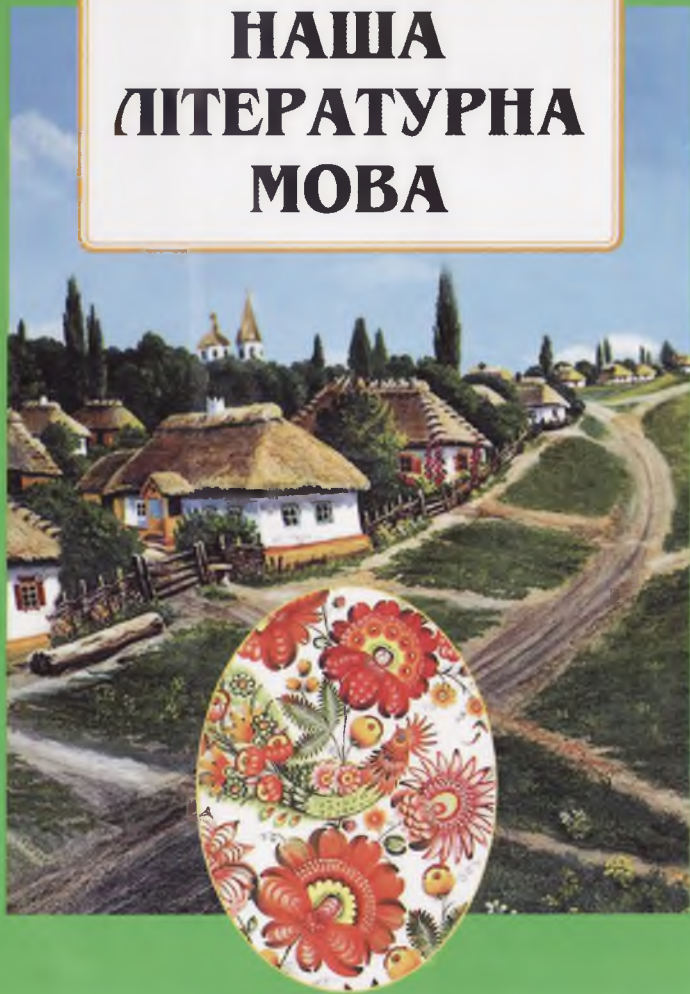

ІВАН ОГІЄНКО
(МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН)

**НАША
ЛІТЕРАТУРНА
МОВА**

*Творилась віки Українська Мова
І потом, і кров'ю народу.
Як дар найсвятіший від вічного Слова
На юрине щастя та згodu.*

*А ворог лукавий все клав перешкоди,
Все ставив розвоєві тами, —
Полюючи він Слово плідної свободи
І сів неводу між нами.*

*Та вільної річки не спинять тирани,
І мчить вона чиста й весела,
Зламала кайдани, загоїла рани
І спала із Слова омела...*

Іван Огієнко
(Митрополит Іларіон)

ВИДАВНИЧИЙ ПРОЕКТ

ФУНДАЦІЇ ІМЕНІ МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА (ОГІЄНКА)

"ЗАПІЗНІЛЕ ВОРОТТЯ"

I

Серія 1. **РУКОПИСНА СПАДЩИНА**

- УКРАЇНСЬКЕ МОНАШЕСТВО
- ТАРАС ШЕВЧЕНКО
- РОЗП'ЯТИЙ МАЗЕПА
- БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
- РЯТУВАННЯ УКРАЇНИ
- Художні твори

Серія 2. **ЗАРУБІЖНІ ПЕРШОДРУКИ**

- ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ
- УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА
- СВЯТА ПОЧАЇВСЬКА ЛАВРА
- СЛОВО ПРО ІГОРІВ ПОХІД
- УКРАЇНСЬКА ЦЕРКВА ЗА ЧАС РУЇНИ
- ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА
- УКРАЇНСЬКА ЦЕРКВА
- РІДНА МОВА
- Наша літературна мова
- Містечко Брусилів та його околиці
- Дохристиянські вірування українського народу
- Наш бій за державність
- Українська патрологія
- Костянтин і Мефолій
- Іконоборство
- Легенди світу
- Постання азбуки і літературної мови у слов'ян

Київ • 2011

ФУНДАЦІЯ
ІМЕНІ МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА
(ОГІЄНКА)

Іван ОГІЄНКО
(Митрополит Іларіон)

НАША ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Упорядник,
автор передмови
і коментарів
Микола Тимошик

Київ • 2011

Іван Огієнко (митрополит Іларіон)

О38 Наша літературна мова / Упоряд., авт. передмови та коментарів
М. С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2011. – 356 с.
(Бібліотечна серія Фундації ім. митрополита Іларіона (Огієнка)
“Запізніле вороття”. Серія 2. “Зарубіжні першодруки”. Том 9).

ISBN 978-966-7821-42-5 (серія)

ISBN 978-966-7821-53-1

Відібрані до цієї книги мовознавчі праці великого українця є логічним продовженням попереднього видання серії “Запізніле вороття” – “Рідна мова”, що побачило світ 2010 року. Її основу склали твори, написані на чужині й досі не друкovanі в Україні.

Найголовнішу змістову домінанту текстів відтворюють ось ці слова із звернення Івана Огієнка до кожного українця: “Не цураймося своєї мови, як не цуралися рідної мови Христос та апостоли. Цуратися мови – то цуратися народу.. Хто зраджує й кидає свою рідну українську мову та переходить на чужу, той легко зрадить і батьківській вірі, і церкві, і в кінці стане безвірним та бездушним перекидьком”.

Для викладачів, учителів, студентів і старшокласників. Усіх, кому небайдужа ідея національного відродження.

ISBN 978-966-7821-53-1

© Тимошик М. С., упорядкування,
передмова, коментарі, 2011

© “Наша культура і наука”, 2011

УРОК СИНІВСЬКОГО ВБОЛІВАННЯ ЗА ДОЛЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: до першодруку в Україні головних мовознавчих праць Івана Огієнка

Один із незбагнених і не поцінованих досі феноменів Івана Огієнка полягає в тому, що за будь-яких крутих віражів своєї житейської долі, перебуваючи багато літ на чужині й усвідомлюючи неможливість через політичні обставини свого повернення на Батьківщину, але залишаючись вірним своєму народові до останнього подиху, він не втомлювався нагадувати кожному українцеві про головні свої житейські гасла: *не соромтеся свого українства, любіть свою мову, спілкуйтеся нею повсюдно, певпинно вивчайте її, дотримуйтеся одного правопису, не занепастіть свої душі зрадництвом усього рідного!* Чи не найповніше і чи не найсильніше свій біль за долю рідної мови він виразив ось цими словами: “Мова — душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб. В мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання... І поки житиме мова — житиме й народ, як національність. Не стане мови — не стане й національності: вона геть розпорозиться поміж дужчим народом...”

Тому й закономірно, що у величезній за обсягом і багатогранній за проблематикою науковій, просвітній, культурологічній спадщині видатного діяча українського відродження Івана Огієнка особіне місце посідають праці, присвячені різноманітним аспектам розвитку української мови. Це

й її історія, і правовий статус, і функціонування в різних аспектах суспільно-політичного та державного життя на материковій Україні, і тенденції та перспективи існування в чужомовному світі.

Не може не вражати обшир і вага зробленого цією людиною лише в окремо взятій мовознавчій царині. Якщо оцінювати кількісний бік справи, то це сотні назв різножанрових творів, тисячі книжкових і газетно-журнальних сторінок. Якщо увиразнити види видань, то вневнено можемо говорити про найвичерпніший їх перелік (книги, брошури, часописи, підручники, посібники, словники, монографії, популярні нариси, статті, проповіді, програми, таблиці, плакати, листівки). Якщо мати на оці читацьке призначення текстів, то кожен з них має своїх конкретних адресатів — школярів і студентів, батьків і вчителів та викладачів, священників і державних службовців, інтелігенцію й робітництво. Якщо ж простежити хронологічні межі створення цих творів, то висновок буде однозначним: мовознавча тема посідала провідне місце в усі періоди довгої і складної житейської дороги ученого.

Перед кожним, хто досліджує цей пласт спадщини ученого, неминуче постає запитання: відколи й чому для молодої людини, яка вступила на факультет російської словесності Київського університету св. Володимира 1903 року і яка з величезними труднощами, через компрометації і виключення, все ж залишилася там викладачем тієї ж російської словесності, — доля української мови, її захист і ствердження стали сенсом усього життя? Який крок у цьому напрямку був визначальним у подальших житейських випробуваннях?

На нашу думку, таким часом міг стати лютий 1917 року, а відчайдушним кроком — ні з ким офі-

ційно не погоджене власне рішення про перехід на викладання своїх університетських лекцій українською мовою.

Старий університет св. Володимира, яким він формувався на основі статутів російських університетів і на основі яких була організована вся навчально-викладацька й наукова робота, практично перестав існувати у звичному для нього вигляді з початком лютневої революції в Росії. Після десятиліть реакції й казенщини нарешті й через ці товсті стіни сюди пробився і все більше поселявся в душах студентів дух волелюбства, свободи, національного відродження. Про реакцію в університеті на події, що відбувалися в ті дні в Петербурзі, читаємо в записках І. Огієнка: “Ректор Спекторський грозить закликати до університету військову силу. Проф. Т. Флоринський у професорській залі трагічним голосом розповідає про деталі зневаги над царем і царицею. Вся професура загадково мовчить. В університеті кишить, як у котлі”¹.

У ситуації, коли переважна більшість викладачів університету зайняла вичікувальну позицію, Іван Огієнко відважується на рішучий громадянський крок, який безумовно загрожував йому і втраченою роботою, й ускладненням реалізації подальших наукових намірів. Він одним із перших серед викладачів Київського університету переходить на викладання українською мовою і практично розпочинає читати для своїх студентів новий навчальний курс — “Історія української мови”. Це починання підтримав професор Шаровольський. Однак така

¹ Огієнко І. Моє життя // Наша культура (Варшава). — 1935. — Кн. 7. — С. 451.

ініціатива зустріла шалений спротив значної частини викладачів цього повністю зрусіфікованого навчального закладу.

Як відповідь на спробу Огієнка та його однодумців українізувати навчальний процес, у липні 1917 року за підписом ректора М. Цитовича на адресу Тимчасового уряду відправляється з Києва документ із промовистою назвою — “Протест Ради університету св. Володимира проти насильницької українізації Південної Росії”, в якому з невластивою для професури політичною нетерпимістю й обуренням констатовалося, що “керівники українського руху прагнуть до повної політичної відокремленості... Особливо характерним у цьому відношенні є прагнення запровадити “українську” (*вжито в переносному, зневажливому значенні* — М. Т.) мову як державну мову і мову викладання в Україні”¹.

Безумовно, що таке рішення Вченої ради університету надовго поганьбило його давні демократичні й просвітницькі традиції, дало підстави охарактеризувати тодішній склад цієї Ради як шовіністично налаштований щодо потреб українського населення краю.

Дивною була не поява самого документа після сміливих спроб професорів Огієнка і Шаровольського розпочати читання курсів українською мовою, а сам зміст “аргументованих наукових доводів” щодо “штучно створеної української мови” і “непрестижності” її для науки. Адже це було зроблено після блискучої записки професора університету В. Антоновича, який за дорученням цієї ж Ради і на

¹ Протест Совета университета св. Владимира против насильственной украинизации Южной России, принятый в заседании Совета 26 июля 1917 г. // Университетские известия. — 1917. — №№ 11–12. — С. 7.

запит Комітету міністрів у 1908 році щодо доцільності відміни цензурних утисків української мови переконливо довів право цієї мови бути вживаною в усіх сферах державного і громадського життя. І ось майже через десять років опісля національно свідому частину київської професури не могла не обурити позиція університетської Вченої ради.

З таким зневажливим ставленням до української мови університетської вченої ради рішуче не міг погодитися й І. Огієнко. Продовжуючи принципово свої виклади перед студентами українською мовою, він активно залучав на свій бік однодумців з тим, аби добитися якщо не переважаючого, то бодай рівноправного функціонування рідної мови на перехідний період у стінах цього головного вищого навчального закладу України. На жаль, через нетвердість позиції Центральної Ради, що постала весною 1917 року, а згодом і через об'єктивну неможливість її внаслідок складних політичних і військових обставин впритул зайнятися освітніми проблемами, російськомовний статус університету св. Володимира ще певний час був незмінний.

Але коли Огієнка було обрано членом Ради новоутвореного Центральною Радою міністерства освіти, він найперше виступає з ініціативою про заснування Українського народного університету. Здається, що до свята урочистого відкриття цього навчального закладу найбільше готувався Іван Огієнко. Адже йому, вже як професору кафедри української мови і водночас секретареві історико-філологічного факультету, було доручено оперативно розробити для читання в університеті новий курс "Українська культура" і з тезами його виступити на урочистому зібранні, яке планувалося на початок жовтня 1917 року.

Великим і щирим було прагнення автора розповісти в доступній формі мільйонам своїх співвітчизників про те, як український народ утворив багату і своєрідну культуру, свою мову, право на яку він виборював віками. 5 жовтня 1917 року перед кількатисячною аудиторією він публічно виголошує академічну промову з цієї теми. Промова справила на присутніх таке враження, що Генеральний секретар військових справ С. Петлюра через свого старшину А. Чернявського забрав її текст для оперативного видання мільйонним тиражем (!) з метою просвітницької роботи серед солдатів української армії. Книга побачила світ того ж року в друкарні Центральної Ради¹.

До речі, в період УНР Огієнкова “Українська культура” друкувалася двічі: перший раз — спеціально для української армії, другий — для широкого кола читачів.

І все ж, працюючи в новому навчальному закладі, Іван Огієнко не міг залишатися байдужим до долі червоноколонної альма-матері, яка, як і багато літ після відкриття її в 1834 році, продовжувала виконувати згубну для українського народу русифікаторську політику, визначену царатом і успішно продовжувану Тимчасовим урядом революційної Росії.

Великі надії нечисельна українськомовна професура Києва поклала на гетьмана П. Скоропадського, який почав по-своєму будувати Українську державу після тимчасового відступу Центральної Ради наприкінці квітня 1918 року. Іван Огієнко був у числі ініціаторів формування спеціальної депутації до гетьмана з клопотанням

¹ Див.: *Огієнко І. Моє життя.* — С. 452.

про необхідність українізувати Київський університет. Цю депутацію П. Скоропадський прийняв, але прислухатись до аргументів на користь такого рішення явно не захотів, назвавши його “абсурдним”¹. Гетьману здавалося, що запровадивши в університеті українську мову викладання, тим самим можна було “зруйнувати в корені один з найстаріших університетів, що має величезну, світову заслугу в країні (*читай — Росії. — М. Т.*)”².

Хоча, заради справедливості варто зазначити, що П. Скоропадський не відмовив депутації в альтернативній пропозиції — заснувати в Києві новий, український університет. Була призначена навіть спеціальна комісія на чолі з П. Дорошенком для пошуку бажаного приміщення. Ця комісія, як зазначас у своїх “Спогадах” Скоропадський, зупинилася на недобудованому приміщенні артилерійського училища на Солом’янській площі, яке в умовах, коли подібне училище вже діяло в Одесі, новій українській владі здалося непотрібним. Водночас було засновано спеціальний комітет для подальшої розбудови університету.

Отож, урядом Гетьманату було прийнято рішення реорганізувати з 1 липня 1918 року Український народний університет, який через нестабільне фінансування ледве зводив кінці з кінцями, в Київський державний український університет³. До існуючих там трьох факультетів — історико-філологічного, правничого та фізико-математич-

¹ *Скоропадський П.* Спогади. Київ — Філадельфія, 1995. — С. 232.

² Там само.

³ Закон Української держави про перетворення Київського народного університету в Київський державний український університет // Державний вістник. — 1918. — 29 серп.

ного — додався ще один — медичний. Було забезпечено його стабільне і достатнє фінансування. Ректором університету уряд затвердив професора Ф. Сушицького, а професорами зголосилися перейти О. Грушевський, М. Грунський, В. Зіньківський, О. Лук'яненко, А. Лобода, І. Огієнко, Г. Павлуцький, М. Пахаревський (історико-філологічний факультет), М. Туган-Барановський, Б. Кістяківський, С. Веселовський, Ф. Міщенко (правничий), І. Ганицький, Д. Граве, В. Лучицький та ін. (фізикоматематичний факультети).

З нагоди урочистого відкриття нового вогнища української культури і науки в столиці держави гетьман П. Скоропадський видав спеціальну грамоту, у якій, зокрема, зазначалося:

“Грамотою цією ознаменуємо тим усім, кому про те відати належить, а особливо Пану Міністру Освіти, Панам Ректору і Професорам та студентам, що ми визнали за благо для всього люду українського створити в столиці України, місті Києві, перший Український Державний Університет в складі чотирьох факультетів. Призиваючи Боже Благословення на це нове огнище освіти, бажаємо, щоб цей Університет, сприяючи широкому відродженню нашої національної культури, виявив усі творчі сили багатого духом та здібностями українського народу”¹.

До завершення будівництва Український державний університет мав розмішуватися... на території університету Св. Володимира. У зв'язку з цим варто процитувати ще один маловідомий документ — “Пункти угоди між Університетом Св. Володимира та Українським державним універ-

¹ Цит. за: *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. — К., 1994. — С. 387.

ситетом”, аби краще зрозуміти причину спільного користування всією основною і допоміжною базою обох університетів:

“1. Під одним дахом Університету св. Володимира розміщуються два державні університети – український і російський.

2. Обидва університети мають свої самостійні, незалежні одна від одної, професорські колегії чи Ради і їхні організації (факультети і т. д.).

3. Кожний із двох університетів автономний у межах своєї внутрішньої організації

4. Існування двох університетів будується на паритетних началах...

7. Аудиторії порівну розподіляються між обома університетами.

8. Право на користування навчально-допоміжними закладами однаково належить обом університетам.

9. Всі бібліотеки: фундаментальні, студентські... перебувають в однаковому користуванні обох університетів”¹.

Івана Огієнка поступово захоплює цей до неймовірності спресований у часі напружений, відповідальний, виснажливий, але такий співзвучний з його устремліннями й помислами робочий ритм, спрямований на утвердження в свідомості співвітчизників ідей українського державотворення. З доповідями “Рідна мова в школі”, “Найперші завдання української філології”, “Відродження української церкви” він виступає на Другому всеукраїнському учительському з’їзді, з’їзді діячів вищої школи, інавгурації Української академії мистецтв, на Всеукраїнському церковному со-

¹ Цит. за: З іменем святого Володимира. — Т. 2. — С. 386.

борі. Його запрошують зробити лекційні огляди з української мови для урядовців Міністерства закордонних справ, на міністерських курсах для вчителів середніх і вищих початкових шкіл...

7 листопада 1917 року реалізувалася ініціатива слухачів Київських інструкторських курсів щодо утворення в Києві Української науково-педагогічної академії. “В Педагогічному музеї, — читаємо в проф. Д. Дорошенка, — в приступності Генерального секретаря освіти відбулося урочисте відкриття Академії, до якої зразу вписалося понад 90 слухачів. Серед лекторів Академії були: Ол. Грушевський (історія), І. Огієнко (історія української мови), С. Русова (методика географії України), М. Старицька”¹.

У цьому, здавалося б, нескінченному вирі різноманітних з’їздів, нарад, виступів професор знаходить час для головного: створення і видання для різних верств населення україномовних підручників, посібників, наочного матеріалу. Адже на порядок денний поставала гостра потреба впровадження української мови в державні інституції, навчальні заклади, церкву, громадські організації. Незважаючи на економічний розлад, політичну нестабільність, у Києві одна за одною виходять значними накладками (від десяти до ста тисяч) навчальні книги, автором яких був І. Огієнко. Варто назвати бодай декілька з цього довгого переліку: “Вчімося рідної мови”, “Граматика української мови” (у двох частинах), “Краткий курс украинского языка и правописания”, “Наглядная таблица для изучения украинского правописания”, “Орфографічний словник. Порадник з української

¹ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923. — Т. 1. Доба Центральної Ради. — Нью-Йорк, 1954. — С. 400.

мови”, “Рідна мова в українській школі”, “Рідне писання. Основи українського правопису” (у двох частинах), “Таблиця до вивчення українського правопису” та інші. Всього ж протягом 1917-1918 років у київських видавництвах вийшли друком близько двадцяти великих і малих за обсягом навчальних підручників і посібників І. Огієнка, призначених для вивчення української мови всіма категоріями населення — від школярів та студентів до військових та державних урядовців.

І тому не випадково саме Огієнкові — вже відомому вченому-українознавцеві, авторові цілої низки українознавчих підручників — перший міністр освіти нової української влади з часу постанови Центральної Ради Іван Стешенко доручає копітку й відповідальну роботу щодо складання коротких правил українського правопису для шкільництва.

Після смерті Стешенка (липень 1918) новий керівник освітнього міністерства Микола Василенко питання унормування української мови ставить ширше: приймається рішення про створення комісії міністерства освіти для вироблення нового статусу українських університетів, членом якої стає й Іван Огієнко, а згодом і — правописної комісії, на яку покладалися обов’язки створити і подати на затвердження уряду новий український правопис. Закономірною, що напрацьовані раніше Огієнком матеріали під назвою “Правила українського правописання” лягли в основу роботи новоутвореної комісії. До її складу увійшли відомі українські учені професори М. Грунський, Г. Голоскевич, А. Кримський, О. Курило, І. Огієнко (голова), Є. Тимченко — всього 30 чоловік. Після тривалих дискусій і обговорень комісія узгодила остаточний варіант правопису як першої наукової системи в новій незалежній

Українській державі. Однак через непросту політичну ситуацію в 1918 році питання про затвердження нового правопису урядом УНР відкладалося. І це було одним із серйозних недоліків освітньої політики Центральної Ради. Адже подальше зволікання із розв'язанням цієї проблеми гальмувало процес українізації усіх сфер державного і громадського життя, що бурхливо розвивався знизу.

Особливо це стосувалося журналістської та видавничої справи, українськомовна мережа яких стрімко розширювалася буквально щотижня. Скажімо, якщо до лютневої революції 1917 року на території України виходило українською мовою лише 6 періодичних часописів, то через рік їх стало 212¹. Книжок українською мовою було випущено: у 1917 році – 747 назв, у 1918 – 1085. У зв'язку з переведенням більшості шкіл українською мовою викладання гетьманський уряд винайшов кошти для випуску кількох мільйонів українських підручників.

Звідси зрозуміло, якою серйозною ставала в цих умовах проблема неунормованості української мови. Всю її глибину переконливо окреслив відомий освітній діяч періоду УНР С. Черкасенко: “Безладдя, яке панує тепер в українській орфографії і термінології, – се суще прокляття для сучасних упорядників шкільних книжок і підручників: що ні видавництво, що ні письменник, – то й відмінний правопис, і не знаєш, за ким йти, чого додержувати...”².

Завершити справу із затвердженням нового українського правопису належало все ж І. Огієнку.

¹ Животко А. Історія української преси. – К., 1999. – С. 387.

² Черкасенко С. Од видавництва // Найпотрібніші правила правопису з долатком самостійного писання. Підручник для початкових шкіл. – К., 1918. – Ч. 1. – С. 3.

І вже не як голові Правописної комісії, а як міністрові освіти Української Народної Республіки.

На цю відповідальну посаду Іван Огієнко був обраний за надзвичайних для долі Української революції обставин. Як відомо, після зречення влади гетьманом П. Скоропадським і залишення ним Києва всередині грудня 1918 року до столиці увійшли війська Директорії. На той час Огієнко перебував у Кам'янці-Подільському як ректор створеного нещодавно державного українського університету. 25 грудня до Кам'янця прибуває член Директорії Ф. Швець з пропозицією ректорові від нової влади очолити Міністерство освіти. Після тривалих роздумів Огієнко погоджується на цю пропозицією з умовою, що він залишає за собою посаду (безоплатну) ректора університету. 4 січня 1919 року він прибуває до Києва і вже наступного дня приступає до виконання обов'язків міністра.

Міністерство освіти під орудою Івана Огієнка працювало в Києві зовсім недовго — практично один місяць (до вимушеної евакуації у Вінницю 28 січня). Та за цей час було прийнято цілий ряд важливих рішень, зокрема щодо українізації навчального процесу по всій державі. Один із перших наказів нового міністра стосувався звільнення з роботи цілого ряду міністерських чиновників, які свідомо чинили цьому процесові сильний спротив. Після прийняття урядом Директорії у січні 1919 року Закону про державну українську мову в УНР міністр І. Огієнко скликає ще одну комісію для остаточного редагування і погодження розробленого напередодні правописного кодексу, а 17 січня затверджує цей кодекс для обов'язкового вжитку в усій Україні. Заходами уряду текст правопису було віддруковано масовими накладами і надіслано на місця. В історію

нашої мови цей кодекс увійшов як “Правописна система проф. І. Огієнка 1918-1919 років”.

На жаль, реалізувати задумане до кінця Огієнкові не вдалося. До вимушеної евакуації з Києва уряду УНР залишалися лічені дні.

Як і в Києві, робота міністерства освіти УНР під орудою Огієнка в Кам’янці-Подільському (лютий-квітень 1919 року) була також надзвичайно плідною. Один за одним за його підписом виходять з міністерства закони і розпорядження: про українізацію середніх шкіл, про відкриття нових українських гімназій, про підвищення платні вчителям народних шкіл, про обов’язкове загальне навчання, про допомогу українським освітнім видавництвам.

Важливо підкреслити у цьому контексті, що загальний тон таких документів із актуальних, життєво важливих питань, які стосувалися освіти, мови, був завжди політично виваженим, толерантним, без найменшого нальоту поспішності, категоричності, безапеляційності. У них враховувалися як суспільно-політичні реалії поточного моменту, так і загальна, стратегічна лінія уряду УНР, спрямована на формування і забезпечення функціонування повнокровних атрибутів незалежної Української держави. Наказ по міністерству освіти України, підписаний міністром Огієнком 30 січня 1919 року, є особливо показовим:

“1. Закликом Української Народної Республіки від 1 січня 1919 р. державною мовою на Вкраїні визнано мову українську. Тому викладавою мовою по всіх школах України – вищих, середніх та нижчих – повинна бути мова українська.

2. Наказую, аби зо дня оголошення цього наказу всі навчителі, що володіють українською мовою по

всіх школах вищих, середніх, нижчих, почали викладати всіх лекцій українською мовою.

3. Тимчасово, з дозволу Міністра народної освіти — для вищих шкіл, губерніального комісара — для середніх, повітового комісара — для нижчих шкіл, викладовою мовою окремого навчителя може бути і інша мова...

5. Національно розмежовані школи користуються для навчання мовою своєї нації.

Міністр народної освіти І. Огієнко”¹.

Такою є коротка хронологічна канва подій і вчинків Івана Огієнка на українських теренах у конкретиці лише одного принципового для нього концепту — “українська мова”.

Аналіз подальших дій Івана Огієнка (митрополита Іларіона) вже поза межами України засвідчує, що зміст цього концепту він самовіддано і самозречено вдосконалював, розвивав, збагачував і стверджував все новими й новими своїми конкретними справами. І це за умови все нових і нових випробувань долі: звільнення польською владою від викладання у Варшавському університеті, хронічне безгрошів'я, тривала хвороба і смерть дружини, дискредитація його імені політичними опонентами з числа українських емігрантів, власна недуга, дві операції й постійний пошук бодай тимчасового прихистку в ранзі політичного емігранта у зруйнованих війною країнах Західної Європи. Саме в такому річищі варто розглядати й діяльність створеного ним у Варшаві й перенесеного згодом на швейцарські та канадські терени видавництва

¹ Наказ по Міністерству освіти від 30 січня 1919 р. // Освіта (Кам'янець-Подільський). — 1919. — № 4.

“Наша культура”, і майже семирічний випуск у тій же Варшаві щомісячного журналу “Рідна мова”, і розробку та початок реалізації на чужині 30-томної “Бібліотеки українознавства”, і заснування нових українських часописів у Вінніпезі “Слово Істини” та “Віра й культура”, й багаторічне забезпечення викладання всіх предметів українською мовою у Вінніпезькій Колегії Св. Андрія, і ствердження української мови в усіх богослужбах Української православної церкви в Канаді, і благополучне завершення в Канаді многотрудної праці всього його життя – українськомовного перекладу та видання в Лондоні Біблії для всіх українців...

Твори, які увійшли до цього видання, написані на чужині. Але вони також адресовані усім українцям – і тим, хто опинився на Заході, і хто мешкав у межах обнесеної на тисячі кілометрів колючим дротом території, що називалася Радянським Союзом. Гасло, яке 1933 року обрав професор Іван Огієнко для свого першого, заснованого в еміграції, часопису “Рідна мова” – “Для одного народу – одна літературна мова, один правопис” – червоною ниткою проходить крізь кожен сторінку цих програмних для автора творів.

Показовою в цьому плані є невелика за обсягом брошура *“Бережімо все своє рідне”*, що великими накладками, аж трьома виданнями, виходила у Вінніпезі після завершення Другої світової війни й активно поширювалася серед українців третьої хвилі еміграції як на американському та австралійському континентах, так і в Західній Європі. У підрозділі “Горе зрадникам свого рідного!” автор наводить причту про зрадників – цих людей без честі, совісті й національного самоусвідомлення, яких у різні історичні періоди не бракувало у кожного

народу. Зрадництво ж для українців, починаючи з XVII століття, ставало чи не найбільшою національною ганьбою. У давнину таких людей називали тумами або яничарами. Переходячи в очікуванні винагороди від завойовників на бік сильнішого, туми знекровлювали український дух в Україні, бездумно допомагаючи ворогам руйнувати її зсередини. Вони вірно служили татарам, туркам, полякам, росіянам, євреям. Вони були слухняні й старанні під орудою чужого пана. Але вони не вміли слухати глосу свого народу, не хотіли єднатися, обирати й поважати свого провідника і тому на багато літ віддали свій рідний край на розтерзання зайдам.

Чи не про сьогоднішні українські реалії, чи не про нинішніх тумів-яничарів із числа державних високопосадовців, дії яких привели до такого кричущого спустошення в українському духовному житті, мовиться ось у цих словах митрополита Іларіона: “Легке й пильне служіння сильнішому ворогові, зрада своїй вірі, неслухняність своїх провідників, брак дисципліни, не пошанування чужої думки, охота валити кожного, хто стоїть вище, легке безтурботне приставання до чужих, а потім безкарне повернення до своїх...”?

Коментуючи цю призабуту в народі легенду про тумів-яничарів, автор словами Ісуса Христа застерігає довірливих від природи своїх земляків, закликаючи пильно стежити за діями таких тумів та сміливіше виводили їх із свого оточення: “Стережіться фальшивих пророків, що приходять до вас у одежі овечій, а всередині — хижі вовки!”

Аби не розчинитися серед сильніших мов і націй, для кожного народу й виникає природна потреба берегти свої рідні звичаї, свою віру й церкву, рідну землю, рідну мову, материнську пісню. Про

кожен із цих оберегів національної ідентичності автор мовить у цьому творі просто, дохідливо, з особливою шанобою й любов'ю.

Чимало матеріалу для роздумів про історичні уроки минулого, які ми так неохоче засвоюємо, подас наступна праця ученого – *“Українська мова як мова богослужбова”*. Написана і видана в польському Тарнові 1921 року, вона стала другим випуском започаткованої Іваном Огієнком серії популярних видань з різних ділянок українознавства у новоутвореному ним на теренах Польщі благодійному видавництві *“Українська автокефальна православна церква”*. В її основу автор поклав текст своєї лекції, з якою виступав 10 жовтня 1919 року перед духовенством Кам'янець-Подільського в ранзі новопризначеного С. Петлюрою міністра ісповідань. На жаль, як згодом зазначав І. Огієнко, “в той час лекція ця була значно більшою, бо мала багато фактичного матеріалу, якого я не маю під руками”.

Аналізуючи цей твір із позицій сьогодення, варто звернути увагу читача на один важливий авторський акцент. Йдеться про право кожного народу звертатися в молитві до Бога своєю рідною мовою, як і про право кожної церкви проводити богослужби національною мовою. Тонкий знавець біблійної історії, автор на переконливих прикладах показує, що й сам Ісус Христос завжди старанно виконував усі звичаї свого народу і своїм прикладом освятив виконання своїх рідних звичаїв кожній людині, кожному народові. Отож, поширена свого часу думка про те, що Бога можна було славити тільки однією з трьох мов – грецькою, латинською чи давньоєврейською – є не відповідною основоположним тезам із Святого Письма. Таким чином, не відповідним цим тезам є й твердження, що в

українських церквах єдиною мовою відправ має бути лише церковнослов'янська або російська.

Як відомо, Ісус Христос заповідав своїм найвірнішим учням поширювати його науку серед різних народів світу. І виконати цей заповіт можна було лише вмінням кожного навчителя проповідувати слово Боже живою мовою того народу, куди його закидала доля. Додержуючись науки свого вчителя, апостоли прагнули, аби слухачі у найвіддаленіших краях їх повсюдно розуміли. Скажімо, святі Кирило та Мефодій, вихідці із слов'ян, розробили для своїх співплемінників окремих алфавіт, а згодом і писемство, базоване на живій народній мові, та переклали за його допомогою головні богослужбові книжки. Завна відомий вираз апостола Павла про те, що в церкві варто п'ять слів зрозумілих сказати, аніж десять тисяч слів – чужою мовою. Ще яснішою стає його думка ось із цієї біблійної цитати: “Багато в світі різних мов і кожна з них має свої звуки. Коли я не розумію значення слів, то я буду чужинцем тому, хто говорить і він мені стане теж чужинцем... Коли я молюся чужою мені мовою, то хоч дух мій і молиться, проте ж розум мій остається без плода...”

Як це не виглядає дивним, але такі відомі для кожної освіченої й політично не заангажованої людини постулати доводиться щоразу наводити там, де все ще відбуваються дискусії з приводу права української мови посісти достойне місце в церковних відправах усіх православних конфесій бодай у себе вдома, в Україні. Незважаючи на те, що нішов уже двадцятий рік відновлення української незалежності, політичні пристрасті щодо статусу української мови в Україні періодично, ніби за чистоту вказівкою збоку, спалахують. Надто гострими вони бувають, коли стосуються церковного питан-

ня. Скільки промов і скільки текстів доводилося слухати й читати останнім часом, у яких із безапеляційною категоричністю, але бездоказово й не аргументовано стверджується про те, що українська мова не падається до повного перекладу книг Святого Письма, що, мовляв, потрібно ще виробити відповідну термінологію, зробити науково вивірені переклади, а до того церковні відправи варто, як і раніше, відбувати мовою церковнослов'янською в сучасній вимові (*тобто, російською* – М. Т.).

Показово, що саме з цією аргументацією українська мова протягом багатьох літ принципово не допускається в богослужби, які відбуваються в храмах однієї з найбільших православних конфесій в Україні – УПЦ Московського патріархату. При цьому захисники “чистоти руського православ'я” уперто не помічають того факту, що біблійний науковий світ у різний час визнав уже три повні переклади Біблії українською мовою (І. Огієнка у 1959 році, І. Хоменка у 1963-му, Р. Турконяка у 1997 році) як канонічні й сприяв тому, щоб ці тексти великими накладками поширювалися серед українського населення передусім в Україні.

Можна наводити й інші вагомні аргументи, які показують, що численні спроби ворогів української державності звузити сферу поширення української мови в себе вдома є безпідставними і такими, що криються лише в політичній площині. Йдеться зокрема про дивну і вперту багатолітню боротьбу св. Синоду Російської православної церкви проти бажання українців мати різні богослужбові книжки рідною мовою. Хрестоматійною у цьому плані є відповідь найвищого церковного проводу в Москві від 14 листопада 1860 року автору українського перекладу Євангелія Пилипові Морачевському на

його письмове прохання розглянути цей переклад та дати дозвіл на друк (подасмо мовою оригіналу): “По частном совещании в Святейшем Синоде, уведомляю Вас, что перевод Евангелий, сделанный Вами или другим каким-либо, не может быть допущен к напечатанию”.

Ось так — категорично і просто, без будь-яких пояснень та аргументів. Через три роки після цього, у 1863-му, міністр внутрішніх справ Росії П. Валуев так же категорично і просто підпише так званий Валуєвський указ, яким заборонить друкувати в імперії українською мовою всі книги з тієї лише причини, що, на його думку, “украинского языка не было, нет и быть не может”.

Якщо ситуацію із забороною української мови не лише в церковному вжитку, а й усіх сферах суспільного життя українців порівняти в історичному контексті і з іншими європейськими народами, то більш несправедливішої й абсурднішої ситуації, в якій опинилися українці, годі шукати. Переклавши першими від росіян Святе Письмо своєю мовою ще в рукописному вигляді (1556 — Пересопницька Євангелія), українці, загальна кількість яких складалася не з одного десятка мільйонів, цілі століття змушені були боронити від “старшого брата” своє споконвічне право використовувати рідну мову в церковному вжитку. І це тоді, коли на початок ХХ століття, завдяки сприянню Британського Біблійного Закордонного Товариства, Біблію було вже перекладено й надруковано більш як 230 європейськими мовами і діалектами. Таким чином, не лише всі нації, а й малочисленні народності цих націй мали друковані переклади Біблії своїми мовами чи діалектами.

І. Огієнко наводить у цій своїй праці перелік народів і народностей Центральної та Східної Єв-

ропи, для яких Книга Книг – Біблія – віддавна була у вільному доступі. Перелічимо бодай частково ці мови та їх діалекти: литовська, польська, чеська, угорська, верхньолужицька, нижньолужицька, словенська, романська, верхньороманська, північноалбанська, південноалбанська, румунська, енгадинська, п'ємонтська, водівська, сербська, хорватська, західноболгарська, східноболгарська, естонська, лівонська, карельська, калмицька, черемиська, чуваська, татарська, кримсько-татарська і т. д. Для населення великої Індії Святе Письмо перекладено більше як 50-ма діалектами.

Не доводилося досі прочитати, щоб хтось у цих країнах публічно протестував із приводу того, що той чи інший діалект удостоївся перекладу такої книги. В нашому ж випадку йдеться про мову одного з найбільших за чисельністю в світі народу, що започаткував традицію свого державотворення ще на зорі Київської Русі, але протягом багатьох віків невпинно відстоював право бути самим собою.

Своєрідним продовженням теми про право живої народної мови бути мовою церкви є наступна праця І. Огієнка – *“Мова українська була вже мовою церкви”*. Вона, як і попередня, написана і вперше опублікована в Тарнові 1921 року з маркою видавництва “Українська автокефальна православна церква”. Маючи невеликий обсяг (трохи більше 30 сторінок), вона містить значний історичний матеріал із цієї проблематики, який багатьом читачам і досі є маловідомий.

Прийнявши чернечий постриг у 1936 році в одному з польських православних монастирів, архієпископ, а згодом митрополит Іларіон-Огієнко обрав для себе одне з головних житейських гасел “Хвалімо Бога рідною мовою!”. Саме з аналізу змі-

стового наповнення цього гасла починає автор цю свою працю: “Святе гасло це має й лучезарного вінця з тих великих страждань, що їх понесли всі, хто визнавав його, — бо за “українізацію” церкви священиків гнали, звільняли зі служби, проклинали, позбавляли духовного сану й катували... Святе це гасло — хвалімо Бога рідною мовою — не раз вже й окроплено кров’ю наших мучеників, що життя своє поклали за здійснення його...” (с. 3).

Незважаючи на такий публіцистичний початок, далі в окремих параграфах автор обґрунтовує, з наведенням конкретних історичних прикладів, з посиланням на конкретні джерела та документи, найголовніші тези цього твору, що стосуються історії культурного життя української церкви:

- церковна проповідь у давнину виголошувалася українською мовою;
- Євангелію читали в церкві українською мовою;
- українська Євангелія (рукописна і друкована) була українською мовою;
- книги Старого Заповіту та інші церковні книги були в українській мові;
- тексти служб Божих вимовлялися в українських церквах по-українському.

Завершується ця праця короткою хронологією нищення в Українській церкві всього українського, що розпочалося після 1654 року: заборона друкарням Києво-Печерської лаври та Чернігівської друкувати книги “не согласные с московскими печатми”, заборона церковних проповідей українською, заборона української вимови та наголосів при читанні Євангелій, заміна друкованих в Україні українськомовних богослужбових книг на книжки московські тощо.

Навівши й обґрунтувавши серію не спростованих доказів, автор приходять до такого висновку: “Домагаючись певних реформ і змін у церкві, ми не можемо назвати це “українізацією” церкви. Ні, це не українізація; ми нічого не українізуємо, новиняких не заводимо, бо все це цілі віки мали, нам тільки відібрали його... Ми домагаємось лише самого простого: повернути Церкву нашу в той стан, якою вона була колись, до з’єднання з церквою московською; ми хочемо тільки вивести з церкви своєї те чуже, що силою було припинено нам. Ми хочемо в цій справі тільки правди, простої, елементарної правди... Це не “українізація” нашої церкви, це тільки “розмосковлення” її...” (с. 31).

Написані майже століття тому, ці слова Івана Огієнка є не менш актуальними і сьогодні. Особливо доречно адресувати їх тим, хто з екранів телевізорів та зі сторінок періодичної преси, не знаючи й не поважаючи української історії, не перестає галасувати про так звану насильну українізацію України, зокрема її південної та східної частин.

Ще одним аргументом на захист самостійності та самодостатності української мови та її широке використання в рукописних і друкованих текстах стародавньої України є наукова розвідка митрополита Іларіона, озаглавлена “*Українсько-російський словник початку XVII століття*”. Вперше опублікована окремим виданням 1951 р. у Вінніпезі (Канада) накладом Української Вільної Академії Наук. Це був 11-й випуск серії “*Slavistika*” наукових праць Інституту слов’янознавства цієї академії за редакцією Я. Рудницького. Розгорнутий титул наукового видання подавався двома мовами — англійською і українською. До речі, у цій престижній серед українських учених-емігрантів серії поба-

чили світ наукові розвідки зокрема Д. Чижевського, П. Білецького, В. Дорошенка, А. Животка, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко.

Йдеться про знайдений автором 1937 році в одній із приватних бібліотек польського Білостока один із рукописних Азбуковників або Словників, які свого часу поширювалися в Росії. Цей список, що мав назву «Книга, глаголемая Алфавит, содер-жанная в себе толкование иностранных речей, иже обретаются во святых книгах, не передожены на русский язык», був створений значно раніше, ніж вийшла друком Граматика Мелетія Смотрицького та Лексикон Памви Беринди, але вже після виходу в світ Лексикону Лаврентія Зизанія. Отож, ідеться про час між 1596–1619 роками.

Ретельний аналіз змісту Алфавіту дав змогу авторові зробити висновок про те, що в XVI–XVII століттях українські книжки, особливо наукового та богословського характеру, були дуже поширені в Московській державі. А оскільки для російського читача наша мова була не зовсім зрозумілою, поставала гостра потреба в подібних алфавітах-словниках, які б популярно тлумачили незрозуміле слово російською мовою. За підрахунками автора, до цього словника невідомий автор (скоріше, автори) вніс понад 300 українських слів, здебільшого з українського Лексикону киево-печерського друкаря і вченого Зизанія 1596 року.

І. Огієнко з великою симпатією ставиться до невідомого автора своєї несподіваної рукописної знахідки як до людини досить освіченої, інтелектуальної, яка супроти української мови не заражена жодною політикою і яка свідомо вмістила українські слова серед “іностранных речей”. Про цінність цього рукопису автор говорить так: “В історії укра-

їнської культури... Словник має видатне значення, бо це перший нам відомий українсько-російський словник, складений на початку XVII століття росіянином для потреб російського читача. Видно, така потреба була, бо росіяни часто користалися тоді з українських книжок” (с. 27).

І, нарешті, остання, найбільша за обсягом, Огієнкова праця, вміщена в цьому виданні, – друга частина *“Нашої літературної мови”*.

Перша частина книги з такою назвою (424 с.) була опублікована в Канаді 1959 року і мала підзаголовок *“Як писати й говорити по-літературному”*. За жанрами тексти розділів цього названі мовними нарисами. І це не випадково. У властивій цьому авторові популярній та доступній читачеві будь-якого освітнього рівня формі викладалося найголовніше, яке слід пам’ятати кожному мовцеві, аби його мова була не лише грамотною з точки зору граматики, а й милозвучною, чистою, багатою, правильною.

Первинно книга адресувалася *“працівникам пера”* – редакторам українських видавництв, журналістам, письменникам. Свідченням цьому – окремий розділ, озаглавлений багатообіцяюче *“Як писати для народних мас”*. Уже хрестоматійними стали окремі параграфи з цієї книги, які раніше апробувалися автором у варшавському часопису *“Рідна мова”* та в окремих брошурах з мовознавчої тематики. Мають ці параграфи такі назви: *“Пишучи неясно, шкодимо розвитку своєї культури”*, *“Десять заповідей простого писання”*, *“Не вживаймо в своїм писанні разячих варваризмів”*, *“Не вживаймо чужої фразеології”*, *“Оминаймо віддієслівні іменники”*, *“Не будуймо надто складних речень”*. Викладені у формі коротких порад видатного мовознавця, кожен із цих параграфів

направду заслуговує того, аби бути набраним окремими таблицями і вміщеними не лише в шкільних та студентських аудиторіях, а й в кабінетах чиновників різних рангів, які продовжують дивувати й обурювати простих українців своєю вкрай низькою грамотністю та мовною культурою.

Особливо актуальним є розділ “**В** Україні, а не **на** Україні”, що містить аж 11 параграфів. Ретельно проаналізувавши давні рукописні і друковані українські пам’ятки, вираз “в Україні” у творах Шевченка, І. Огієнка доводить політичний підтекст принизливого для українців прийменника **на** в контексті означення України як держави (на Україні) й закликає своїх читачів, що час уже забути не державницьку форму “на Україні”.

Видана у Вінніпезі 1958 року книгу з назвою “Наша літературна мова” мала на звороті титулу набрану великим шрифтом приписку: “Передрук дозволяється всім”. Таким великим і щирим було бажання автора, аби його чергова мовознавча праця мала якнайбільше своїх читачів, аби ті найголовніші питання для практичного вивчення української літературної мови в умовах чужомовного оточення і наростаючих асиміляційних тенденцій мали якнайширше зацікавлення.

Книга справді стало дуже популярною в українській діаспорі Заходу. Тому за якийсь час митрополит Іларіон мимоволі взявся за її продовження. Таким чином, рівно через десять років після появи “Нашої літературної мови” виходить у світ, також у Вінніпезі, її друга частина (1969 рік) з такою ж назвою. Сюди увійшли цілковито нові теми, які ніколи не казали авторові самі читачі.

Характерною особливістю цих двох частин є те, що автор, навчаючи добірної літературної мови

свого читача, вибирає з багатющої творчої спадщини українського красного письменства все краще, що вона має і чим воно має гордитися. Достеменно знаючи всі рифи прямої і прихованої русифікації українців, що з роками набувала чимраз ширшого наступу, автор цих книг закликає читачів пам'ятати про притаманні ознаки української мови, і, за прикладом українських письменників, не допустити її так званої суржикізації.

В Україні перша частина цієї праці побачила світ 2010 року у здійснюваній видавництвом “Наша культура і наука” спільно з Фундацією імені митрополита Іларіона серії “Запізніле вороття” у восьмому томі підсерії “Зарубіжні першодруки”, що мав назву “Рідна мова”. Друга частина “Нашої літератної мови” виходить нині в цьому томі з такою ж назвою.

Національне прозріння й самоусвідомлення себе як сина великого, талановитого, але бездержавного народу почалося в Івана Огієнка з відчуття болю за несправедливо тяжку долю рідної мови, якій волею історії випало пройти воістину хресний шлях, але не загинути, не розчинитися серед інших, сильніших, мов завдяки обороні її в усі часи кращими національними провідниками народу.

В ряди таких провідників беззастережно став на початку століття й Іван Огієнко. Ризикуючи професорською кар'єрою, він першим серед викладачів повністю зрусифікованого університету св. Володимира перейшов на викладання українською мовою, спонукаючи своїм громадянським вчинком інших своїх колег. А пізніше, переконавшись у необхідності

просвітницької роботи в цьому напрямку, спрямував свої зусилля як вченого на обґрунтування самотутності, повноправності, окремішності української мови, на забезпечення належних умов для її вивчення всіма категоріями населення шляхом створення й видання десятків підручників, посібників, словників, різноманітного довідкового матеріалу. Його глибокопереконлива й емоційна “Наука про рідномовні обов’язки” на багато літ стала своєрідним катехизисом передусім для вчителів, працівників пера, духовенства, учнівства і широкого громадянства. Бо саме в цій книзі сформульована головна квінтесенція усіх досліджень Огієнка-мовознавця: “Без добре виробленої рідної мови нема всенародної свідомості, без такої свідомості нема нації, а без свідомої нації — нема державності”.

Саме на долю Огієнка, як міністра освіти уряду Директорії УНР, випало щастя остаточно завершити нагальну роботу щодо унормування українського правопису, а найголовніше — прийняття Закону про державну українську мову в УНР.

Справою надзвичайної ваги вважав митрополит Іларіон збереження української мови у своїй рідній церкві на канадській землі. Глибоко проникливими і переконливими здаються сьогодні ось ці вистраждані своїм досвідом міркування з приводу зазначеної проблеми, звернені й до нинішніх провідників українського православ’я: “Тепер появилися серед нас і такі, що часом радять, щоб до нашої Української Церкви завести іншу мову, головню англійську. Замінити нею мову українську, бо молодь ніби не знає її. Тоді — кажуть такі — наша молодь, що не знає української мови, пристане до нашої Церкви, і Церква зміцніє й побільшає. Це не відповідає дійсності! По-перше, коли в на-

шій Українській Церкві ми заступимо українську мову якоюсь іншою, то наша Церква своєю істотою, своєю душею перестане бути українською. І ми самі перестанемо бути українцями, бо ж не можна вважати українцем того, хто говорить тільки однією іншою нації мовою. Він буде українцем тільки часово! І Церква без української мови не може зватися українською. По-друге, без української мови, як душі нації, наша Церква конче стане навіть Вірою інша, бо ж перехід їй на інше значно полегшає. Без своєї української мови наша Церква помалу стратить свою віковичну Віру, і ми в другому чи в третьому поколінні пристанемо до Віри свого оточення, — бо ж його значна більшість!.. І Церква перестане бути Церквою своєї нації. Це історичний закон: утрата своєї національної мови помалу веде до утрати своєї Віри й своєї нації” (Навчаймо дітей своїх української мови! Вінніпег, 1961. С. 41–42).

До останніх днів свого життя Огієнко залишився вірним поборником ідеї соборності української літературної мови для усіх українських земель, для усіх українців на материковій Україні і в близькій та далекій діаспорах. Важко сьогодні переоцінити те, що зробила ця людина, втілюючи протягом багатьох років таку ідею в конкретному гаслі: “Для одного народу — одна літературна мова, один правопис”.

То була подвижницька, саможертвна робота щодо мовного об’єднання нації.

Справа мовного об’єднання нації сьогодні, як ніколи, потребує нових подвижників.

Микола ТИМОШИК,
доктор філологічних наук, професор,
лауреат премії ім. І. Огієнка

**БЕРЕЖИМО
ВСЕ СВОЄ РІДНЕ**

До тебе, український народе в розсіянні, це щире слово моє. Шалений буревій схопився на твоїй нещасливій Батьківщині й розвіяв дітей її, немов осінній вітер пов'яле листя восени. І по цілому світу немає закутини, де не пробували б недолею вигнані українці, в більшому чи в меншому скупченні. Проте й на чужині скрізь вони пам'ятають про свою незабутню Батьківщину, про свою Матір-Україну, що кривавиться в недолі.

До тебе, український народе в Канаді, що став тут уже канадійським горожанином, але хочеш духом своїм в'язатися з Рідною Землею, це щире Слово моє.

До всіх вас, українці в розсіянні, моє батьківське архіпастирське благання: Бережімо все своє рідне!

1. Бережімо всі свої рідні звичаї

За Законом Мойсеевим кожна дитина чоловічої плоті мусіла бути обрізана на восьмий день по своєму народженні (Буття 17.12; Левит 12.3), і тоді давалося їй відповідне ім'я. І Свята Євангелія розповідає нам, що земні родителі Христові, Йосип та Марія, старанно виконали цього звичая свого народу — й обрізали новонароджену дитину. “Коли виповнилось вісім день, щоб обрізати Його, — розповідає євангелист Лука (2.21) — то Ісусом назвали Його, як був Ангол назвав, перше ніж Він у лоні зачався”.

ВИДАВНИЦТВО "НАША КУЛЬТУРА" ч. 7.

Митрополит ІЛАРІОН:

БЕРЕЖІМО ВСЕ СВОЄ РІДНЕ!

Видання третє.

Вінніпег. Митрополитальний Собор. 1947

*Обкладинка третього видання праці 1947 року
в канадському місті Вінніпег*

На пам'ять цього християнська церква ще з перших віків свого життя встановила окреме Свято — Свято Обрізання чи Найменування Господа нашого Ісуса Христа. Свято це дуже давнє — про нього згадується вже в християнських пам'ятках IV віку.

Христові родителі взагалі старанно виконували звичаї свого народу. Той же євангелист Лука розповідає ще (2.22), що “коли — за Законом Мойсея — минулися дні їх очищення, то до Єрусалиму Його принесли”. Це Свято Стрітіння (3 М. 12.2).

Євангелія дає нам багато яскравих прикладів, які ясно свідчать, що й сам Ісус Христос завжди старанно виконував усі звичаї свого народу, шанував і любив їх. Він найвиразніше засвідчив про це прилюдно, говорячи: “Не подумайте, ніби то я руйнувати закон чи пророків прийшов, — я не руйнувати прийшов, а доповнити” (Мт. 5.17). Закон народу — це його віковічні звичаї, це цілий уклад його звичаєвого життя, це все йому рідне, своє, це — вся його душа. І Христос урочисто й прилюдно заявив, що Він не прийшов руйнувати закон — він шанує всі звичаї свого народу, більше того — він їх доповняє на краще. І власне цим Христос подав нам повчального приклада, як і ми мусимо ставитися до всіх звичаїв свого рідного народу — мусимо берегти й шанувати їх, як беріг їх Христос.

Більше того, Христос зве проклятим народ, який не знає свого Закону, цебто не береже своїх рідних звичаїв: “Проклятий народ, що не знає Закону” (Ів. 7.49).

Таким чином Христос не відкинув закону свого рідного народу, цебто своїх рідних звичаїв, — навпаки, завжди їх виконував, і своїм прикладом освятив виконання своїх рідних звичаїв кожній людині, кожному народові. Він, що встановив

Нового Заповіта, не відкидав стародавніх звичаїв свого народу і навіть піддався стародавньому обрізанню, а цим прилюдно пошанував усе, що до нього було. Бо звичаї народу – це прикметна ознака його, без яких він не може бути окремим народом. І коли народ хоче бути сильним, він обов'язаний берегти все своє рідне.

З Євангелії бачимо, що Христос часто старанно виконував рідні звичаї свого народу: святкував його свята, ходив до Єрусалиму в приписаний час, виконував домашні й релігійні звичаї свого народу й т. ін. Усе це нехай стане нам навчальним прикладом, що й ми всі мусимо старанно берегти звичаї свого рідного народу. В церкві ми маємо свої рідні обряди, а вдома – рідні звичаї й ми обов'язані старанно виконувати, шанувати та зберігати їх. Таке береження рідних звичаїв освятив нам сам Ісус Христос, а на це доказів повно в Євангелії.

Третій Вселенський Собор, що відбувся в Єфесі в 431 році, в 8 правилі наказав кожній церкві берегти свої рідні звичаї: “Святому й Вселенському Соборові вгодно, щоб кожна єпархія заховувала в чистоті й без перешкоди ті права, які належать їй від початку, на основі звичаю, що здавна закоринився”.

Шануймо ж і ми звичаї свого рідного українського народу, шануймо, й заховуймо їх, як закону свого народу! Завжди міцно пам'ятаймо, що звичаї народні – це його прикметна ознака, яка робить його окремим народом і береже його від розгоплення в морі інших народів, цебто береже його від винародовлення.

Український народе в Канаді! Чи йдеш ти за прикладом Христовим і вірно бережеш усе своє

рідне? Знаю я, ти пильнуєш бути патріотичним, але пам'ятай: основа патріотизму – це береження всього свого рідного. А хто того не береже, або береже недбало, той не патріот. Від Престолу Господнього кличу тебе зрозуміти глибокі Христові слова: “Проклятий народ, що не знає Закону!”

2. Бережімо свою Віру й Церкву

Усе своє рідне, усе своє наймиліше й найсолодше, усе своє найближче для кожного з нас зібране в рідній Вірі й Церкві – і ми обов'язані в найпершій мірі свято берегти їх.

Віра й церква – це найперша національна ознака всього народу, і власне в них і біля них тримаються всі істотні національні прикмети народу.

І як сонце стоїть у центрі (осередку) всього нашого природного життя – воно освічує й гріє нас, – так само й рідна віра з церквою стоїть у центрі нашого духовного життя і теж гріє й освічує нашу душу. Без сонця припинилося б усе наше земне церковне життя, а без віри з церквою припинилося б усе наше духовне життя, – і людина обернулася б у бездушну звірину.

У кожного народу рідна віра й рідна церква – це його душа, це його святая святих, найсвятіша святина, це те, що йому найрідніше й наймиліше. Хто уникає від сонця, той фізично хиріє й обезсилюється. Так само хто уникає від своєї віри й церкви, той хиріє духовно, вироджується й стає бездушною звіриною.

Тільки віра й церква роблять людину людиною, людиною любовною та повновартісною. Тільки в вірі та в церкві й біля них людина належно й повно розвивається, й має повний образ та подобу Богу

й стає повновартісним громадянином свого народу: любовним, карним, трудящим, а до того ще й обожується, — стає сином Божим.

Ось тому наш найперший обов'язок — міцно триматися своєї батьківської віри та своєї батьківської церкви. Хто їх тратить, хто їм зраджує, хто їх міняє на інші, той втрачає саму душу свою, той втрачає все своє рідне, усе своє національне, віками набуте, — той втрачає все!..

Коли сонце світить, ми часом ніби не помічаємо його; коли б же воно погасло, — завмерла б і земля разом з ним, і смертельний холод та вічний морок покрив би нашу душу і людина духовно померла б навіки.

Кожна людина, або й ціла громада, коли кидає свою рідну віру й рідну церкву й приступає до інших, тим самим кидає й свій рідний народ, цебто зраджує йому. Це найбільша й найтяжча рана своєму народові — зміна віри й церкви! Це найдошкульніший удар по рідному народові, удар, який усе тяжко мститься і на зрадниках, і на зраджених.

Свою віру й церкву треба любити понад усе, треба любити повним серцем, цілою душею, а берегти їх треба всіма силами, не жаліючи й самого життя свого. Коли татари стали вимагати в орді від нашого українського Чернігівського князя Михаїла зради батьківської віри, князь загинув разом зі своїм вірним боярином Хведором 20 вересня 1246 року. Загинув, але віри своєї не зрікся. Князь не хотів показати злого прикладу для свого народу — волів загинути, ані ж зрадити вірі своїх батьків... І церква цих українських мучеників за віру прийняла до свого сонму Святих. Отак треба берегти свою віру!

В старовину багато нашого українського народу попадало в полон до татар та турків, але рідко хто з них і на тяжкій чужині зміняв свою віру! Воліли мучитися в тяжкій неволі, воліли вмирати на голодних галерах та каторгах, але своєї батьківської віри не кидали... Про це позосталося в нас багато українських дум, що велично оспівують релігійну міць українського народу та козацтва. Стародавня віра й рідний народ – це було те, за що віками билися козаки з їх ворогами.

А коли були випадки, що наші слабші духом полоненики та полонянки таки силою змушені були ставати магометанами, то приймали чужу віру тільки поверхово, а в душі ж полишалися християнами. Згадаймо славу Маруся попівну Богуславку, оспівану в наших думках, що все ж таки не змогла забути свого й допомогла козакам втекти з неволі. Згадаймо славу свого часу Роксолану, Настю Лісовські, родом десь із Поділля, що в XVI віці попала в турецьку неволю й стала жінкою султана Сулеймана Великого (1520-1566), але віри своєї не забула й все допомагала своїм.

Християнство заніс в Україну першим ще святий Апостол Андрій Первозванний, чому й звемо його основоположником Української церкви. Нашу стародавню віру прийняв з Греції ще наш святий князь Володимир Великий у 988 р. і ми її заховали й донесли чистою аж дотепер.

Наша церква – це церква Вселенська, що чисто донесла свою віру від давніх апостольських часів аж дотепер.

Наша вселенська церква дає право кожному народові творити собі свою національну церкву, через що Українська церква добре відповідна для

українського народу, бо дає йому всю змогу повно розвиватися на своєму рідному ґрунті.

Любімо свою віру та церкву, як наймиліше своє, бо ж справді нема в нас нічого ближчого й милішого від них! Церква — то наша рідна Мати, що завжди потішить і приголубить нас, як дітей своїх милих. Церква — то наше сонце, що гріє нас під час холоду душевного. Завжди пам'ятайте. Що кому Церква не Мати, тому й Бог не Отець!

3. Любімо свій рідний народ

Христос самовіддано любив свій народ і все життя служив йому. Посилаючи своїх учнів на проповідь, Христос їм наказував: “На путь до поган не ходіть, і до Самарянського міста не входьте, але йдітьте радніші до овечок загинулих дому Ізраїлевого!” (Мт. 10.5-6). Отож, Христос дбає найперше про свій рідний народ, його спасіння — найближче йому. Це навчальний приклад і всім нам, щоб ми теж не забували служити найперше своєму рідному народові, щоб потреби свого народу були найближчі для нас.

Дуже повчальний приклад цього самого бачимо й при уздоровленні дочки хананеянки (Матвій. 15.21-28). Одна хананеянка йшла за Христом і голосила до нього й казала: “Змилуйся надо мною, Господи, Сину Давидів, — демон тяжко дочку мою мучить!” А він їй не сказав ані слова. Тоді учні його, підійшовши, благали його та казали: “Відпусти Ти її, бо кричить вслід за нами”. А він відповів і сказав: “Я посланий тільки до загинулих овечок дому Ізраїлевого. Не годиться взять хліб у дітей, і кинуть шенятам”... І тільки за велику віру цієї чужинки-хананеянки Христос уздоровив дочку її.

Отож, Христос любив усіх людей, але найбільше й найперше — свій рідний народ! Це для нас великий показний приклад — робімо так і ми! Інтереси й потреби свого народу ставмо на перше місце, як це робив і Христос.

А що то є любити свій народ? Любити — то служити. Хто любить свій народ, той йому служить, служить любовно й самовіддано, ні на що не оглядаючись. Служімо ж і ми своєму народові, як служив своєму народові все життя своє сам Христос, служив повсякчасно аж до загибуні, аж до хреста! Служімо зо щирим серцем та з палкою любов'ю, міцно пам'ятаючи, що служити народові — то служити Богові!

З болем треба сказати, що в Канаді багато таких українців, що не служать своєму рідному народові, але служать чужому. Свій народ розбитий, поневолений, розп'ятий, а є й такі, що служать власне поневольникам нашим... Мої діти заблудлі, схаменіться, поки час, і станьте в одну лаву рятувати розп'яту Матір рідну! Рідний народ і рідна Батьківщина кличуть вас до спільної праці!

4. Любімо свою рідну землю

Немає в людини нічого милішого над свою Батьківщину, над свою рідну землю, де хто народився, де провів свої безтурботні дитячі роки. До тієї землі прив'язується він усією душею своєю на ціле життя. А хто змушений буває відірватися від своєї рідної землі, той мріє завжди про неї, як про святість найбільшу. І багато людей, помираючи на чужині, просять покласти їм у домовину бодай грудочку рідної землі...

Рідний народ наш займає рідну землю і цю землю ми обов'язані любити всією душею й бе-

регти її всіма силами. Бо ж рідна земля – це те найкраще й наймиліше, що тільки має окрема людина чи окремий народ. Щастя народові, його добре життя й розвиток – тільки на рідній землі. Рідна земля ніколи не забувається, а туга за нею все збільшується, коли нас доля заносить далеко й надовго від неї. Рідна земля – це матінка рідна, що вміє потішити й приголубити нас. От чому ми свою Україну звемо ненькою.

Приклад гарячої любові до свого рідного краю подав нам сам Ісус Христос, що ревно плакав над нещасливою долею свого святого рідного міста Єрусалима: “Єрусалиме, Єрусалиме, що вбиваєш Пророків та каменуєш посланих до тебе! Скільки разів Я хотів зібрати діти твої, як та квочка збирає під крила курчаток своїх, – та ви не захотіли!” (Матвій. 23.37).

У годину розпуки для Єрусалиму при його храмі невідлучно знаходилась разом з іншими 84-літня пророчиця Анна, що служила Богові денно й ніччю постами й молитвами, і вона “славилася Бога й говорила про Нього усім, що чекали визволення Єрусалиму” (Лука. 2.38). Цебто, вона любила своє рідне місто, й з тугою чекала його визволення, глибоко віруючи в Божу поміч.

Наслідуймо ж цьому всьому й ми, любімо й бережимо свою рідну землю, як неньку рідну!

5. Бережимо свою рідну мову

Рідна мова – це мова наших батьків і мова народу, до якого ми належимо. Рідна мова – то найголовніший наріжний камінь існування народу, як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу.

Мова — то серце народу: гине мова — гине народ.

Хто цурається рідної мови, — той у саме серце ранив свій народ.

Ось через це Святе Письмо суворо наказує кожній людині: “Щоб кожен чоловік був паном у домі своїм, і говорив мовою свого народу!” (Есфир. 1.22). Це велика й важлива заповідь, яка наказує всім, а особливо тим, що служать народові, говорити його мовою. Коли говорити, то й любити, шанувати й берегти цю мову.

Мова зв’язана нерозірвально з народом, і коли ми, за Христовим прикладом, мусимо любити свій народ, то тим самим мусимо любити й берегти й свою рідну мову, бо без мови народ не може існувати. Безмовний народ — не народ: це м’ясо для народу мовного.

В Святому Писанні розповідається, як славний Неємія, що багато дбав про відродження свого народу, суворо наказував не забувати своєї рідної мови, бо знав її силу й значення для збереження окремішності народу. По Вавилонському полоні юдеї сильно єдналися з своїми сусідами, а тому “їхні сини говорили наполовину по-ашшодському й не вмiли говорити по-юдейському, а говорили мовою того чи того народу”. Це лютило Неемію, про що він розповідає: “І докоряв їм, і проклинав їх, і бив декого з них, і рвав їм волосся, і заприсягав їх Богом”, щоб не робили такого... (Неемія. 13.24-25). Це й до тебе, український народе в Канаді, оце святе слово!

Христос говорив своєю рідною арамейською мовою. І в останню хвилину, віддаючи свого духа Отцеві, Христос скрикнув на хресті вірша з Псалтиря (22.2) таки своєю рідною мовою: “Елі, елі, — лама савахтані?” (Мт. 27.46; Мр. 15.34), цебто: “Боже мій, Боже мій, — нащо мене Ти покинув?” І кожна люди-

на, які б мови не знала, в останню хвилину, покидаючи цей зрадливий світ, прокаже останнє слово таки своєю наймилішою мовою — мовою рідною...

Апостоли так само говорили своєю рідною арамейською мовою, а Св. Петро говорив навіть з галилейською вимовою. Так, коли Петро в час суду над Христом був на подвір'ї Кайяфи, то присутні казали йому: "І ти справді з отих, — та й мова твоя виявляє тебе!" (Мт. 26.73; пор. Мр. 14.70; Лк. 22.59).

Не цураймося ж і ми своєї мови, як не цурався своєї рідної мови Христос, як не цурались її й апостоли. Цуратися мови — то цуратися народу, а цуратися народу — то кидати свою віру та церкву! Хто свою рідну мову забуває, той у серці Бога не має! Зрадник рідної материнської мови — то зрадник батьківської віри та церкви, який щастя й долі не матиме поміж людьми!..

Особливо тяжка й дошкульна зрада рідній мові там, де народ живе серед іншого народу, на чужині. Хто тут зраджує й кидає свою рідну українську мову та переходить на чужу, той легко зрадить і батьківській вірі й церкві, і вкінці стане безвірним і бездушним перекидьком. Хай Господь береже вас усіх від такого!

Бережимо й мову своєї церкви такою, якою була вона в нас довгі віки. Ми маємо дві богослужбові мови, з них перша — наша стара богослужбова мова, т. зв. церковнослов'янська мова, а правильніше — староукраїнська, бо ж вона була в нас і мовою літератури, і мовою освічених класів. Вимова церковнослов'янського тексту в нас завжди була своя, українська, але Росія силою була накинута нам свою російську вимову. Тепер ми цю російську вимову відкинули, як чужу нам, і вернулися до

своєї рідної споконвічної української вимови, що довгі століття була у нас.

А по деяких храмах служать у нас і живою українською мовою. Робиться це тому, що Христос розповів своїм учням (Матвій. 28.19-20) рознести його науку, Святу Євангелію, по всьому світові: “Тож ідіть, і навчіть всі народи, хрестячи їх у ім’я Отця, і Сина, і Святого Духа, і навчіть їх зберігати все те, що Я вам заповів був”. А чи можна ж усі народи навчити Божої науки якоюсь однією мовою? Ні, це можна зробити тільки рідною мовою кожного окремого народу, такою мовою, щоб її кожен зрозумів. Ось через це в багатьох церквах Служби Божі правляться й Євангелію читають таки живою зрозумілою своєю мовою, наприклад, у сусідній нам Румунській церкві.

Апостол Павло навчає про це так само: “В Церкві волю п’ять слів зрозумілих сказати, щоб і інших навчити, аніж десять тисяч слів (чужою) мовою”. (1 Кор. 14.19).

Отже, апостол найясніше наказує, щоб по церквах служити так, щоб вірні все зрозуміли. Ось через це по деяких церквах у нас служать українською мовою. Служіння живою українською мовою — не ламання своїх стародавніх українських звичаїв. Це те, що Христос зве *доповненням*, коли каже: “Я не руйнувати (Закону) прийшов, а *доповнити*” (Мт. 5.17). В цьому відношенні рідна мова — шлях до Бога.

Отож, бережімо й любімо свою рідну мову! Любімо її в усьому: в книжці, в пісні, в розмові. Ніколи не цураймося своєї рідної мови, де б то не було: чи в себе вдома, чи на чужині, заступаючи її іншою. Рідна мова — то душа народу, і хто цурається її — той душі своєї цурається.

Рідна мова близька й мила кожній людині, і тільки людина з порожнім серцем не чує її матернього тепла та небесної краси. Рідна мова гріє нашу душу божественним огнем, вона бринить для нас небесним звуками. Ось тому-то рідна мова зветься мовою матерньою: це та мова, якою рідна мати співала над нашою колискою наші найперші пісні, що бриніли нам ангольськими звуками, звуками, яких ми ніколи вжитті не забуваємо й не забудемо. Ці небесні звуки рідної мови завжди бринять нам ціле життя неземною музикою, скрашуючи нам наше сіре життя й нагадуючи про небесне. І як любимо ми свою рідну матір, так само ми повинні любити й свою рідну мову, і не тільки любити, але й шанувати та берегти її.

Блаженна людина, яка рідну мову свою береже і шанує!

Українська молодь у Канаді помітно забуває свою рідну українську мову, і тим стає на дорогу винародовлення. Це загрозливий стан, і до його направи мусять негайно і одностайно стати в першу чергу церква, а далі все об'єднане громадянство й уся преса. В добрій національній освіті нашої молоді – наша світла будучність, а в її винародовленні – наше смеркання... Це загроза значно більша, як її уявляють, а тому від Престолу Господнього кличу до всієї української молоді: коли ви забуваєте мову батьків своїх, мову українську, тим у саме серце раните рідний український народ!..

6. Бережімо свої рідні пісні

Український народ здавна вже на цілий світ уславився своєю гарною піснею. Пісня ця не тільки високохудожня й високо мелодійна, але завжди

глибоко змістовна, пристойна, навчальна. Пісня українська з давнього часу знаходиться під великим церковним впливом, і вона завжди веселить людське серце й потішає душу. І не тільки тішить душу, але й бадьорить її й підносить до неба. Гарна пісня очищує й гартує нам духа.

І як не дивно, а в нас є й такі, що міняють свою рідну українську пісню на чужу тандиту. Чужі пісні не веселять нашого серця, не гріють його, не кличуть душі нашої до неба, бо нерідко мають і непристойний зміст.

Хто любить свій народ, хто любить свою рідну мову, той любить, шанує, береже й рідну пісню. Пісня – це душа народу, пісня – це щира розмова душі з серцем, і тому-то рідна пісня так мила нашому серцю та нашій душі. Це особливо треба сказати про пісні, що наближуються до церковних, і мають великий вплив на нас.

Окремо треба сказати про наші українські колядки, що своєю величністю не мають собі рівних у світі. Яке сильне враження роблять вони на нас, як м'якнуть наші серця й душі при їх співі! Вони проймають нам серце й душу й керують їх уверх, – до неба, до Бога. Колядки на Різдво додають величності й радості святу, а в устах дітей наших вони бринять небесними піснями, які співали анголи при народженні Христа, в святу ніч Різдвяну в Вифлеємі (Лука. 2.13-14).

Колядки любить, шанує й береже весь наш народ. Як побожна пісня, колядки ввійшли до церкви, і сьогодні по всій широкій Україні, по всіх її святих Божих храмах урочисто, велично й радісно лунають вони на Божу славу та на втіху побожним людям. І не одна сльоза – рясна й гаряча матерня та непрошена батьківська – висохне

на побожних обличчях при співах цих величних колядок!..

7. Бережімо свою рідну одіжу

І одіжа належить до свого рідного, до того, що кожен мусить любити й берегти. Кожен народ має улюблену одіж, в якій він кохається, в яку він найлагідніше вбирається. Своє рідне завжди веселить наше око, як рідна пісня веселить наше вухо, а всі разом веселять нашу душу. Христос зодягався завжди так, як зодягався його рідний народ.

А в нас часто люблять наші вбиратися в чужу одіж, і то тільки тому, що чужа вона й оскільки не веселить нам, і серця не гріє. Святе Письмо рішуче наказує нам берегти й свою рідну одіжу. Господь устами пророка Софонії (1.8) заповідає: “Покараю Я всіх, що вони зодягають одіжу чужинну!”

То ж не кидаймо звичайної одіжі народу свого й не міняймо її на чужу! Світ Божий, як та лука широка, квітами покрита, – і кожна квітка хороша, і кожна зокрема веселить наше око й теплом вкриває нашу душу. А всі разом вони становлять одну барвисту луку, Богові й людям на втіху.

Значення рідного одягу глибоко розумів Буковинський митрополит Євген (Гакман), що жив у ХІХ столітті († 1873). Походив він з бідною української селянської родини. І коли відбувалася його інтронізація, до його Катедрального Собору зібралася багато панства, й усі вітали його. Підвели до митрополита його стареньку матір, але перебрану в панську одіж. Митрополит не дав їй благословення й сказав: “Це не моя мати... Моя мати вбрана й зодягається по-українському”... І мусіли

передягнути стару матір в українське, і тоді митрополит радісно пізнав її й поблагословив...

Отож, бережімо всі свою рідну одіж! Кожна людина найкраще виглядає тільки в своїй рідній одіжі, що завжди для нас гарна, бо гарна одіжа — то та, до якої звикаємо ми й звикає народ.

8. Горе зрадникам усього рідного

І де б ми не знаходились, — чи то вдома, чи на чужині, чи в Канаді, — ми мусимо скрізь свято зберегти все своє рідне, обов'язані не цуратися нічого свого. “І чужого научайтесь, свого не цурайтесь”, — як казав Тарас Шевченко. Особливо на чужині або в оточенні чужих легко забувати своє рідне, але це забуття — то вже зрада. Згадування свого рідного на чужині завжди бадьорить духа, тішить серце й відсвіжує всю людську істоту.

Емігранти, а надто вигнанці з рідного краю, що мусили жити на чужині, найбільше бадьорили свого духа береженням рідних звичаїв. Різдвяні колядки та Великодні звичаї надавали вигнанцям з рідного краю духовного гарту та бадьорості духа, а це приносило їм силу терпіти холодну чужу чужанину й давало їм міць не забувати про рідне.

Старі гебреї ніколи не забували свого рідного Єрусалиму, навіть у тяжкій Вавилонській неволі, про що склали славного й величного 136 Псалма:

*Над річками Вавилонськими,
Там ми сиділи та й плакали,
Коли згадували про Сіона...
...Якщо забуду про тебе, Єрусаліме, —
Хай забуде за мене десниця моя!
Нехай мій язик до мого піднебіння прилпне,*

*Якщо я не буду тебе пам'ятати,
Якщо Єрусалима я не піднесу
Над найвищу веселість свою!..*

Отак і ми мусимо завжди пам'ятати про свого Єрусалима, – про свій рідний край та про все своє рідне. Ми обов'язані про все рідне пам'ятати, як про найбільше й найсвятіше в нашому житті, бо хто його позбавиться, той позбавляється душі своєї й стає людиною бездушною та безвартісною.

Зрадники свого народу завжди нещасливі, порожні люди, бо вони ніколи не мають спокійного сумління. Зрада рідного ходить за ними, як та тінь, не позоставляючи ані на хвилину, не даючи їм душевного відпочинку ніколи. Серце їхнє сохне, душа черствіє та в'яне, – і щастя відлітає від них. Такі зрадники рідного надто сильно відчують свою духову порожнечу на Святих, коли особливо ясною стає їхня зрада. Таких зрадників люди не поважають, відвертаються від них, як від невартих пошани. І життя їм стає вже на цьому світі правдивим пеклом...

Хто зрадив свою батьківську віру й батьківську церкву, той цілі довгі віки буде тяжко каратися сумлінням своїм, а Бог і люди цієї зради йому не забудуть на віки віків. До двадцятого коліна зрада буде мститися на зраднику, безперестанно буде висіти над ним караючим мечем, буде гнати його з місця на місце, аж поки зрадник не схаменеться й не повернеться до своєї попередньої віри та церкви!..

Віймося ж цієї духовою порожнечі, що вбиває зрадника й відбирає від нього образа та подобу Божу!..

Народ, що легко кидає своє й пристає до чужого, ніколи сильним не буде, бо він свого, віками

набутого, цурається, а нового чужого не сприймає вповні. Він хитається від свого старого до чужого нового, а це робить його хитким та несталим. З таким народом ніхто не рахується, такого народу ніхто не поважає, і він не має ґрунту, на якому міг би сильно зацепитися, рости й розвиватися.

Бо все рідне — це головна основа, це той родючий ґрунт, на якому кожна людина міцно й вільно стоїть, росте й зміцнюється.

Своє рідне складається з окремих маленьких частин: якийсь звичай, сам по собі ніби й дрібний, пісня, одежа, мова й т. ін. Кожна окрема частинка сама по собі ніби й мала, але вона сотнями ниток пов'язана одна з однією. Ось чому, коли хтось зрікається чогось одного, ніби й малого, той уже тим самим починає зраджувати й своєму народові. Так у нашій тілі хвороба найменшого органу вкінці псує все тіло. Ось тому не вільно зрікатися ані найменшої рисочки з свого рідного, бо коли лапка зав'язла, то і пташка пропаде!

Український народ у своїй масі не раз виявляв велику силу і обороні свого рідного. Року 1582-го папа Григорій XIII запровадив нового календаря, нового стиля, й наказав, щоб по 4 жовтня йшло не 5, а 15 жовтня. Польща відразу це виконала й кинулась на український народ, щоб він приймав нового календаря. Український народ однодушно став проти нього — і святкує аж до сьогоднішнього дня свята за своїм стародавнім календарем.

Треба нам іти за наукою Христа, що сказав: "Я не руйнувати Закона прийшов, а доповнити" (МТ. 5.17). Не руйнуймо ж і ми своїх стародавніх законів, цебто звичаїв свого народу, але доповняймо їх, коли треба, щоб вони, на рідному ґрунті, зроста-ли на краще, — і в цьому буде природний розвиток

(еволюція) їх. Цебто, бережімо, любімо й шануймо все своє рідне, як Закон нашого народу!

Оце Закон нашого народу, — його рідні звичаї, його найсвятіші святощі. Закон, якого Христос заповідав нам любити та берегти. Народ без свого Закону, цебто без своїх рідних звичаїв, обречений на загибель: “Проклятий народ, що не знає Закону!” (Ів. 7.49).

Знаймо ж усі свій Закон, цебто все своє рідне українське — і не підпадемо прокляттю! Про такого народа співає пророк Давид у 111 псалмі:

*Блаженний той муж, що боїться він Господа,
Що заповіді Його любить!
Буде сильне насіння його на землі,
Буде поблагословений рід безневинних!
Слава й достаток у домі,
А правда його пробуває навіки!
І навіки він не захитається,
В вічній пам'яті праведний буде!*

В XVI-XVII століттях ті, що служили татарам, вважалися *тумами*. З часом цих зрадників-тумів ставало в нас все більше та більше. Туми руйнували Україну й ставали їй юдами. Вони вірно служили татарам, полякам, москалям, туркам, але не Україні. Туми були слухняні й старанні під рукою кожного чужака-пана, але не під рукою українця: в себе були вони руїниками. Ось такі туми не вивелися в нас іще й досі, і вони сильно руйнують наше життя, як це було, скажемо, на Волині за польської панщини, коли таможні туми під плащиком українства робили шкідливу Україні роботу. Зрада — найбільший гріх супроти свого народу, і весь народ мусить пильнувати, щоб до останку виве-

сти тумів із свого оточення. Сам Христос наказав: “Стережіться фальшивих пророків, що приходять до вас ув одежі овечій, а всередині – хижі вовки!” (Мт. 7.15).

Як достойно тримати себе серед ворогів, показує стародавня гебрейська легенда:

*Колись гебрейців до неволи
Погнано в гордий Вавилон,
Пішли й царі на ласку долі,
І занімів Святий Сіон.*

*Й вони над річками чужими
Сиділи й плакали всі в тузі,
Пророки ж співами журними
Були з народом у супрузі.*

*Й лилася тужно пісня в гори
За втрачені ясні свободи,
І в сльозах слухали їх зорі,
Й шептались млосно тихі води.*

*Найтяжчий сум – то сум за волю,
Коли криваво серце плаче,
Коли душа вмирає з болю,
І слово губиться гаряче.*

*Й Пророки тужно душу рвали,
Крик серця нісся до Єгови:
“Хіба не вонні наші хвали,
Що Ти забув Свої нам мови?”*

Й усе заслухалось навколо,
Спинились в річці сині хвилі...
Та низько всім хилилось чоло,
Й співають Пророки вже невсилі...

Й на вербах тихих та плакучих
Чуйні повісили бандури,
І в мріях болісно пахучих
Шугали на Сіонські мури...

Аж ось надходить їх сторожа,
Пророча пісня й їх схопила:
“Заграйте й нам, голото Божя,
Якщо не хочете на вила!”

І тихо стало в чистім полі,
В Пророків серце рветься з муки:
“Заграти ворогу в неволі?
Нехай вкоротить Бог нам руки!”

Й Пророки шепчуться в нараді,
Говорять очі замість слова,
Чекає ворог лютий в зваді,
Та пісня славна вже готова.

Один по одному Пророки
Собі враз пальці відтинали:
Не втішаться від гри жорстокі
Кати три прокляті, шакали!

*І крикнули Пророки в тузі:
“Та як же можуть грать безпалі!”
І руки витягли в печалі,
А люд завмер в грізній напрузі...*

*І кров свята із ран стікала,
І землю багряно кропила,
Й росли гебреям горді крила,
Втекти з липких тенет Ваала...*

*А з неба моргали їм зорі
І йшли купатись в тихі води,
Й не втратив честі люд у горі,
Й цвіла надія до свободи!...*

Уміймо ж берегти все своє рідне й достойно
себе тримати й серед чужинців!

**МОВА УКРАЇНСЬКА
БУЛА ВЖЕ
МОВОЮ ЦЕРКВИ**

1. Українська мова в церкві

Мова українська, як мова богослужбова... Просте й коротке речення, а скільки сил своїх поклав на здійснення його український народ! Три останні роки йде вже на Україні великий релігійний рух, три роки точиться завзята боротьба за святе це гасло — хвалімо Бога рідною мовою! Святе гасло це має вже й лучезарного вінця з тих великих страждань, що їх понесли всі, хто визнавав його, бо за “українізацію” церкви священників гнали, звільняли зі служби, проклинали, позбавляли духовного сану й катували... Святе гасло це — хвалімо Бога рідною мовою — не раз вже й окроплено кров’ю наших мучеників, що життя своє поклали за здійснення його...

Справа введення української мови до церкви — це віковічна справа, що давно вже постала перед українським народом, як справа актуальна. Спочатку вона виявлялася лише в первісній формі своїй — чути в церкві проповідь рідною мовою; пізніше це ж саме питання поширилось, бо громадянство почало домагатися ще й читання Євангелії в церкві українською мовою. От тільки в цих первісних формах й виявлялися українські церковні бажання останнього століття аж до початку революції, до 1917 р.

Бажання дуже малі, обмежені, й дивні для кожного, хто не знає дореволюційного українського стану, коли придушувалися всякі прояви національного життя. І не дивлючись на те, що бажання ці були такі обмежені, їх все таки не було задоволено...

І народ український до революції не чув у своїй церкві ані казані, ані Євангелії рідною мовою своєю...

БЛАГОДІЙНЕ ВИДАВНИЦТВО
„УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ЦЕРКВА“
ПІД РЕДАКЦІЄЮ ПРОФ. І. ОГІЄНКА.

№ 45.

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО.

МОВА УКРАЇНСЬКА БУЛА ВЖЕ МОВОЮ ЦЕРКВИ.

НАРИСИ З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ
ЦЕРКВИ УКРАЇНСЬКОЇ

1921.

МОВА УКРАЇНСЬКА БУЛА ВЖЕ МОВОЮ ЦЕРКВИ

*Обкладинка першодруку праці 1921 року
в польському місті Тарнів*

Але після революції, з 1917 р., потроху прокидається серед нашого громадянства й рух релігійний і громадянство до 1920 р. бореться ще за старі свої вимоги, і тільки з 1920 р. ставить все це питання вже в цілому його розмірі: хвалімо Бога рідною мовою! І з 1920 р. починаються на Україні Служби Божі рідною мовою.

Українське громадянство досягло таки свого — тепер воно приносить Богові жертву хваління рідною мовою своєю... Але скільки хоч би за останні три роки на це покладено сил, скільки понесено втрат недоцільних, і нарешті — скільки пролято крові святої... Єпископат на Україні, що з походження був переважно московським, не йшов в справі цій ні на які уступки, все загострював справу і всіма силами боронився, щоби не допустити “мови базару” до своєї офіційної церкви....

В статті оцій я хочу показати, що всі українські церковні бажання, які постали останніми часами, не були якоюсь новиною — український народ хотів тільки відновити те, що давніше він мав у церкві своїй, але що силою було йому віднято владою московською; хотів, власне, тільки розмосковити свою колись українську церкву.

І справді, історія показує нам, що в давнину мова українська була вже мовою церкви.

2. Церковна проповідь виголошувалась українською мовою

На Україні в кінці XVI віку і в початку XVII, особливо ж в середині його, утворилась оригінальна церковна казань. Бурхливий час, який переживала тоді Україна, вимагав активної допомоги церкви, ви-

магав впливу її на народ. І справді, в той час широко розповсюджується по Україні казань, яка зробила своє певне національне діло. По всіх містах України, в більш помітних церквах, було заведено тоді спеціальну посаду проповідника, — “казнодія”. На цих посадах часто бували талановиті священники, наприклад, Димитрій Туптало (потім митрополит Ростовський), при архіерейській церкві в Чернігові. Проповідники в своїх казанях вияснювали не тільки релігійні справи, але дуже часто відгукалися й на питання часу свого. Духовенство в той час сміло йшло поруч з народом в його боротьбі за національне існування, і мало на народ великий і корисний вплив. Церква була тоді правдивою школою, де добре виховувався народ не тільки релігійно, але й національно, — цьому допомагала якраз казань. допомагала тим, що була вона на рідній мові.

Взагалі, народ український ніколи не забуде своєї церкви старої й її духовенства, бо заслуги їх в культурному житті нашому величезні, бо це церква стара зберегла нам народ український як український...

Казань у рідній мові, вже в більш розвиненій формі, появляється на Україні з XVI віку; занесено її було сюди з Заходу через Польщу. Розквіт церковної казані в рідній мові на Заході припадає на XVI вік і цю тодішню манеру казані хутко було занесено й на Україну. Тут, особливо в XVII віці, буйно заколосилась проповідь в рідній мові і дала дуже добрий врожай.

За XVI і XVII віки на Україні було засновано дуже багато церковних братств, які кріпко боронили свою батьківську віру. От ці братства дуже добре зрозуміли значення церковної казані і завжди налягували мати в себе на службі якнайкращого проповідника. Була навіть особлива посада “братського казнодія”, на яку запрошувались найкращі

проповідники, наприклад, Кирило Ставровецький у Львівського братства, Мелетій Смотрицький у Віленського і т. п.

І тільки з-за того, що проповідь велася рідною мовою, вона мала такий великий вплив на народ, була цілком життєвою і широко національною. Народ любив тоді проповідь. Казнодії користали з народної поваги й були людьми дуже впливовими.

Багато духовних осіб вславились тоді, як проповідники; згадаю тут хоча б таких, як Леонтій *Карпович* († 1620); Лазар *Баранович*, що вславив себе двома збірками казань: “Труби словесь” 1674 р. та “Мечь Духовний” 1666 р.; Іоаникий *Галятовський*, найславніший український проповідник XVII віку, його збірка казань, “Ключь Разумѣнія” 1659 року, писана тодішньою літературною українською мовою, мала три видання (1659-660, 1663 і 1665 рр.) і широко розійшлася не тільки по Україні, але й по всім слов’янським світі; Антоній *Радивиловський* († 1688), славний казнодій український, випустив дві великих збірки українською мовою: “Огородокъ Маріи” 1676 р. та “Вѣнець Хрисговъ” 1688 р. Славними казнодіями були також: Кирило *Ставровецький*, Тарасій *Земка*, Захар *Копистенський*, Інокентій *Гизель*, Св. Димитрій *Туптало* (митрополит Ростовський), Степан *Зизаній*, Лаврін *Зизаній*, Семен *Полоцький*, Степан *Яворський* і багато інших.

У той час на Москві не знали живої церковної проповіді — її занесли туди українці. Українці ж завели живу казань не тільки в Росію — вони заводили її в Болгарії й Сербії¹.

¹ Див про це: Проф. *І. Огієнко*. Українська культура. — К., 1918. — С. 40-41, 82-83.

І скрізь на Україні по церквах вільно лунала тоді проповідь рідною мовою; звичайно, нікому тоді й в голову не приходило звати рідну мову “мовою мужичою” і тому не допускати її до церкви. Великі, товсті томи проповідей, писаних українською мовою, хочби Галятовського та Радивиловського, красномовно свідчать нам, що українська мова була в той час мовою церкви, була мовою, якою вчили й виховували народ.

Так справа точилася три віки — XVI, XVII та XVIII. І тільки в XIX віці спиняється на Україні рідна проповідь, народжується нове покоління батюшок, що потроху забуває рідну мову свою, мову батьків своїх, пристає до мови московської, яку й заводить до церковної казані. Правда, й московську казань можна було говорити тільки після певної цензури...

І коли з другої половини XIX віку зароджується на Україні рух за заведення проповіді українською мовою (священники Бабченко, Гричулевич та Опаатович дали книжки казань та оповідань з святого Письма), то рух цей, власне кажучи, нічого нового не домагався, — хотіли тільки відновити стару українську казань, що колись цілі віки вільно виголошувалась по церквах на користь українському народові.

Література про українську казань

Огієнко И. Прововеди І. Галятовскаго // Сб. Харьк. Ист.-Филол. Общ. — 1913. — Т. 19; *Огієнко И.* Отголоски современности менестных черты в “Ключе Разумения” И. Галятовскаго // Рус. Филол. Вест. — 1914. — Кн. 2; *Марковский М.* Антоний Радивиловский // Университетские Известия. — К., 1904-1905; *Маслов С.* Казанье М. Смолрицкаго на честный погреб о П. Карповича // Чтения в Ист. Общ. Нест. Лет. — 1908. — Кн. 21. — Вып. 2-3; *Маслов С.* Наука Л. Карповича в неділю перед Різдом // Записки. — К. 1918. — Кн. II; *Терновский Л.*

Характеристика южно-русской проповеди // Рук. для сельськ. паст. — 1875. — №№ 7, 8.

Більш детальну літературу про українську проповідь див. в цих книжках. Про українську проповідь я виготовив був такі праці: 1) Українська проповідь XVI-XVIII віків: Бібліографічний покажчик проповідей, видань їх і літератури про них. 2) Українська проповідь XVI-XVII віків: Історичний огляд. 3) “Наука” Галятовскаго, какъ первый опытъ гомилетики на Украине. Праці ці написано було в 1910-1914 рр. і пізніше віддано до друку: першу і другу — до “Записок Кам’янець-Подільського Державного Українського Університету”, кн. 5, а третю — до “Епархіальныхъ Киевскихъ Відомостей” на руки проф. Хв. Й. Титову. Про долю цих праць нічого не знаю...

3. Євангелію читали в церкві українською мовою

Дуже рано на Вкраїні постала потреба мати Письмо Святе на рідній мові; народ український ще з початку XVI віку вже був проинятий думкою чути слово Боже українською мовою. Думка ця, неясна і слабка з початку XVI віку, вже в середині цього віку стає конкретною думкою українського загалу.

Церковнослов’янська мова, болгарська по походженню, вже для XVI віку була мовою застарілою й мало зрозумілою; до нашого часу дійшло багато скарг про те, що в XVI і XVII віці мови церковнослов’янської вже не розуміли не тільки звичайне громадянство, але не розуміло цеї мови й духовенство. З-за цього й постала думка чути Слово Боже живою мовою¹.

Переклади Письма Святого на українську мову першими розпочали проповідники. Виголошуючи проповіді свої українською мовою, проповідники

¹ Див про це більше: Проф. І. Огієнко. Давні переклади Письма Святого на українську мову.

рано прийшли до думки перекладати Письмо Святе на мову, зрозумілу народові. Тогочасні проповідники дуже любили пересипати казані свої уривками з Євангелії, з Псалтиря й інших книг Св. Письма. Ці уривки вони почали виголошувати, а в друкованих казанях — писати українською мовою.

Повинен підкреслити тут ще одну річ. Наші духовні письменники XVI й XVII віків взагалі дуже любили обіруч користати з Св. Письма; цитатами з Біблії переповнено всі їхні писання; на краях книжок цих завжди зазначається й місце з Біблії, звідки взято цитату. Коли б посписувати всі ці цитати зі всіх тодішніх українських творів і звести їх до купи, то ми б мали добру частину Біблії в перекладі на українську мову XVI—XVII віків.

Переклади цитат на українську мову починаються дуже рано; так, ми їх вже знаходимо в “Похвалі гетману К. И. Острожському” невідомого автора, в Супрасльській рукописові, під 1515 р. (видання 1836 р., Москва, с. 149-154). В книзі Степана Зизанія “Казанье Св. Кирилла Іерусалимського” 1596 р. читання з Євангелії приведено українською мовою.

Почавши з перекладів окремих цитат, хутко дійшли й до думки мати цілу Євангелію українською мовою. І справді, ще в XVI віці, коли в передових тоді слов'янських народів — чехів та поляків — тільки що розпочали перекладати Св. Письмо на рідну мову, розпочали такі ж переклади і в нас на Україні. Серед православних слов'ян — сербів, болгар і москалів — українці найперші почали переклади свої Письма Святого на живу народну мову, розпочали ще з XVI віку, тоді як інші православні слов'яне знають такі свої переклади лише з віку XIX.

Ще за XVI вік Євангелію було перекладено на українську мову багато раз:

1. У 1556 — 1561 році в містах Дворці і Пересопниці на Волині; це так звана *Пересопницька Євангелія*, що тепер зберігається в Полтавському єпархіяльному музеї і належить Полтавській духовній семінарії.

2. Року 1571-го, на основі перекладу Пересопницького, було перекладено Євангелію на українську мову в Володимирі-Волинському; це так звана *Волинська Євангелія*, що тепер зберігається в м. Житомирі, в Волинському єпархіяльному музеї.

3. Десь коло року 1580-го (а може й 1570) Євангелію переклав і частину надрукував Василь Тяпинський.

4. Року 1581-го десь на Волині переклав цілий Новий Завіт на українську мову Валентин Негалевський; рукопис перекладу зберігається в Києві, в бібліотеці Михайлівського монастиря під № 421(1636).

5. Нарешті так звана *Літківська Євангелія*, що тепер зберігається в м. Літки на Чернігівщині Остерського повіту. Це тільки кусок Євангелії від Луки (зачала 4-46), зроблений десь на Волині, можливо в Луцьку, в 1595 р., теж на основі перекладу Пересопницької Євангелії.

До цих перекладів Євангелії треба додати ще два переклади, близько мені не відомі, — це переклади, що зберігаються один у Віленській публічній бібліотеці, а другий — у Москві, в Румянцевському Музеї¹.

Цікава та мета, яку зазначали собі перекладчики Євангелії на українську мову. Так, перекладчик Пересопницької Євангелії пише: “А иже есть перекладана таято святаа Євангелія из язи-

¹ *Назаревській А.* Языкъ Евангелія 1581 г. — С. 13. — Прим. 5.

ка бльгарскаго на мовоу Роускоюю¹, то для лепшого вырозоумленя людоу христїанского посполитого”.

А Валентин Негалевський пише, що він переклав Новий Завіт “несамъ своеє властное хути, а то учинил за намовою й напominанемъ многихъ учоныхъ, богобойныхъ, а слово Божее милуючихъ людей, которые писма полского читати не умеют, а языка словенского, читаючи писмом рускимъ, выкладу з словъ, его не розумеют”.

Всі зазначені вище переклади призначалися, звичайно, не тільки для благочестивого читання вірних вдома — їх читано і в церкві. Так, Пересопницька Євангелія безумовно була в церковному вжиткові, безумовно по-українському її читано в церкві; на це вказує поділ Євангелії на зачала, а також і те, що в Євангелії скрізь дуже старанно позазначувано, де кожна денна Євангелія починається, а де вона кінчиться. Про це ж саме виразно засвідчив і сам перекладчик: в приписці після Євангелія від Іоана він зазначає, що свою Євангелію він писав “для читаня ц(е)рквей божіих, а для наоуки людоу христїанского”.

Про те, що Пересопницьку Євангелію читано і в церкві, свідчить ще й оце місце з Післямови. Писар Євангелії, Михайло Василевич, просить простити помилки: “Протож прошу вас, священници, отци й діякони, й вси, которые есте в клиросех причтенныи слуги перковныи”. Це звернення до священників і дияконів свідчить, що Євангелію було читано і в церкві.

Про те, що ця Євангелія в українській мові була в церковнім вжиткові, свідчить і П. І. Житецький —

¹ Слово “русский” у той час вживалося в значенні український. Див про це докладніше: Проф. І. Огієнко. Історія української мови. Т. I. Вступ до історії української мови. — К. Подільський (надруковано було 68 сторінок).

перший науковий дослідник Пересопницької Євангелії. “Не подлежить сомнѣнію, — пише він, — что оно потреблялось въ Церковному Богослуженіи, сообразно съ желаніемъ переводчиковъ удержавшихъ въ текстѣ Евангелія такъ называемыя зачала; да й самъ Мазепа, ктиторъ Переяславскаго Собора, жертвуя епископской катедрѣ такую книгу, какъ Евангеліе, смотрѣль на него, конечно, не съ ученой, а съ практической точки зрѣнія; въ свою очередь й тѣ, кому она была пожертвована, видѣли въ ней прежде всего Богослужбовую книгу, необходимую въ дерковномъ обиходѣ. Отець Думитрашко предполагаетъ, что Пересопницкое Евангеліе вышло изъ Церковнаго употребленія только послѣ окончательнаго подчиненія Малороссійской церкви вѣдѣнію Всероссійскаго Синода, когда на кафедрѣ Переяславскую стали поставлять епископовъ изъ великоросіянь”¹.

Ми такої думки, що цю Євангелію могли читати в церкві аж до часів цариці Катерини, коли остаточно вже обмосковили церкву Українську.

Так само й Новий Завіт В. Негалевського, як і інші переклади, поділено на зачала і позазначувано, де денна Євангелія починається, а де вона кінчиться.

Таким чином, як бачимо, стара українська церква знала й допускала читання Євангелії в церкві українською мовою. Тому й довголітні домагання українські, щоби Євангелію читано в церкві українською мовою, не були для нас новою. Український народ домагався тільки, щоби в церкві його було так, як в старі часи...

¹ *Житецкій П. И.* О Пересопницкой рукописи // Труды Третьего археологическая съезда в Россіи. — К., 1878. — Т. II. — С. 45-46; *Думитрашко Н.* Замечательная рукопись Полтавской Епархии Пересопницкое Евангелие. — 1878. — С. 18

Знаючи все це, яким дивним стає вперта й довга боротьба Московського Св. Синоду проти бажання українців мати Св. Письмо в рідній мові... Пригадаю тут, що коли Пилип Морачевський послав свій переклад Євангелії на українську мову митрополитові Петроградському Ісидору, то митрополит відповів Морачевському таким листом своїм 14 листопада 1860 року: "По частномъ, совѣщаніи съ Святѣйшимъ Синодомъ, увѣдомляю Васъ, что переводъ Євангелій, сдѣланный Вами или другимъ кѣмъ-либо, не можетъ быть допущенъ къ напечатанію"...

Література про українську казань

Проф. *І. Огієнко*. Українська Пересопницька Євангелія 1556 р. — Тернів, 1921; Проф. *І. Огієнко*. Новий Заповіт в перекладі на українську мову Валентина Негалевського 1581 року; Проф. *І. Огієнко*. Українська; культура. — К., 1918. — С. 41-43; *А. А. Назаревскій*. Языкъ Євангелія 1581 г. въ переводе В. Негалевскаго // Университетскія Извѣстія. — К., 1911. — Кн. 8, 11, 12; *А. С. Грузинскій*. Пересопницькое Євангеліе какъ памятникъ искусства эпохи Возрожденія въ Южной Руси въ XVI в. // Искусство. — К., 1911. — Кн. 4; *А. С. Грузинскій*. Изъ исторіи перевода Євангелія въ Южной Россіи въ XVI веке. Литковское Євангеліе // Чтенія въ Ист. Общ. Нестора Лытописца. — К., 1912. — Кн. 22 і 23; *П. И. Житецкій*. О переводахъ Євангелія на малорусскій языкъ // Известія. — 1905. — Кн. 4. Рецензія Івана Франка в "Зап. Наук. Т-ва", т. 70; *Н. Трипольскій*. Волынское рукописное Євангеліе XVI-го века // Волынскій Историко-Археологическій Сборникъ. — Житомир, 1900. — Вып. 2. — С. 1-114; *И. Каманин*. Дошло ли до насъ въ подлиннике Пересопницькое Євангеліе // Чтенія въ Ист. Общ. Нест. Лет. — 1912. — Кн. III; *М. В. Довнаръ-Запольскій*. Тяпинскій, переводчикъ Євангелія на белорусское наречіе // Исследования и статьи. — К., 1909. — Т. I. — С. 232-256 (спочатку те ж саме в "Известияхъ", Т. IV, кн. 3, с. 1031-1064 за 1899); *П. Владимировъ*. Предисловіе Вячанина Тяпинскаго къ печатному Євангелію, изданному въ Западной Россіи около 1570 года // Кіев. Старина. — 1889. —

Кн. 1; *О. Левицький*. Про Василя Тяпинського, що переклав в XVI ст. Євангеліє на просту мову // Записки Наук. Тов. — К., 1914. Т. XII; *Ю. Тиховській*. Новыя данныя о западнорусскихъ переводахъ священнаго Писанія XVI-го века // Известия XIV-го Арх. Съезда. — №8. — С. 145.

Детальну літературу про переклади Євангелія на українську мову читач знайде в зазначених працях.

4. Учительна Євангелія була українською мовою

Дуже цікавим явищем у церковнім житті України XVI і XVII віків були так звані Учительні Євангелії. З'явилися вони як результат великого домагання вірних чути церковну казань і Євангелію українською мовою. Учительні Євангелії — це спочатку переклад грецької Учительної Євангелії Св. Отця Калиста, архієпископа Константинопольського і Вселенського Патріярха. Змістом цієї книжки єть казання на кожную неділю й свята урочисті. Кожна казань розпочинається денною Євангелією, після якої йде казань, — все це тогочасною народною українською мовою.

Учительні Євангелії призначалися для церковного вжитку; а щоб прості люде більше їх розуміли, тому писано їх мовою українською. Питання про переклад Учительної Євангелії на живу мову знято було ще в середині XVI віку: вірні щодо цієї справи поділилися: одні вимагали перекладу, другі були проти цього, боючись новини.

Про все це виразно свідчить передмова до Учительної Євангелії 1568 року, надрукованої в Заблудові коштом Григорія Ходкевича. Ходкевич розказує, що він захотів, щоби “слово божіє розмножилося и наученіє людем закону греческаго ширилося”. Далі каже: “Помыслиль, же былъ есми й се, иже бы сію

книгу виразумѣнія ради; простихъ людей преложити на просту молву, ѣ имѣль єсми о том нопеченіе великое. Ё совещаша ми люди мудрыє, в том писмѣ оученые, иже прекладаніємъ з давныхъ пословиць на новые помилка чинится немалая, яко же и нынѣ обрѣтається в книгахъ новаго переводу. Того ради сію книгу, яко здавна писаную, велѣвлъ, єсми се выдруковати, которая каждому не єсть закрыта, ѣ къ виразумѣнію не трудна, ѣ къ чтенію полезна”...

Як бачимо, намальовано картинку, немов з наших часів взяту...

Євангелію цю надрукували друкарі-москалі: Іван Хведорів та Петро Тимофійв, що тоді втікли з Москви; певне, це під їх впливом Ходкевич і залишив думку свою видрукувати цю книгу в перекладі на українську мову.

Проте життя взяло своє, Учительну Євангелію скоро було перекладено на українську мову і вона вже в рідній мові широко вживалася в церкві, про що красномовно свідчать передмови до цих Євангелій. Так, ще в передмові Учительної Євангелії 1568 року читаємо, що книга “предана церкви Божієй во всяку неділю читатися, також и на господскія праздникі ѣ прочих святых, на поученіє христоименитымъ людемъ, ко исправленію душевному и телесному божією помощію видрукована”.

В заголовку друкованої Учительної Євангелії 1606 р. читаємо: “Поученія избранѣна отъ святого Ёвангелія ѣ отъ многихъ божественныхъ писаній, благолемая отъ архиерея изъ усть въ всякую недѣлю, на поученіє христоименитымъ людемъ, или прочитасма, такожде ѣ на господскія праздникі”.

В передмові до учительної Євангелії Кирила Гранквиліона (с. 8), надрукованої в Рохманові 1619 року, знаходимо: “Достоить сію книгу душеспаси-

телную не тільки в церкві, но и в дому своем имѣть всякому правовѣрному христіанину”.

Цікаве місце про це ж саме знаходимо й в передмові до Учительної Євангелії 1637 року, надрукованої в Києво-Печерській Лаврі. В цій передмові митрополит Петро Могила наказує священникам читати цю Євангелію, і додає: “звласти нащеѣ Архиерейскоѣ отческо наминаємо й приказуємо, абысте чесности ваши пилие, й с приготованіємъ, належитымъ, в читаню тоѣ Православноѣ Науки обиралися”.

Учительна Євангелія, з’явившись на Україні десь коло половини XVI віку, стала дуже популярною книжкою й широко розійшлася по всій Україні; її багато раз друковано, наприклад, у 1568, 1595, 1606, 1616, 1619, 1637, 1696 роках і ін. Не менше ширилась ця книжка в писанім виді — до нашого часу збереглося більше 50-ти різних рукописних примірників Учительної Євангелії.

Серед давніх перекладів Письма Святого на українську мову Учительним Євангеліям, безумовно, належить перше місце. Вони широко розійшлися в гущу народну й були улюбленою книжкою простого читача; от з-за чого з’явилося так багато різних редакцій цих Євангелій, от з-за чого так багато осіб бралось за складання їх.

Цікаво підкреслити, що серед півсотні рукописних учительних Євангелій дуже мало копій із друкованих і дуже мало подібних одна на одну. Життя вимагало, щоби в церкві казань і Євангелію читано було живою мовою, тому й з’являлися різні переклади — і дедалі, то все чистішою й більш народною живою українською мовою.

На жаль, повинен підкреслити тут, що ані самі Учительні Євангелії, ані мова їхня не знайшли ще свого наукового дослідника. Шкода, бо детальне вивчен-

ня Учительних Євангелій дало б немало нового для історії культурного життя старої України. Детальне вивчення мови всіх Учительних Євангелій, що дійшли до нас, як друкованих, так і особливо писаних, дасть багато цікавого матеріалу для історії української мови, для історії зросту нашої старої літературної мови і її наближення до мови народної.

Учительні Євангелії мали велике поширення не лише по Україні — вони розійшлися широко й по Москві, а також і по всіх слов'янських православних землях. Так, до нас дійшло свідцтво, що Орловський батюшка XVII віку, автор "Статира", називає українську Учительну Євангелію Кирила Транквиліона "світильником" і він витвердив цю книжку навіть на пам'ять... Він же розказує, що книжку цю знайшов де в кого зі своїх орловських прихожан і їм вона дуже вподобалась¹. Сам патріярх московський Іоаким читав цю книжку року 1675-го людям в церкві².

Вільно ходили ці книжки поміж людом, вільно їх читано по церквах аж до кінця XVI віку.

І тільки з часу приєднання церкви Української до Московської, цебто з 1686 року, починається занепад наших Учительних Євангелій. Московський Собор 1690 р., осудивши й спаливши одну з Учительних Євангелій, — Кирила Транквиліона 1619 р., кинув на них велике підозріння. Пізніше від України однято було право вільного друку своїх книжок і таким чином Учительних Євангелій московська духовна цензура вже більше не пропускала до друку. А потім, певне за часів цариці Катерини, було й заборонено читати по церквах ці Учительні Євангелії...

¹ Проф. А. С. *Архангельській*. Изъ лекцій по исторіи русской литературы. — Казань, 1913. — С. 129.

² Проф. *И. А. Шлякинъ*. Св. Дмитрий Ростовский и его время. — СПб., 1891. — С. 124.

Так вивелась з України книжка, що два віки була в церковному вжиткові, книжка надзвичайно корисна, що мала на нарід український великий і добрий вплив, що давала йому в мові його рідній пожиточну страву духовну...

Література про Учительні Євангелії

Проф. *Огієнко*. Українські Учительні Євангелії (друкується); *Ю. И. Тиховский*. О малорусскихъ и западнорусскихъ Учительныхъ Евангеліяхъ XVI-XVII веков и ихъ место среди южнорусскихъ и западнорусскихъ переводовъ священнаго Писанія // Труды XII Ареол. Съезда в Харьковѣ въ 1902 г. — М., 1905, — Т. 3. — С. 355 (тут тільки висновки на одній сторінці); *П. Житецькій*. О переводахъ Евангелія на малорусскій языкъ // Известія. — 1905. — Кн. 4; *Г. Крыжановскій*. Рукописныя Евангелія Волынскаго Епархіального Древнехранилища. — Почаевъ, 1895; Русская Историческая Библиотека. — 1903. — Т. 19. — С. 43-48 (тут про Учительну Євангелію 1606 року); *К. Калайдовичъ*. Библиографическое известіе о Евангеліи Учительномъ, напечатанномъ въ Заблудове 1569 года первыми московскими типографчиками // Северный Архивъ. — 1823 — Ч. 4; *М. Е.* Рукописныя Евангелія XVII века: Крешовское и Долженское // Памятники Русской Старины. — СПб., 1885. — Т. VII; *П. Владимировъ*. Обзоръ южно-русскихъ памятниковъ писменности отъ XI до XVII века. // Чтенія въ Истор. Общ. Нестора Летописца за 1890 г. — Т. VIII; *І. Франко*. Карпаторуська література // Записки. — Т. 37. — С. 5-6.

5. Книги Старого Завіту були в українській мові

Знала стара Україна й переклади старозавітних книг на українську мову, знала й вживала їх не тільки для домашнього, але й для церковного вжитку.

Переклади ці розпочалися дуже рано, ще в другій половині XV віку, раніше праць Франциска Скорини. А з початку XVI віку, під впливом праць

Скорини, число перекладів біблійних книг все збільшується та збільшується.

На жаль, ми не тільки не маємо наукового дослідження над цими перекладами, але навіть не знаємо точного списку всіх перекладів біблійних книг на українську мову.

Повинен тут підкреслити, що в ті часи — XV-XVII віки — Україна й Білорусь жили майже одним культурним життям і поволі виробляли літературну мову, до певної міри спільну обом цим народам; проте в мові цієї риси українські помітно беруть гору над рисами білоруськими. От з-за цього часто дуже трудно, а то й неможливо, сказати точно, чи перед нами пам'ятка українська чи білоруська. У всякому разі, й білоруський народ багато працював, вкупі з народом українським, над перекладом біблійних книжок на рідну мову.

Велику, незабутню працю поклав для перекладу Біблії на живу мову доктор Франциск Скорина, родом “із славного города Полоцка”, що з 1517 по 1525 рік переклав на живу мову більшість біблійних книг. Робив він це “Богу ко чти и людем посполитим к науце”, щоби “всякий человек простий и посполитый, чтучи их или слушаючи, может поразумѣтуги, что есть потребно к душному спасению его”. Праця Скоринина була дуже добрим початком, бо після неї на Україні з'являється багато різних перекладів біблійних книг на українську мову.

Зазначу тут такі переклади книг біблійних на українську мову:

1. Український біблійний кодекс 1569 р. Луки з Тернополя; після книг второго закону перекладчик тут пише, між іншим: “Доконаны суть п'ятеры книги Моисеовы... Божією помістю, повеленієм же и милностию хоудаго ч(о)л(овъ)ка на ймя Лоуки, вь неславнѣмъ жеградѣ Тернополи... лѣта 1569-го”.

В оглаві цього кодексу поміщено всі книги старого й нового завіту. Кодекс зберігається в Варшаві, в бібліотеці Красинських.

2. Кодекс 1575—1577 рр., зроблений Дмитром із Зінькова (містечко на Поділлі, над річкою Ушицею), зберігається у Львові, в бібліотеці Св. Онуфріївського монастиря.

3. Збірник XVI віку, містить у собі книги: Іов, Руф, Псавтир, Пісня Пісень, Еклезіаст, Приповісті Соломонові, Плач Іеремії, Данила і Есфір. Зберігається цей збірник в Віленській Публічній Бібліотеці № 262. Точно сказати, чи це пам'ятка білоруська чи українська — трудно.

4. Переклад Пісні Пісень XVI віку. Зберігається в Москві, в Синодальній Бібліотеці, під № 558.

5. Псалтир початку або середини XVI віку. Зберігається в Румянцевському Музеї в Москві, під № 335.

6. Псалтир початку XVII в. Там же, № 1017.

7. Толковий Псалтир 1609 р. Зберігається в Петроградській духовній академії, № А 1/136, написаний Мартином “въ, градъ Нъженковичех” (в Галичині, коло Перемишля); текст Псавтира церковнослов'янський, а пояснення його — українські.

Як бачимо, стара Україна мала досить перекладів біблійних книг на українську мову; книги ці не тільки ходили по руках побожних читачів, але могли вживатися й в церкві.

Література про переклади Біблійних книг на українську мову

Проф. П. Владимировъ. Докторъ Францискъ Скорина, его переводы, печатныя издания и языкъ. — СПб., 1888, виданная “Общества Любителей Древней Письменности”; Проф. Е. Карскій. Западнорусскіе переводы Псалтыри въ XV-XVII векахъ. — Варшава, 1896 (з “Университетськихъ известий”). Рец. Івана

Конача в “Зап. Н. Т.”, т. 28; *Ю. И. Тиховский*. Южнорусский библейский кодекс Луки изъ Тернополя 1569 г и его отношение къ трудамъ Скорины и южнорусскому быблейному кодексу 1575–1577 годовъ (тези надруковано в “Труды XII Арсол. съезда въ Харькове въ 1902 г.”, т. 3, с. 337); *Н. Костомаровъ*. Старинный южно-русский переводъ Песни Песней съ последованиями о любви // Основа. — 1861. — Кн. XI–XII; *А. Петрушевичъ*. Первос большое литературное рассуждение: De versione Slovenica Sacrae Scriplurae // Литературный Сборникъ Галицко-Русской Матицы. — 1887; *В. Перетцъ*. Книга Руфъ въ белорусскомъ переводе.

6. Інші церковні книжки були українською мовою

Знала Україна й інші богослужбові й церковні книжки українською мовою, знала це з найдавніших часів.

Найперші друки українські не з’явилися на Україні, а поза її межами — це були видання Швайцольта Фіоля в Кракові, а саме року 1491-го тут вийшли Восьмигласник і Часословець з ясними ознаками української мови. В той час у Кракові була велика українська колонія, яка мала свою православну церкву, — головним чином для потреб цієї колонії й надрукував Фіоль свої видання. І до самого останнього часу існувала в Кракові церква, де папа дозволяв правити служби (католицькі) церковнослов’янською мовою.

Стара Україна мала повну змогу читати в церкві по-українському не тільки Євангелію, але й Апостола. Я вже вище згадував, що року 1581-го Валентин Негалевський переклав на українську мову шість Новий Завіт, отже тут була змога мати й Апостола в рідній мові. Крім цього, до нашого часу зберіся так званий Герляхівський толковий Апостол кінця XVI віку (зберігається в приватній бібліотеці

Ю. А. Яворського у Львові), писаний доброю українською тогочасною мовою. Зазначу ще тут, що в Києві, в бібліотеці Софійського собору під ч. 43 зберігається цікавий переклад Апокаліпсиса на українську мову, в рукописові XIX віку.

В старі віки на Вкраїні, таким чином, безумовно Євангелію й Апостола читали й по-українському. А що це було так, про це красномовно свідчить нам ще й протест проти такого читання відомого оборонця церковнослов'янської мови, полеміста кінця XVI — початку XVII ріку Івана Вишенського. Він писав: “Євангелія й Апостола въ церкви на литургии простьшь языкомъ не выворочайте, по литургии же для вырозумънья людского попросту толкуйте й викладайте; книги церковныѣ всѣ й уставъ словянскимъ языкомъ друкуйте”¹.

Звичайно, цеї поради Івана з Вишні мало хто слухав і Євангелія й Апостол таки читалися в церквах наших українською мовою. Тею ж мовою друкувалися книжки...

На Утрені, на кожне свято по шостій пісні по монастирях завжди читається Синаксар. Тут дається пояснення свята, відповідна наука, життя святого і т. ін. Розпочинається Синаксар двостихом. От ці Синаксарі разом з двостихом на Вкраїні завжди читалися українською мовою, щоби народ краще зрозумів те свято, що наступало.

Такі українські Синаксарі, що читалися в церкві, див., наприклад, в Тріодіоні 1664 року, виданім у Львові; для зразка мови подаю кінець одного Синаксаря, лист 81б: “Невыповѣдиммымъ твоим милосердіемъ, Христе Боже нашъ, райскои роскоши нас годными оучини и змилуйся над нами, як

¹ Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи. — Т. 11. — С. 210.

сдинъ добротливый и человекколюбець, которому належить честь й слава вѣки вѣкомъ”. Або з листа 80б: “Жидовинъ вправдѣ Філонъ повѣдаєть, же сто лѣтъ Адамъ въ Рай мешкаль... И въ шестую годину руки нростерь, и овоцу доткнулся... Христос в шестую годину долони простер”.

Різні інші читання, що відбувалися в церкві, провадилися теж мовою українською. Так, у старі часи був звичай читати після Літії на Утрені, в притворі, Катехизис Св. Отця Федора Студита — цей Катехизис читався українською мовою. Про це в Львівськiм Тріодіоні 1664 р. на л. 8 читаємо слiдуєчє: “Вѣстно же, яко от сея недѣли начинаємъ, чести *діалектомъ домашнимъ*, по отпусть Литій в притворѣ Катихизисъ си ест Оглашеніє ст: Отца Феодора Студита. И аще ту естъ игумень, чтутся от него. Аще же ни, то от еkkлiсiарха, стоящимъ и съ вниманіємъ послушающимъ братіямъ”. Цей вираз тут — “*діалектомъ домашнимъ*” — красномовно свiдчить про вживання в церкві української мови.

Катехизис в рідній мові теж був і, як бачимо, вільно читався в церкві.

Коли потрібно було читати життя святих, то їх досить було українською мовою. Згадаймо хоча б життя Олексія, Чоловіка Божого, в перекладі ще кінця XV віку¹. Згадаймо величезну працю Св. Димитрія Туптало, митрополита Ростовського, — перша редакція цих житій була тодішньою літературною українською мовою.

Знала стара церква українська й акафісти рідною мовою; так, року 1726-го Київський митрополит Іосаф Кроковський склав акафіста Св. Варварі українською мовою (але надрукувати цього акафіста Москва не дозволила).

¹ Владимировъ П. // Журн. Мин. Нар. Пр. — 1887. — Кн. X.

В рукопису XVI віку збереглося “Слово оучително” Св. отця нашого Іоана Золотоустого на Великдень, в перекладі на українську мову¹.

Книжок для релігійного читання було в той час досить як для монахів, так і для побожних світських людей, — все це українською мовою. Згадаймо, наприклад, “Четью”, що “списана въ гради оу Камянци” 1397 р. Березкою Поповичем, — вона має багато народних слів. Були Прологи й Минеї ще з XV віку, які мають у собі багато українських елементів; або згадаймо хоча б такі твори, як “Руно Орошенное” Св. Димитрія Туптало, що мало 8 видань і обійшло всі закутки Росії та України². Згадаймо “Небо Новое” 1665 р. Іоанникія Галятовського, що мало три видання й широко розійшлося по всій Україні, Галичині і Москві. Приклади з цієї книжки — чуда Богородиці — скрізь вільно бралися проповідниками для церковної науки³. І багато інших.

7. Текст служб Божих вимовлявся по-українському

Тексти служб Божих у старій Україні виголошувалися по церквах із щирою, правдивою українською вимовою, бо вимови московської тоді ще не знали на

¹ В збірнику, що належить П. Симсону в м. Ржеві, див. статтю В. Перетця в “Записках”, т. 67; початок слова: “Приидите и приступите, и послушайте, братіє”.

² Проф. І. Огієнко. Руно Орошенное Св. Димитрія Ростовського // Записки Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. — 1920. — Т. II. — С. 71-76.

³ Огієнко І. Видання “Неба Нового” І. Галятовського (із знімками) // Искусство. — К., 1911. Кн. 11; Огієнко І. Отраженіє въ литературе “Неба Нового” І. Галятовскаго // Филологические записки (Воронеж). — 1911-1912.

Україні. Що справді в церкві Українській була своя рідна вимова, про це є багато доказів. Їх я зібрав у своїй статті “Як треба вимовляти букву *ѣ* в церковно-слов’янських текстах”¹. З рідною українською вимовою не тільки виголошували священники й читали дячки, з цією ж вимовою й співали церковні пісні хористи.

Свою рідну вимову українське духовенство занесло навіть і на Москву. Письменники московські, особливо в XVIII віці, часто скаржились, що українці через церкву та школу, які вони міцно тримали в своїх руках, заносять до їхньої мови чужу їм вимову. Так, скаржиться на це А. Сумароков у статті своїй “О правописаніи”: “А особливо пѣвчія многое преобразили... Малороссіянци вмѣсто *Тебѣ Господи* — *Теби Господы* й вмѣсто *Господи помилуй* поють иногда *Господы помылуй* и такъ даляя. Но естли намъ писать по выговору Малороссійскому, такъ, должны мы вмѣсто *лѣта* говорить *лита*, а вмѣсто *только* — *тилко* и протч., или вмѣсто *однако* — *однакъ* и протч., изъ чево многое уже й воспріято”².

І як це не дивно, а таки по московських церквах пішла наша українська вимова — наш наголос, наше *Г*, навіть наше *І* замість *Ъ*; по московських церквах це було й за старі віки, а в першій половині XVIII віку це стало річчю звичайною; а в придворних церквах українську вимову заведено було навіть офіційно...³

Література про українську вимову

Проф. *І. Огієнко*. Українська вимова церковно-слов’янського богослужбового тексту: Правила і зразки вимови. —

¹ У виданнях “Українська Автокефальна Церква”, ч. 41, 1921 року, 16 сторінок.

² О правописаніи. Сочиненія. — М., 1782. — Ч. X. — С. 26-27.

³ *Тимковскій*. Мое определение на службу // Московитянинъ. — 1852. — Ч. 20.

Вісник Міністерства Ісповідань. — 1921. — Ч. 4; Проф. *І. Огієнко*. Українська культура. — К., 1918. — С. 104-107; Проф. *І. Огієнко*. Як треба вимовляти букву Ї в церковнослов'янських текстах. — Тернів, 1921.

8. Стару українську церкву зруйновано

Таким чином, як ми бачили, українська мова в старі віки була на Україні й мовою церкви. Українською мовою проповідники наші постійно навчали народ. В українській мові читано в церкві Євангелію й Апостола; українською мовою читано Синаксарі, Катехизис, життя святих і т. ін. Служба Божа правила-ся з правдивою українською вимовою. Коли додамо до цього свої українські звичаї церковні, то бачимо, що стара церква наша справді була українською...

І такою була наша церква всі віки свого незалежного існування (тільки номінально вона підлягала Царгородському патріярхові). І вільно славила вона Бога рідною мовою своєю, і вільно точилося національне життя її...

Такою була церква наша аж до 1654 р., до року приєднання України до Москви. З 1654 р. розпочинається впертий похід московських патріярхів на Українську церкву, що бажали й її взяти під свою владичну руку. Довго й завзято боронилася церква Українська, відмовляючись іти під Москву. 32 роки не здавалася вона, але нарешті, року 1686-го, Москва перемогла — церкву нашу приневолити піти під патріярха московського¹...

І все ж таки й після цього не губила церква наша своїх національних надбань. Навпаки, вела

¹ Див. про це: Проф. *І. Огієнко*. Як Москва взяла під свою владу вільну Церкву Українську. — Тернів, 1921.

ці надбання даліше, поглибшувала й збільшувала її, поскільки це було можливим їй.

Ще з кінця XV віку на Україні ясно зазначилася думка завести рідну свою мову до церкви; і ця ідея церкви з живою мовою, як мовою богослужбовою, ніколи не вмирала на Україні. Вона мала багатьох оборонців, що завзято боронили її й не давали їй потухнути. Звичайно, вона мала й своїх ворогів, що виступали проти неї.

Ще Симон Будний, в передмові (с. 5) до свого перекладу Біблії на польську мову 1572 р. писав: “Glupstwo to jest mowa iedney krainy gardzic, a drugiey slowka pod niebiosa wynosic”.

У додаток до попереднього наведу ще ось таку оборону Письма Святого рідною мовою від нападів “своїх людей.” До нашого часу зберігся твір 1670 р. решетилівського (на Полтавщині) священика Семена Могили під назвою “Наука християнская зъ Евангелія въ коротцѣ зложная, въ кожную неделю и праздники Господския и Богоматерныя, на увесь цѣлый рокъ, барзо простою мовою й діалектомъ, ижъ и найпростішому челоуѣкови snadно понята” (рукопис зберігається в бібліотеці Київського Софійського собору під № 180). В передмові Семен Могила так пояснює причину, чому він написав книжку українською мовою:

“Не розумѣй собѣ того, чителнику мильй, иж бы то сѣя учителная Евангелская книга (простою барзо мовою) зложена для якои о себѣ гординѣ або високоумія, яко бы понижаючи авторовъ святых прешлых, которнх мы теперешные (могу сміле речи) бруховое быдло, якїи небо од землі далеко не тылко од добрых дѣлѣхъ, але найначе и од дарованій Духа Святого одстоимо, и за ледво що годны и именя вѣспомянути. Але для того самого, и

коротко и мовою назбыт простою преложилося, иж бы въ церкви Божой вишелякий и найпростѣший человекъ могъ що колвекъ, дощину своего, поняти и въ Евангелии, того дня читаном, зрозуміти, й к пожитку своему душевному слово Христово привлациити, не одходячи порожне од дому божого... Не для реторовъ, а нѣ для филозофов, а нѣ для астролокговъ, а ни для жадныхъ інших завыхлянѣхъ лъбовъ Христос, Сын Божий, во плот чоловічюю оболкся, и волею страст претерпѣвши распятыся, во адъ сошедши, моцъ дішонскую сокрушивши, въ третин день воскресее, и чоловіка въ першой вѣчній райской роскоши на свободѣ поставивъ, але всѣм сполне вечный животъ даровав, виругоцим во кмя его... А поневаж всех нас заровно й еднаково Христос Господь верныхъ своих ласкою своею и милосердіем даровавши удостоиль, прето и Слово Божіє, наука Христова, Спасителя нашего, душевный покармъ, всѣм з вырозуменьем одкрито простою мовою повинна быт в церкви божой од пастыра и учителя проповіданна, иж бы з гола и найподвъ розумъ могъ зрозуміти и подитковати, бо широкая а узловатая мова рідкий пожиток чоловіку приносить, але простая и короткая, а до того з вырозумінем одкрытая, в прудком часі всі обширныя аргумента и завыхлянныя мовы загортуеет. И двома або трома словами короткими барзо много словъ, может в собі замкнути... Жадной герезеи и наименшои тугъ не масиць”.

Так у XVII віці боронив решетилівський священник ідею церкви в живій мові від нападів на неї і обвинувачення навіть в “герезію”.

Але Москва була впертою й повела довгий і завзятий похід на церкву Українську, потроху забираючи від неї всі її національні ознаки ...

І після впертої й довгої боротьби від Св. Київської Лаври було відібрано споконвічне право

її вільного друку богослужбових книжок. Нас було приневолено тоді друкувати свої богослужбові й релігійні книжки тільки після московської духовної цензури, тільки по московських зразках... У нас відібрали право друкувати ці книжки своєю рідною мовою¹...

Це була найбільша кривда нашій церкві, це був найдошкульніший удар і по нашій культурі...

На церкву нашу, зараз же по приєднанні її до церкви Московської, кинуте було офіційно велике підозріння в “єретичестві”, ніби-то в “нечистоті” наших догматів віри...

І коли за патріярха на Москві став Іоаким (1673 — 1690), людина жорстока і майже без всякої освіти, але з кріпкою волею, він зненавидів українців і навів на них цілий погром. Патріярх настояв, щоб на Московському соборі в 1690 р. осудили українські книжки, ніби боронячи нарід свій “оть прелести латинскія, еже Кіевскія новыя книги утверждають”... І собор прокляв українські книжки, наклав на них “проклятво и анафему, не точію сугубо й трегубо, но и многубо”... І ті книжки, які сам патріярх читав людям у церкві, попалили на площі”²...

Добившись осуду книжок наших, Москві вже легше було заводити у нас й свої богослужбові книжки.

Цариця Катерина вже доценту добила нашу церкву, зробила з неї церкву московську. Пляномірно, крок за кроком, нищили нам наші національні ознаки й звичай, аж поки зовсім не змосковщили церкви нашої³...

¹ Проф. *І. Огієнко*. Як Москва знищила волю друку Києво-Печерської Лаври. — Тернів, 1921.

² Див.: Проф. *І. Огієнко*. Українська культура. — К., 1918. — С. 138-142. Там і література про це.

³ Див.: *І. Огієнко*. Як цариця Катерина обмосковлювала Церкву Українську. — Тернів, 1921.

І почали з того часу релігійні книжки наші друкувати вже не мовою рідною, а мовою чужою...

Українські богослужбові книжки забрали годі з наших церков і замінили їх на книжки московські...

Національні українські звичаї силою викидали нам з нашої церкви...

Заборонили церковну проповідь українською мовою і завели проповідь московську, народу незрозумілу...

Слово Христове, свята Євангелія, замовкло з того часу в рідній мові...

Наука Апостолів так само змушена була замовкнути в живій, народу доступній, мові...

Учительні Євангелії, що так пишно заколосилися в нас, було заборонено читати в церкві і тим вони потроху й зникають з церковного вжитку ...

Українську вимову, помалу було цілком виведено з України і замість неї заведено виразну московську вимову... І тексти служб Божих, особливо після Катерининих наказів, вже не правили у нас так, як споконвіку було то на Україні — почали вимовляти їх “голосом великоросійським” ...

Старі наголоси українські, що були в наших богослужбових книжках, замінено нам на московські (вдерлися ці наголоси навіть до церкви в Галичину)...

Одна тільки українська церква за кордоном — у Галичині, Прикарпатті та Буковині — не підпала під московський вплив і зберегла до нашого часу більшість своїх українських колишніх ознак, зберегла українську вимову богослужбового тексту, проповідь рідною мовою і деякі українські церковні звичаї.

А в нас все це було відібрано...

От тому, домагаючись певних реформ і змін у церкві, ми не можемо назвати цього “українізацією” церкви. Ні, це не українізація; ми нічого не українізуємо, новин ніяких не заводимо, бо все це ми вже цілі віки мали, нам тільки відібрали його... Ми домагаємось лише самого простого: повернути церкву нашу в той стан, якою була вона колись, до з’єднання з церквою московською. Ми хочемо тільки вивести з церкви своєї те чуже, що силою було принесено нам... Ми хочемо в цій справі тільки правди, простої, елементарної правди...

От з-за чого та справа, яку ми ведемо, це не “українізація” нашої церкви. Ні, це тільки “розмосковлення” її...

* * *

Думка про заведення живої мови до церкви постала на Україні ще в кінці XV віку; ніколи не вгасала у нас свята ця ідея і тільки різні несприятелі історичні обставини не давали можності провести її до церкви в повному розмірі. XVI вік — золотий вік в справі націоналізування церкви Української. І тільки напади на православну церкву, що тоді посипались на неї зо всіх боків, не дали можності українській мові вже тоді, вже в XVI віці, стати мовою богослужбовою, бо православ’я й національність тоді хибно зв’язали з церковнослов’янською мовою...

І чотири віки не вмирала проте на Україні свята ця ідея — зробити мову українську мовою богослужбовою. І тільки оце тепер, з 1920 року, ми вже маємо повну змогу славити Бога свого рідною, дорогою й милою нам українською мовою...

Довгий і тернистий шлях пройшов нарід український, несучи на вітар Божий найдорожчу жертву

свою — рідну мову... Багато на довгім шляху цім було колючого терену і тому шлях цей густо всипано костем і полято кров'ю кращих синів українських, що мужньо берегли й боронили рідну церкву свою...

І ось тепер ми таки дочекалися найбільшого свята свого...

Бог наш, Великий Бог Православний, заговорив до нас рідною мовою нашою...

І тому ми кріпко віримо й щиро сподіваємось, що українська мова назавжди піде до церкви й міцно стане вже мовою богослужбовою. І великий український народ з переповненого серця побожно складе у Святого Престолу Божого свою найдорожчу всенародну жертву хваління — свою мову живу...

І тоді на Великій Вкраїні сповняться мрії дідів наших, бо тоді вже во віки вічні хвалитимуть Бога живого милозвучною, всім зрозумілою українською мовою!..

*В живій церкві живая душа
Нехай Господа хвалить живого
Живим словом своїм повсякчасно,
Нині й завжди, й на вічній віки!..*

*25 листопада
Року Божого 1921,
в 16-м місяці журби безупинної
по Рідному Краєві*

**УКРАЇНСЬКА МОВА
ЯК МОВА
БОГОСЛУЖБОВА**

1. Церковна і народна мови

Церква Українська, в час свого офіційного заснування в X віці, прийняла всі свої книжки богослужбові від болгар. Ці книжки, виготовлені рівноапостольними братами Кирилом і Методієм та їхніми учнями, писано було македонським наріччям давньоболгарської мови (пізніше цю мову було названо церковнослов'янською).

Велична праця св. братів була працею не зовсім звичайною в обіході тодішньої церкви. В той час поширено було думку, якої міцно тоді трималися (особливо в західній церкві), ніби Бога славити можна тільки одною з трьох мов: грецькою, латинською та жидівською (бо на цих мовах була табличка над розп'ятим Христом). Проте св. брати були іншої думки; додержуючись науки апостола Павла, що "в церкві краще сказати п'ять слів зрозумілих, корисних й для інших, аніж силу слів чужою мовою" (1 Кор. XIV, 19), Кирило та Методій дали слов'янському народові і Св. Письмо, і Богослужбові книги в його рідній, всім зрозумілій, живій мові.

З-за політичних міркувань тодішні князі церкви, єпископи німецькі, зняли проти святих братів похід, дуже зашкодили всій праці їхній і таки добилися суду над церковними реформаторами...

Але історія посміялася з ворогів Служби Божої живою мовою: праця Кирилова міцно прищепилася, і от уже минула тисяча років, як більша частина слов'ян славить Бога слов'янською мовою.

Давньоболгарська мова, на яку було перекладено з грецької мови Св. Письмо та богослужбові

БЛАГОДІЙНЕ ВИДАВНИЦТВО
„УКРАЇНЬСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ЦЕРКВА“
ПІД РЕДАКЦІЄЮ ПРОФ. І. ОГІЄНКА.

№ 2.

ПРОФ. І. ОГІЄНКО.

Українська мова як мова Богослужбова.

ПРАВО ЖИВОЇ МОВИ БУТИ МОВОЮ ЦЕРКВИ.

—
*

*

1 9 2 1.

*

*Обкладинка першодруку праці 1921 року
в польському місті Тарнів*

книжки для слов'ян, у свій час, у IX віці, була мовою досить зрозумілою всім слов'янським народам. Проте ще в час заснування Української церкви, в X віці, ця мова мала вже тоді свої власні риси, відмінні від живої мови української; скажемо, в болгарській церковній мові було *мракъ, градъ, слень, пешть*, а в мові українській ці слова тоді вже брєніли: *морок, город, олень, печь*.

З плином часу живі слов'янські мови набували все більшої та більшої різниці одна від одної. Богослужбова мова ще з IX віку стала й мовою літературною у всіх православних слов'ян. До мови літературної потроху пробивалася й жива народна мова, і ми бачимо, як помалу ця літературна мова починає різнитися від мови церковної. І уже в XII-XIII віці давньослов'янська літературна мова різко ділиться на "ізводи" — болгарський, сербський, український (київський) і московський (північно-руський): у кожного з цих слов'янських народів, з-за впливу живої мови, постають свої відміни, свої характерні мовні ознаки. Ці мовні різниці на XII-XIII вік набувають такої вже сили, що спеціаліст легко оприділить ту чи іншу територіяльну приналежність давньої пам'ятки.

Та ж сама різниця, що постала в живих мовах сербській, болгарській, українській і московській, ця ж різниця в XII-XIII віці була вже і в мові церкви, про що ясно свідчать богослужбові книжки того віку. А дедалі ця різниця все збільшувалась, а мова церковна все більше та більше відрізнялася від мови живої. І дійшло до того, що в XIV віці церковна мова постільки відстала вже від живої, що її довелося "підживити", щоби вона була більше зрозумілою для народу... Так постала поволі новоцерковнослов'янська мова.

Але на цьому справа не скінчилася. Церковна мова все старіла, а жива все більше та більше вимагала собі відповідних прав. З XVI віку скрізь на заході Європи розпочинається рішуча реакція проти старої, народу незрозумілої, церковної мови. Те ж саме бачимо і в нас на Україні — в XVI і XVII віці йде в нас ціла низка перекладів Св. Письма на українську мову, по церквах виголошуються проповіді українською мовою, в церкві відбуваються різні читання (напр., синаксаря) тією ж мовою¹.

Щоби пристосувати церковну мову до народного розуміння, її постійно латають, постійно відживляють, — потроху замінюють незрозумілі слова живими, міняють застарілі граматичні форми на більш живі. Такі зміни йдуть без перерви з XIV віку, а в віки XVII, XVIII і XIX відбуваються навіть дуже часто. В результаті цих постійних змін ми й маємо ту церковнослов'янську мову, якою тепер служать в церкві на Москві й на Україні.

При синодальних друкарнях була спеціальна комісія, що стежила за друкуванням богослужбових книжок. Комісія ця в останні часи дуже часто “упрощала” церковнослов'янський текст, замінючи незрозумілі церковнослов'янські слова на московські; так потроху церковнослов'янський текст міняли на московський.

Таким чином я стверджую безперечний факт, що мову церковну, мову церковних книжок постійно міняли, і що в зміні цій нема нічого протицер-

¹ Див про це докладніше: Проф. *І. Огієнко*. Історія української мови. Том. I. Вступ до історії української мови. Курс лекцій, читаних в Кам'янець-Подільським Державнім Українським Університеті. Вийшло 88 стор. великого розміру. 1919-1920 роки.

ковного або протиканонічного: це єсть звичайна вимога живого життя.

До цього треба додати, що можливі, потроху вони й відбуваються, і редакційні зміни книжок богослужбових і Св. Письма з вимог науки, хоч би вже з-за того, що, скажемо, тепер вже відомо більше 3800 різних кодексів Нового Завіту, в яких вже занотовано значних одмін (варіантів) більше 150.000...

2. Зміна мови богослужбового тексту

Текст богослужбових книжок протягом віків постійно міняли, наближуючи його до вимог живої мови.

Покажу на прикладах, як сильно відрізняється теперішній богослужбовий текст від давнього. Ось приклади зі Службника (православного), надрукованого в Стрятині в 1604 р.:

“Боже, оцісти мя; Пречистому ти образу поклоняємся; о благораствореніи воздуха; христіанскыя кончины живота нашего безстрашны, непостыдны, мирны, и добраго отвѣта, иже на страшнѣмъ судищи...; Вірую въ единого Бога... рожденна а не сътворенна... насъ ради челоуиковъ, и за наше спасеніе... и възплътившася... распята... судити живымъ и мертвымъ... егоже царствію несть конца...; исплънь небо и земля славы его; Господи, иже пресвятый духъ въ третій часі, апостоломъ пославъ; славнѣйшую безъ разсужденія серафимъ, сущую богородицу тебе величаемъ; хлѣбъ нашъ насущный дайже намъ днесъ; сыне божій, причастника мя ныні приими, не имамъ бо врагомъ тайны твоея повѣдати; спаси, Боже, люди своя; да исполнятся уста наша пінія ти Господи;

О мирі всего мира, и благосостояніи святыхъ божихъ церквей и съво купленій всѣхъ Господу помолімся ; прочее лѣто живота нашего..." і т. п.

А ось приклади зі Службника 1629 року, надрукованого в Київській Печерській Лаврі:

"Въходитъ іерей въ Церковь, и совокупивъся съ діакономъ, творита вкупі поклоненія; во віки вікомъ; еще молимся о... предстоящихъ людехъ, и чающихъ яже отъ тебе; ангела мира; добрыхъ и полезныхъ душамъ нашимъ, и смиренія міру; за молитвъ святыхъ отецъ нашихъ; Благосердіа двери отверзи намъ... но да избавимся тобою отъ обстояній; Препояши оружїе твое по бедрі... и напязи, и спій, и царствуй; Иже херувімы тайно образующіи, и животворящей Троици трисвятую піснь приносящей, всякую ныні житейскую отвержїмъ печаль: яко царя всѣхъ под'емлюще...; тогда благоволити въ жертвѣ правды, тогда възложят на олтар твой тельця; и славнїйшую безъ сосужденія серафїм" і т. п.

Як бачимо, зміна мови богослужбового тексту з плином віків і виправлення його єсть речі звичайні. Змінялася, як ми знаємо, й сама літургія: першу літургію Св. апостола Якова скоротив у середині IV віку Св. Василій Великий, а цю скорочену службу в кінці того ж віку ще більш скоротив Св. Іоан Золотоустий.

3. Жива мова в церкві

Вживання живої зрозумілої мови в церкві єсть звичайна річ, річ, що ще з менту постановня християнства освячена церквою. Св. Письмо не тільки не

забороняє живої мови в церкві, а навпаки – вимагає й рекомендує її.

Ось цьому докази.

Ісус Христос, посилаючи своїх апостолів на проповідь, заповідав їм: “Ідіть же, навчайте всі народи, хрестячи їх во ім’я Отця і Сина і Святого Духа” (Матвій, XXVIII, 19). “Ідіть по всьому світові й проповідуйте Євангелію усій тварі. Хто увірує й охреститься, спасений буде... А знаки віруючим такі будуть: говоритимуть мовами (Марко. XVI, 15 – 17). Чи ж можна виповнити цю заповідь Христову, не проповідуючи народам їхньою живою мовою?

Святий апостол Лука в своїх “Діяннях Апостолів” дуже виразно висловив цю ж саму думку: “І зійшли в день 50-й язики на апостолів. І сповнилися всі Духом Святим, і почали говорити різними мовами, як їм дух давав промовляти. А перебували в Єрусалимі юдеї, мужі побожні, з усякого народу, що під небом. Коли ж постав той голос, зійшлося множество й стривожилися, бо кожен з них чув, що вони його мовою говорять. І дивувалися всі та чудувалися, кажучи: чи не всі оце ті, що говорять, галилейці? І як ми чуємо кожний з нас нашу мову, в якій родилися?... Ми чули, як вони говорили нашими мовами про великі Божі діла”... (Діяння, II, 4 – 11). Другим разом, коли апостол Петро проповідував: “Найшов Дух Святий на всіх, що слухали слова. І здивувалися вірні... що й на поган вилилася ласка Духа Святого. Бо чули їх, що говорили мовами й величали Бога”. (Діяння, 44 – 46). В іншому місці охрестив апостол Павло багато народу “і як положив на них Павло руки, зійшов на них Дух святий, і говорили мовами, й пророкували” (Діяння, XIX, 6).

Апостол Павло в листі до Колосян (I, 23) пише: “Не відступаєте ви від надії Євангелії, – що її ви чули проповідану всьому сотворінню піднебесному”.

Апостол Іоан в своїм Апокаліпсисі часто пише про те ж саме: “Господи... Ти був убитий і відкупив сси нас Богові своєю кров’єю з усякого покоління, і язика, і народу, і чужинців, і зробив еси їх нашому Богові царями і священниками, і царюватимуть на землі” (V, 9 – 10). “Поглянув я... і ось великий натовп, якого ніхто не міг почислити, з кожного народу, і поколінь, і людей, і язиків, що стояли перед престолом і перед Агнцем, зодягнені в одежі білі, а пальмові вітки в руках їхніх, і кликали великим голосом, кажучи: Спасіння нашому Богові, що сидить на престолі” (VII, 9 – 10). “І казали мені: мусиш знову пророкувати чужинцям, і народам, і язикам, і многим царям” (X, 11). “І бачив я іншого ангола, як летів через середину неба, і мав вічну Євангелію, щоби благовістити мешканцям землі, і кожному народові, і поколінню, і язикові, і людові” (XIV, 6)...

Але найвиразніше й більш рішуче про необхідність живої мови в церкві навчає апостол Павло в своїм першому посланні до коринфян; про це він говорить в гл. XII, XIII, і XIV. Наведу деякі місця. “Одному дається Духом слово мудрости... іншому різні язики, іншому виклад мов” (XII 10). “А Бог установив в церкві... різні мови” (XII, 28). “Хто говорить незрозумілою мовою, не для людей говорить, але для Бога, бо ніхто його не розуміє... хто говорить незрозумілою мовою, той будує себе... Коли я говоритиму вам незрозумілою мовою, то який принесу вам пожиток?... І навіть коли труба подаватиме неясні звуки, то хто готуватиметься до бою? Так само й ви, коли почнете говорити незрозумілою мовою, то як же познають, про що ви говорите? Ви говоритимете на вітер... Багато в світі різних мов і кожна з них має свої звуки. Коли я не розумію значіння слів, то я буду чужинцем тому, хто говорить, і він мені стане теж

чужинцем... Хто говорить незрозумілою мовою, нехай молиться про дар пояснення, бо коли я молюся чужою мені мовою, то хоч дух мій і молиться, проте ж розум мій остається без плода... Що ж робити? Буду молитися духом, буду молитися так, щоб і другі мене розуміли... Бо коли ти благословлятимеш духом, то той, що мови не розуміє, як скаже "амінь" на твоє подякування? Бо він же не розуміє, що ти говориш... Ти добре дякуєш, але ж другий не будується. Дякую Богові моему, що я більше од всіх говорю мовами. В церкві краще сказати п'ять слів зрозумілих, корисних й для інших, аніж силу слів чужою мовою"... (XIV, 2, 4, 6, 8–11, 13–19).

Додам до цього, що й в Старім Завіті знаходимо ті ж самі думки (див. Ісаія II, 3; XI, 9, 10; IX, 3, 4; Іез. XVII, 23; Пс. LXXI, 11). Отці церкви зазначають, що в старі віки Богослуження правилося в різних мовах (див. Іриней I, 10; Августин, пос. 44, 24, Василій Великий і інші).

Як бачимо, Святе Письмо виразно свідчить не тільки про можливість вживання живої мови в церкві, але й про необхідність цього.

4. Історія текстів Св. Письма

Історія з'явлення перших текстів Св. Письма виразно свідчить нам, що в перші віки християнства всі церкви вживали живої мови.

Святе Письмо Нового Завіту писане було для простого люду і мало перш над усе практичну ціль, тому воно мало бути зрозумілим для всіх. І справді, книжки Нового Завіту написано не клясичною грецькою мовою, а мовою народною, зрозумілою для широких верств громадянства (тільки євангеліст Матвій написав свою Євангелію мовою тогочасних

жидів, цебто палестинсько-арамійською, а не давньожидівською, але через якихсь 20 років цю Євангелію було перекладено на грецьку мову; жидівський оригінал загинув).

Клясична грецька мова (діалект аттицький) у вік апостольській вже не мала широкого поширення; мовою народною, мовою широкого громадянства було тоді так зване *koine*, в якому переважав діалект народний, дорицький. От цим народним діалектом, а не літературною грецькою мовою, і написали апостоли своє Св. Письмо. Словник Нового Завіту має рівно 5500 слів; з них 3000 слів з язика грецького клясичного, а 2500 з мови народної. Таким чином відношення клясичної мови до народної в Новому Завіті як 6:5. Те ж саме треба сказати й про граматичні форми — їх дуже багато з мови простонародної, а не з клясичної літературної грецької мови. Складня (синтаксис) Нового Завіту проста, народна, пристосована до розуміння простого люду. Таким чином, перша церква Христова своєю богослужбовою мовою мала не літературну, а просту живу народну мову¹.

В теперішній час у Єгипті знайдено багато старих напірусів і черепків із написами грецькою мовою з того ж часу, як і книжки Нового Завіту. Мова цих забутків старовини ясно доказала, що апостоли писали Св. Письмо для простого люду простою, живою, зрозумілою мовою.

Переклад Старого Завіту з жидівської мови був зроблений через 70 (точніше 72) толковників теж на мову грецьку народну, а не клясичну. Було багато жидів, що жили поза Палестиною і вже не розуміли старої жидівської мови, — вони говорили народною грецькою

¹ *Blass. Grammatik des Neutestamentlichen Griechisch.* — Göttingen, 1902. — 2-ге вид.

мовою. От для заспокоєння релігійних потреб цих жидів і був зроблений переклад Старого Письма на грецьку народну мову¹. Єсть відомости, що навіть в Палестині на свято Пурим читали Св. Письмо для тих, що не розуміли по-жидівському, в мові грецькій.

З часу Олександра Македонського дуже багато жидів перейшло до Єгипту, а саме до новозбудованого міста Олександрії, і тут прийняли культуру й мову грецьку. Вони вірно додержували закону Мойсеєвого й не могли залишитися без Св. Письма. По-жидівському вони вже не розуміли, а тому постаралися про вірний переклад Св. Письма на грецьку мову, який і зробили з початку III в. до Різдва Христового. Так постав так званий Олександрійський канон Св. Книг.

Перші два віки християнство ширилось в народній грецькій мові. Як в Греції, так і в Римі і в інших місцях. Св. Павло свій лист до римлян, а Св. Марко свою Євангелію, що призначена була для римлян, писали в мові грецькій. Але грецька мова поза Грецією не була зрозумілою для простого народу, а тому вже з II віку по Різдву Христовому появляються переклади Св. Письма на різні тогочасні живі мови.

Християни, що жили в північній Африці, а також й по селах поза Римом, говорили народною латинською мовою й офіційної у них грецької мови не розуміли або мало розуміли. От із-за цього дуже рано постали переклади Св. Письма на латинську мову (ще в половині II в. по Різдву Христовому) і ця ж мова увійшла й до їхньої церкви (протягом перших двох віків церковною мовою в Римі була мова грецька).

Мова ця знов таки не була клясичною латинню — це була *lingua rustica*, проста народна мова, якою говорив простий народ на провінції (приблизно, це

¹ *Helbing*. Grammatik der Septuaginta. — Göttingen, 1907.

мова Єннія і Плавта). І пізніше, ці ж старі переклади, *Vetus Itala*, лягли в основу праці Ієроніма в кінці IV віку по Різдву Христовому (*Vulgata*, яка теж має досить елементів народної мови)¹.

Перші отці церкви дбали найбільше про поширення християнства, для чого завжди користувалися живими тогочасними мовами, на які перекладали Письмо Святе, і які заводили й до церкви, правляючи ними богослуження. Так вже в половині III віку по Р. Хр. з'являються переклади Св. Письма і Служб Божих на коптську мову (мова давнього Єгипту). Копти, хоч в більшості й розуміли грецьку офіційну мову, проте заводити її до своєї церкви не захотіли, як чужої їм, — релігійною мовою їхньою стала з III в. рідна їм коптська мова (переклади св. Письма було зроблено навіть на 5 коптських діалектів).

І після цього довгою низкою йдуть переклади Св. Письма на різні живі тогочасні мови. Християнство ширилося виключно в живій мові й ніяких обмежень у цьому спочатку не було. В кінці IV віку з'явилися переклади на мову ефіопську (абисинську), теж народну, а не літературну; в початку IV віку з'являється переклад гоцький; в середині того ж віку Св. Письмо було перекладено на мову вірменську; між VI і VIII вв. — на мову грузинську (грузини до того часу користали з перекладів вірменських); в VII віці — на мову сирійську (крім давнього сирійського перекладу т. зв. *пешито*, з II в.) і арабську. І т. д.

Всі ці переклади поставали з великого бажання вірних чути слово Боже в рідній, зрозумілій їм, мові. Церква грецька в старі віки ніколи не ставала на дорозі живій мові — навпаки, вона ширила христи-

¹ *Rönsch. Itala und Vulgata, das Sprachidiom der urchristlichen Itala und der katolischen Vulgata. — Marbourg, 1875.*

янство тільки живою мовою. Богослуження заводила також зрозумілою мовою. Так грецька церква зробила, як відомо, і серед слов'ян, що в IX віці прийняли від неї християнство.

В старовину взагалі більше дбали про те, щоб Богослуження було зрозумілим. Зазначу тут ще слідуюче. Євреї, після вавилонської неволі, потроху втрачали знання своєї мови давньої жидівської і почали вводити в свої Богослуження мову живу арамейську, чи халдейську. Призначені до читання уривки Св. Письма читалися по суботах все-таки в мові давній жидівській, але прищепився звичай, щоб один із присутніх перекладав прочитане зрозумілою арамейською мовою. Спочатку ці пояснення (таргуми) були усними, а потім їх було записано. Так само жива арамейська мова потроху, але досить помітно, входила й до тих книг Св. Письма, що їх було написано після вавилонської неволі жидівською мовою.

Часто й папи римські не забороняли живої мови в церкві. Так, року 880-го папа Римський Іоан VIII у листі до моравського князя Святополка писав: “Бог, що створив язик єврейський, грецький, римський, створив і всі інші язики на свою славу й похвалу”. А папа Інокентій IV року 1248-го в справі слов'янської богослужбової мови написав: *sermo rei, et non res est sermoni subjecta*¹.

¹ Див.: *N. Nilles. Innocenz IV und die glagolitisch – slavische Liturgie // Zeitschrift für katholische Theologie. – Innsbruck, 1900. – S. 66–90.*

5. Переклади на живі народні мови Св. Письма

Христос заповідав нам щирити науку Його; нести Євангелію цілому світові, всім народам (Мт. XXVI-ІІ, 19; Мр. XVI, 15-17). Як же виконати цю заповідь Христову, коли не проповідувати слово Боже живою народною мовою? Тому всі, хто противиться заведенню богослуження живою народною мовою, противляться заповіді Христовій, це вороги Христові...

Через переклади на живі народні мови Св. Книги Старого Завіту, що їх писано було в мові жидівській, відразу розійшлися по греко-римському світі, а потім і по всьому світові. З XV віку, після винайдення друку, переклади Св. Письма почали множитися й розходитися в небувалому до тої пори числі. Реформація настирливо кинула гасло, щоб Св. Письмо було в народній мові, і гасло це прийняли всі народи цілого світу.

Французькі переклади Св. Письма розпочинаються з XI віку (Псалтир), а в XIII в. вже було перекладено цілу Біблію; надруковано її 1530 р. Італійці мають друкований переклад з 1471 р. В 1478 р. вийшла з друку гіспанська (діалектом каталонським) Біблія; під кінець XVII віку появилися переклади португальські.

Англійські переклади Біблії (частини) розпочинаються з XIII віку; Виклеф коло 1380 р. переклав цілу Біблію (по Вульгаті) на англійську мову; друкована Біблія з'являється в Англії з 1611 р. Ірляндці мають свої переклади книг святих з XIV в., друковані з 1602 р. На німецькій мові Св. Письмо відоме з 1405 р.; в друку — з 1466 р.

Слов'янські переклади Св. Письма розпочинаються досить рано. Чехи мають свої переклади з

XIV в., в друку — з 1475 р. Поляки з XIV в. мають в своїй мові Псалтир; в 1552 р. виходить у польській мові Новий Завіт, а 1561 р. — ціла Біблія. З 1590 р. відома Біблія в мові литовській. Хорвати мають свій переклад з 1613 р.; словенці — з 1555 р.; білоруси — з 1580 р.

Українці йдуть поруч з передовими слов'янськими народами і мають свій переклад Нового Завіту ще з 1556 р. (Пересопницька Євангелія), в друку з 1580 р.

Найбільш консервативними з цього погляду були серби, болгари й москалі — вони мають свої переклади Св. Письма тільки з 1822 р. Це красномовний свідок того, як москалі мало цікавилися тим, щоб чути рідну мову свою в церкві...

В ділі популяризації й пропаганди книг Св. Письма надзвичайно багато роблять окремі Біблійні товариства, особливо "Біблійне Товариство Британське й чужоземне". Засновано його 1804 р. і з того часу воно надрукувало Біблію на 230 діалектах (до початку XX віку); деякими з цих діалектів не писано ще перед тим ніколи. Щоб зрозуміти надзвичайну працьовитість цього Товариства, подаю покажчик діалектів і мов, на яких надруковано вже Біблію, для центральної й східної Європи: литовська, польська, верхньолужицька, нижньолужицька, чеська, мадярська, словенська, українська (переклад П. Куліша і проф. Пулюя), верхньороманська, романська, енгадинська, п'ємонтська, водівська (vaudois), північноалбанська, південноалбанська, румунська, сербська, хорватська, західноболгарська, східноболгарська, естонська-дорпатська, естонська-ревельська, лівонська, карельська самоїдська, калмицька, черемиська, чуваська, татарська, кримсько-татарська і т. д. Для самої Індії Св. Письмо перекладено більше як на

50 діалектів. Біблійне Товариство не спинилося перед трудністю перекласти Біблію на діалекти центральної й південної Африки. Взагалі, як тільки місіонери здобували словник якоїсь мови та її граматику, перекладчики ставили до роботи, а Біблійне Товариство зараз же друкувало ці переклади...¹

Знаючи все це, яким дивним стає вперта й довга боротьба Московського Св. Синоду проти бажання українців мати Св. Письмо в рідній мові... Пригадаю тут, що коли Пилип Морачевський послав свій переклад Євангелії на українську мову митрополитові Петроградському Ісидору, то митрополит відповів Морачевському таким листом своїм 14 листопада 1860 р.: “По частномъ совѣщаніи съ Святѣйшимъ Синодомъ, увѣдомляю Васъ, что переводъ Евангелій, сделанный Вами или другимъ кимъ-либо, не можетъ быть допущень къ напечатанію”...

6. Мова в православних церквах

Православна церква по своїй істоті широкі національна і богослужбовою мовою вона має різні мови, але всі мови, що були колись живими й національними, – мову грецьку, арабську, грузинську, слов'янську і багато інших. Церква Румунська, що багато віків держалася богослужбової слов'янської мови, з кінця XVII віку перейшла на мову живу румунську.

В Румунії слов'янської мови, звичайно, зовсім не розуміли і тому багато раз знімалося там питання про рідну мову в Богослуженні, аж поки митрополит

¹ *Морис Верн*. Біблія. – Львів, 1903 (переклад Лесі Українки). – С. 78 – 79.

Досифей Сочавський 1679 р. не переклав богослужбових книжок на румунську мову. В перекладі Досифея багато слов'янizmів; а оце останніми часами румуни-уніяти зовсім очистили своє богослуження від слов'янських домішок і перейшли, таким, чином, на цілком живу румунську мову.

Всі православні слов'янські народи богослужбовою мовою мають мову т. зв. церковнослов'янську, але всі вони вимовляють її по-своєму, — серби по-сербському, болгари по-болгарському, москалі по-московському; ця рідна вимова йде так далеко, що спочатку, слухаючи богослуження у різних слов'ян, можете й не зауважити, що вони служать однією мовою. На цій же підставі українці богослужбовий церковнослов'янський текст повинні вимовляти, звичайно, по-українському.¹ Але до цього часу скрізь на Україні в більшості церковнослов'янський текст вимовляють по-московському.

Останніми часами в багатьох православних землях помічається великий рух за заведення живої рідної мови до церкви; такий рух помічається в Болгарії, Сербії, Чехії (серед католиків, що прагнуть до православ'я), в Америці, в Білорусії, на Україні. Викликаний цей рух релігійним піднесенням, що помічається після світової війни, а також щирим бажанням вірних чути слово Боже зрозумілою мовою.²

В церкві *католицькій* богослужбовою мовою переважно єсть мова латинська; проте частина католиків тримається й живої мови — румунської,

¹ Див.: Проф. І. Огієнко. Українська вимова церковнослов'янського богослужбового тексту. — 1921.

² Про це див. більше книжку: Проф. І. Огієнко. Світовий рух за утворення живої народної національної церкви. — 1921.

мадярської й інших; в багатьох околицях Хорватії, Далмації й Істрії ще від IX віку зберігається літургія в церковнослов'янській мові. Звичайно, латинською мовою в католицькій церкві правиться тільки головніші служби, всі ж так звані додаткові служби, проповіді і т. ін. завжди і скрізь по всіх католицьких землях правляться тільки в мові живій.

Рух за заведення живої народної мови до церковного вжитку помічається тепер і в католицькій церкві; так, в Америці в т. зв. незалежній польській церкві богослуження правиться на польській мові; у т. зв. маріянитів богослуження правляться теж польською мовою; в Чехії з початку 1920 р. в багатьох костьолах правлять виключно по-чеськи; в деяких місцях Югославії — по-хорватську в Білорусі — по-білоруськи і т. ін.

Латинський текст у католицькій церкві не вимовляється скрізь однаково, — різні народи (італійці, німці, французи, англійці) вимовляють його по-своєму, з привнесенням своїх рідних мовних ознак. Ці свої ознаки досить значні; так, коли в 1912 р. у Відні відбувався Всехристиянський Євхаристичний Конгрес, то члени його, розмовляючи мовою латинською, спочатку не зосім розуміли один одного...

Протестанська церква знає тільки живу мову в Богослуженні — німецьку, чеську, французьку, англійську і інші; богослужбовою мовою у протестантів завжди жива мова пастви. В деяких містах, по потребі пастви, Богослуження правиться навіть в двох мовах, одно за другим; так, у Варшаві службу правлять на німецькій і польській мові.

В 1860-х роках у Петрограді пастор Мазинг завів лютеранську службу на московській мові; на ці служби ходило багато не тільки лютеран, але

й православних, з-за чого ці служби хутко було заборонено...

Пригадаю тут, що в Петрограді перед світовою війною була спроба заснувати католицьку парафію з службою на московській мові...

7. Наука Христова – в живій мові кожного народу

Всі поважні місіонери в один голос свідчать, що справа християнізації поганських народів провадиться добре тільки тоді, коли науку Христову несуть їм у живій рідній мові. Навернений до Христа народ дуже неуважно слухає служби слов'янською мовою, коли її не розуміє; бували випадки, коли в Сибіру новоохрещені зовсім зрікалися йти до церкви, якщо там служили церковнослов'янською мовою. “Не хочемо молитися за москалів”, – простодушню поясняв вони...

І навпаки – місіонери постійно свідчать, що їх справа йшла надзвичайно добре, коли вони правили служби Божі рідною для пастви мовою. Дуже часто в таких випадках місця в церкві не хватало для всіх бажаючих помолитися. Доводилось навіть вірних впускати до церкви по квитках...

Настоятелю православної церкви в Берліні прот. Ол. Мальцеву було дозволено в 1890-х роках правити православні служби Божі німецькою мовою (по перекладу самого Ол. Мальцева); в результаті й своїх, і інословних було так багато, що церква не вмщала всіх, і “за отсутствиемъ свободнаго места многіе стоять кругомъ ея”...¹

¹ Всенощное Бденіе. – Берлінъ, 1892. – С. XI (німецький переклад Мальцева).

Додам до цього те, що коли розпочалася справа про скликання останнього московського собору, то в матеріялах предсоборного зібрання 1906 р. знаходимо, що декілька єпископів висловилися за потребу заведення Богослуження в живій народній московській мові, наприклад, Яків, архієпископ Ярославський і Олонецька Духовна Консисторія.

8. Українська вимова церковнослов'янського тексту – наша давня традиція

Мова українська має всі данні стати мовою богослужбовою, бути мовою церкви.

Мова українська по своїй істоті одна з найближчих до мови давньослов'янської серед усіх мов слов'янських. Єсть кутки на широкому просторі України, де й тепер ще так збереглася стара наша українська мова, що слухаєш тамошніх людей, і тобі здається, буцім живеш ти за часів Кирила та Методія...¹ Ось з-за цього, власне, переклад на українську мову і Св. Письма, і богослужбових книжок не втрачає тих кращих ознак, що їх маємо в мові церковнослов'янській.

Українська мова на широкому своїм просторі донесла аж до наших днів силу старих слів, відомих і мові церковнослов'янській, таких як: *година, годі, як, треба, нині, понеже, туга, вина, вечеря, добре, вельми* і багато ін.; звичайно, всі ці слова дуже наближають нашу живу мову до мови церковнослов'янської.

¹ Про це я писав у своїй книжці "Рідна мова в українській школі"; вид. 2. – Київ, 1918. – С. 17.

Крім цього, українська мова заховала від давньої давнини багато старих граматичних форм, які теж дуже наближають її до мови церковнослов'янської. Наприклад, датний одмінок на *-ові, -еві*: *Господеві, синові*; зовний одмінок: *Отче Боже, діво*; двійне число: *дві руки, дві ноги*; дієменник на *-ти*: *просити, хвалити*; давні форми дієслівні: *просив еси, ходила була* і т. ін. Додам до цього, що українська мова зберігає давній старий наголос; що вона в повній силі, як і в мові церковнослов'янській, змінює звуки *г, к, х* на *ж, ч, ш* і *з, ц, с*: *в руці, на нозі, в душі*; що в складні своїй наша мова зберігає теж багато старовини.

Всі ці ознаки роблять нашу українську мову надзвичайно близькою до мови церковнослов'янської, а разом з тим і дуже придатною до церковного вжитку. Багатство граматичних форм і велика, багата синоніміка нашої мови полегшує цю справу надзвичайно.¹

Мова українська була вже на Україні мовою церкви. Богослуження на Україні завжди відбувалося з українською вимовою церковнослов'янського тексту, аж поки це не було заборонено нам за цариці Катерини². Проповіді на Україні виголошувались українською мовою, про що красномовно свідчать товсті томи українських проповідей за XVII вік, напр. "Ключь Разумьнія" 1659, 1660, 1663 і 1665 рр. славетного проповідника українського Іоанікія Галятовського, або "Огородокъ Марій" 1676 р. та "Втшець Христовъ" 1688 р. Антонія Радивиловського, і багато ін. праць таких проповідників укра-

¹ Див. про це більше: Проф. *И. Огієнко*. Курсь украинскаго языка, изд. 2-е — Київ, 1919. — С. 287-289.

² Див.: Проф. *И. Огієнко*. Як царица Катерина обмосковлювала церкву українську. — 1921.

їнських, як от: Леонтій Карпович, Лазар Баранович, Св. Димитрій Ростовський (Туптало) і ін.¹

Євангелія в українській церкві дуже часто читалася “простою мовою”, по-українському, для чого ще в XVI віці було перекладено її на українську мову аж п’ять раз: 1) в 1556 р. в м. Пересопниці на Волині; 2) в 1571 р. в Володимирі-Волинському; 3) в 1580 р. переклав і надрукував її Василь Тушинський; 4) в 1581 р. — Валентин Негалевський і 5) Літківська Євангелія. Додамо до цього ще цілу низку так званих Учительних Євангелій українською мовою (друкованих і недрукованих) у роках 1595, 1606, 1616, 1619, 1637, 1696 та ін.

Ці Євангелії в українській мові безумовно читалися в церкві. Так, Євангелії Пересопницьку й Волинську поділено на зачала і в них старанно позначувано, звідки дана Євангелія починається й де кінчиться, а це все вказує на практичний вжиток їх. У Пересопницькій Євангелії написано, що її перекладено “для читання церквей Божіих, а для науки люду христіанского”. Так звані Учительні Євангелії читалися українською мовою в церкві не тільки скрізь на Україні, де це було тоді звичайною річчю, але навіть і на Москві; так їх читав у церкві людям 1675 р. патріярх московський Іоаким².

На Вкраїні були ще толкові Апостоли, Синаксарі й т. ін. українською мовою і вони теж читалися в церкві. Мода на читання Апостола й Євангелії українською мовою була в той час постільки поширеною по Вкраїні, що проти неї ви-

¹ Див.: *И. Огієнко*. Проповеди Іоанникія Галятовскаго // Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества. — 1913. — Т. 19.

² *Шляпкинъ И.* Св. Димитрій Ростовскій. — СПб., 1891. — С. 124.

ступив з початку XVII віку відомий оборонець слов'янської мови Іван Вишенський. Він писав: “Євангелія и апостола въ церкви на литургии простимъ языкомъ не выворочайте, по литургии же для вырозумѣнья людского попросту толкуйте и выкладайте; книги церковныі всі и уставы словянскимъ языкомъ друкуйте”. Цей виступ Івана Вишенського красномовно свідчить, що по церквах на Україні Апостола і Євангелію читали по-українськи. Звичайно, цієї ради Вишенського ніхто не слухав і Євангелія й Апостол таки читалися в церкві українською мовою. Так ця справа продовжувалась аж до кінця XVII віку – тоді тільки, прибравши українську церкву до своїх рук, Москва змогла заборонити нам вживати в українській церкві рідну мову...

Таким чином, як бачимо, домагаючись заведення української мови до церковного вжитку, ми ніякої новини не заводимо. Ми хочемо тільки відновити все те, що на Україні вже було, але було потім заборонено нам Москвою...

За XVI, XVII і XVIII віки на Україні написано було багато церковних і богословських книжок українською мовою; ці книжки мають надзвичайно гарну богословську термінологію – просто, влучно, виразну й розвинену; на жаль тільки, ще не складено історичного богословського українського словника. Коли словник такий буде складений, тоді всі наочно пересвідчатся, як надзвичайно придатна українська мова і до богословія, і до служб Божих, і як довго її вживалося в українській церкві!..

Повинен підкреслити тут ще одну річ. Наші церковні письменники XVI – XVII віків дуже любили обіруч користати зі Св. Письма; цитатами

з Біблії переповнено всі їхні писання; на краях книжок цих завжди зазначається місце з Біблії, звідки взято цитату. Коли б посписувати всі ці цитати з всіх українських творів і звести їх до купи, то ми б мали добру частину Біблії в перекладі на українську мову XVI-XVII віків¹.

Українська мова з-за свого словарного багатства і з-за багатства своєї синоніміки надзвичайно придатна для обминання різних шорстких виразів. В церковнослов'янських текстах, особливо старозавітних, єсть багато виразів, які в буквальному перекладі були б надто вульгарними, наприклад, *сокруши враги, зуби грішниковъ сокрушилъ еси, стерль еси суностаты, нескверная матеръ, плодъ чрева, утроба* і багато ін. Всі ці вирази в українській мові легко приймають пристойну церкві поважну форму і в перекладі. Тільки профани перекладають ці вирази вульгарно на радість всім ворогам української мови...

9. Традиція і консерватизм

Традиція й консерватизм, певне, ніде не грають такої великої ролі, як в ділі віри й церкви; з-за цього така велика прив'язаність всіх народів до своєї церковної мови. З дитинства ще привчаємось ми до своєї церковної мови і поволі навчаємось кохати її, часто навіть ми любимо церковні молитви не за зміст їх, бо його можуть й не розуміти, а за саму форму. Звичка в цім ділі відіграє найбільшу роль. Коли Св. Степан Пермський в XIV віці служив зирянам Службу

¹ Підкреслюю тут це, як корисну працю для наших церковних товариств; ці ж товариства могли б дати й потрібні на роботу цю кошти.

Божу їхньою мовою, то це для московського духовенства було настільки річчю новою, що на Св. Степана посипались різні обвинувачення, і тільки заступництво самого князя спасло святителя від великих клопотів...

От із-за цієї традиції й консерватизму (які входять поволі в наше життя і в нашу культуру) ми так міцно тримаємось старої слов'янської мови в церкві. Проте ця традиція річ умовна; богослуження милозвучною живою українською мовою, звичайно в розумному перекладі, буде в естетичнім відношенні значно вище від богослуження давньослов'янською мовою; жива мова зробить своє — вона змінить одну традицію на другу. Прийде час, коли буде певна традиція і за мовою українською... Уже й тепер помічаються виразні ознаки цього: храми, де служиться українською мовою, завжди до країв переповнено вірними... А це ясна ознака, що ласка Божа перебуває в цім ділі, і що воно розростеться і дасть багатий врожай...

10. Мова українська має повну змогу стати мовою церкви

Зроблю тепер підсумки всьому, що тут я сказав.

1. Св. брати Кирило та Methodій Св. Письмо і богослужбові книжки переклали на живу народну мову.

2. З плином віків, коли ця мова старіла, богослужбові книжки постійно виправляли, щоб наблизити їх до мови живої.

3. Св. Письмо благословляє вживання живої мови в церкві.

4. Апостоли писали книги Св. Нового Завіту не літературною клясичною грецькою мовою, а мовою народною.

5. В перші віки християнство ширилось тільки на живій мові.

6. Кожна православна слов'янська церква богослужбовий церковнослов'янський текст читає тепер тільки з своєю рідною вимовою.

7. Місіонери свідчать, що справа їхня йде добре тільки тоді, коли богослуження правиться живою зрозумілою мовою.

8. Мова українська має багато ознак на те, щоб твердо стати богослужбовою мовою.

9. Два віки – XVI і XVII – на Україні в церкві вже вживалося живої української мови.

10. Прив'язаність наша до старої церковної мови єсть справа умовної традиції.

Таким чином усе вищесказане міцно переко-нує нас у тому, що мова українська має всі права і повну змогу стати мовою церкви. В самій справі цій рішуче немає нічого, що б порушувало чи церковні канони, чи церковну православно-християнську традицію.

Богослуження по самій ідеї своїй мусить бути спільним, всенародним, мусить бути таким, щоб в церкві кожний справді міг сказати: “Промовмо з цілої душі і з цілого розуміння нашого промовмо”. А це може бути тільки тоді, коли кожний вірний добре розуміє всі молитви Богослуження, а для цього вони повинні бути в матерній мові...

Кріпко віримо й сподіваємось, що українська мова піде до церкви й стане мовою богослужбовою. Великий Український Народ з переповненого серця побожно складе у Святого Престолу Божого

свою найбільшу всенародну жертву Богові — свою мову живу...

І тоді на Великій Україні во віки вічні хвалитимуть Бога живого милозвучною, всім зрозумілою, українською мовою!..

*В живій церкві живая душа
Нехай Господа хвалить живого
Живим словом своїм повсякчасно,
Нині й завжди, й навічні віки!..*

**УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ
СЛОВНИК
ПОЧАТКУ XVII ВІКУ**

І. Українсько-російські давні культурні взаємини

1. Київ – мати культури всієї Русі

Коли в XII ст. велика й могутня Київська держава, що звалася Руссю, стала втрачати свою єдність, то разом з цим стала розбиватися й єдність старої київської культури. Осередок давньої східнослов'янської культури тримався головно Подніпров'я, стисліше – землі Полянської, Великого Князівства Київського. Стан цієї культури, як для свого часу, був дуже високий – значно вищий, ніж досі вважала це наша наука. За останнього часу робиться багато археологічних розкопів. Вони дають рясний матеріал високої ціни, який належно висвітлив показний стан української культури за часів Київської держави. Появилася довга низка цінних наукових праць, що глибоко дослідили стародавню нашу культуру.¹

Син великого українського князя Володимира Мономаха Юрій Довгорукий, хоч і покинув був Київ

¹ Напр.: *История культуры Древней Руси*. За ред. *Н. Н. Воронина, М. К. Каргера та М. А. Тихановой*. Видання Академії наук СРСР. Загальна редакція акад. *Б. Д. Грекова* і проф. *М. І. Артамонова*. Том I: Матеріальна культура. – М., 1948. – 484 с. і 258 малюнків. Том II: Духовна культура; *Б. А. Рыбаков*. Ремесло Древней Руси. Видання Академії наук СРСР. – 1948. – 792 с., 144 малюнки. У цих працях подано довгі десятки нових цінних праць з досліду всіх ділянок культури стародавньої України. Звичайно, всі ці праці освітлюють історію Київської держави тільки з своєї, російської, точки зору. – Усю цю працю я підпираю свідченнями головно російських учених, – нехай чужинці говорять про нас.

SLAVISTICA

Ч. 11

МИТР. ІЛАРІОН (ОГІЄНКО)

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ СЛОВНИК

ПОЧАТКУ XVII-ГО ВІКУ.

An Early 17th Century

UKRAINIAN - RUSSIAN DICTIONARY

Накладом Української Вільної Академії Наук.

Vinnyter

1951

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ СЛОВНИК ПОЧАТКУ XVII ВІКУ

*Обкладинка першодруку праці 1951 року
в канадському місті Вінніпег*

і пішов працювати на любу йому північ і став князем Суздальським, проте остаточно не поривав ще з Києвом і захоплював його кілька разів збройною рукою. В Києві ж і помер 1157 р. Зовсім іншого наставлення були обидва сини Юрія – Андрій Боголюбський (1110 – 1174) та Всеволод III (†1212), онуки Володимира Мономаха: вони зовсім порвали з політикою свого батька, і вже розбудовували тільки саму північ, князівство Володимиро-Суздальське, пильнували закладати там новий центр Русі, будучу Московію, і з півночі керувати всією Руссю. Єдина Русь остаточно розпалася тоді в XII – XIII ст. на окремі уділи. На півночі розпочалася вже своя історія Русі-Московії.

Довгий час Київ був матір'ю не тільки “городів руських”, але й матір'ю руської культури їх. Помандрувавши на північ, онуки Володимира Мономаха, міцно засівли в своєму Володимиро-Суздальському князівстві, пильнують обома руками переносити київську культуру на північ. Це саме роблять й інші удільні князі. По всіх закутках Русі починає творитися нова місцева культура, що з бігом часу сильно зростає на старій київській основі. І правдиво твердить дослідник цієї культури проф. Н. Н. Воронин: “За XII століття руське мистецтво пережило той же процес феодального дроблення, як і сама Руська Земля. Єдине русло мистецтва часу Київської держави розпадається на низку обласних потоків. По нових феодальних центрах виростають свої художні школи, які відбивають свої місцеві умови і смаки. Цей новий етап розвитку руської культури і мистецтва був історично обумовлений і мав свої додатні сторони. Кожна обласна школа розвивалася з одного загального джерела, – київського художнього насліддя. Але тепер воно більше просякає в глибину народу, стає набутком багатьох далеких

від Подніпров'я земель. Ширячись разом зі всім багатством київської традиції в ширину й глибину, київське насліддя будило до життя все нові й нові сили, які всюди виявляли велике багатство й різноту народної творчости різних країв Русі”.¹

Археологічні розкопки, зроблені останнього часу по всіх землях колишньої величезної держави Володимира Великого (†1015) та Володимира Мономаха (†1054), наочно переконали, що Київ справді був матір'ю культури всіх руських земель за XI–XIV віки. Північноруські землі не тільки взяли з Києва свою правлячу князівську династію Мономаховичів, — вони присвоїли собі й стару назву Київської держави “Русь” і довго з замилюванням і пієтизмом ставилася й до джерела своєї культури — культури київської. Київ довгі віки був культурним Сіоном для всієї Русі, а духовний центр цієї культури, Києво-Печерська лавра, з другої половини XI віку стає правдивою зорею цієї культури, що сяяла на всю Русь.

Власне кажучи, Київ ніколи не переставав бути матір'ю культури для всіх східнослов'янських земель.²

Татари в XIII ст., литовці в XIV і XV ст., поляки з XVI ст. досить сильно перешкождали поширенню київської культури на північ, де наші Мономаховичі заклали велику Московію, перешкождали, але спи-

¹ Н. Н. Воронин. “Слово о полку Игореве” и русское искусство XII–XIII вв. Див.: “Слово о полку Игореве” / За ред. В. П. Адранової-Перетц. — 1950. — С. 323.

² Недодержання власне такого погляду на історію стародавньої української культури — це основна недостача останнього альбому проф. Вол. Січинського “Українська культура”. Історик української культури, а особливо архітектури, зобов'язаний досліджувати українські впливи в Новгороді, Пскові, Володимирі, Суздалі й інших містах, бо всі вони культурою своєю сильно пов'язані з Києвом.

нити його не могли. Правда, в XV ст. вплив київської культури на північ помітно спинився, викликаний тяжкими історичними подіями.

З бігом віків зерна київської культури, які Мономаховичі посіяли, давши спочатку щедрий врожай, таки підупали, захиріли, бо зв'язок з київською культурою, хоч і не спинявся ніколи, але ставав все меншим, аж поки зовсім не змалів. На півночі виросла Московія, де верх взяли свої місцеві первні, зі своєю місцевою культурою, опертою на своєму народові. Але традиційний піетизм до Києва, як до колиски державності і культури всієї Русі, ніколи не спинявся, бо він усе підогрівався високою патріотичною старою всеруською ідеологією таких українських творів, як "Слово о полку Ігореві" 1187 р., як Київський та Галицько-Волинський Літописи і ін., що позосталися безсмертні в українській духовій культурі аж до нашого часу.

2. Стара московська культура була нижчою від української

Поменшання зв'язків північної Московії з Києвом провадило до занепаду московської культури, що особливо вже помітно в XV ст. На Москві зажди витворювалися своєрідні перешкоди, які замикали її в саму себе, й ставали на дорозі до її культурного розвитку. Шкіл не було, та й на саму науку там поглядали скося, вважаючи її за дияволів плід. Україна весь час рвалася до Європи, й мала з нею реальні зносини ще з X віку: сама давала Європі, що могла дати, і від неї брала, що могла взяти. Навпаки, Московія оточила себе непрохідною залізною завісою ще з давнини, а це перешкоджало їй належно культурно зростати.

Духовенство на Московії було зовсім малої освіти, про що маємо багато свідчень різних чужинців, що бували там. А духовенство завжди було основою освіти свого народу. Відомий архієпископ Новгородський Геннадій (1484–1504) в кінці XV віку так скаржить на темноту в Москві: “От, — пише він, — приведуть мені мужика на посвяту: я дам йому читати Апостола, а він і ступити не вміє. Я дам йому Псалтиря, а він і тут насилу бреде. Я його прожену, а на мене за це скаржаться: “Земля, кажуть, такая... Не можемо роздобути людини, щоб грамоти знала”. І б’ють мені чолом: “Пожалій, господине, звели навчати”. Я накажу йому проказувати ектенії, а він і до слова пристати не може. Ти йому одне, а він тобі друге. Накажу йому вчитися азбуки, і він посидить трохи, та й втікає геть”...¹ На духовенстві за старих часів стояла вся культура, а хіба такі духовні, про які пише сам архієпископ, культуру підіймуть?

Про низький стан московської культури за XVI ст. маємо багато найрізніших свідчень. Загальновідомий церковний Стоглавий Собор 1551 р. торкнувся цієї болючої справи і в розділі 25 своїх постанов міцно наказав, щоб кандидати, яких висвячують на священників, бодай би грамоти вміли... Але й самі отці Собору не сподівалися, що це можна здійснити. В постанові читаємо: “Ми, — казали кандидати на священників, — навчаємося в своїх отців або в своїх майстрів, а більше нам учитися нема де. Скільки отці наші й майстри вміють, за тим і нас навчають”... “А отці їхні й майстри, — насмішкувато додає постанова Стоглаву, — самі мало вміють, та й навчатися їм нема де”.

¹ Костомаровъ Н. Русская история въ жизнеописанияхъ. — СПб., 1888. — Вид. 3. — С. 329.

Такою ж була освіта в Московії і за пізніших часів. Навіть з XVII віку значного поліпшення не помітно. Як і давніше, на науку дивилися, як на “ісконного врага чоловічеського роду — диявола”.¹

Західної європейської науки в Московії боялися і тікали від неї. Склалася навіть така приповідка: “Кто по латыни научился, тотъ съ праваго пути со-вратился”.²

Року 1660-го на Москві скоїлась така пригода, що порушила всю Москву, і яка влучно малює, як там ставилися до Європи й західної науки. У царського боярина Ордина Нащокина був син Воїн. Це був розумний, талановитий юнак, в якого вчителями були бранці з Польщі, і власне вони закохали свого учня до Європи й західної культури. Скінчилося не добре: в лютому 1660 р., коли цар послав молодого Нащокина в Лівонію, то він “своровал”: утік за кордон учитися...

Це була нечувана провина, це була велика зрада — втекти за кордон... Бідний батько з горя та з досади подався на димісію й чекав від царя смертної кари...

“Тишайший” цар Олексій Михайлович лютував і звелів наказати батькові Нащокину: “Щоб про сина свого конче дбав, щоб його зловив і приставив до царя, а за це цар йому видасть 5—6, а навіть 10.000 рублів. А коли таким чином сина дістати не можна, то щоб батько Афанасій Нащокин... збавив би (отруїв!) сина там”...³

Так “легко” було виїхати з Москви в Європу на науку... Неперехідна залізна заслона міцно оточувала Московію.

¹ Морозовъ П. Феофанъ Прокоповичъ. — СПб., 1880. — С. 49.

² Там само. — С. 34.

³ Соловьевъ С. Исторія Росіи. — СПб., 1861. — Т. XI. — С. 93—97.

У XVII ст. на всю Росію була тільки одна друкарня, в Москві, та й та друкувала собі церковні книжки. Для читання мільйонам росіян нічого не друкувалося.

Людині з освітою тяжко було жити на Москві, тому не диво, що запрошений до Москви з Афону монах Максим Грек (1480–1556), людина високої європейської освіти, хутко попав під підозру та до в'язниці, де й просидів більше 20 років... Свого часу цар Борис Годунов (1598–1605) послав в Європу на науку 30 молодих людей; юнаки школу покінчили, але додому вернувся тільки... один...¹

Ще наприкінці XVII віку, року 1698-го цар Петро I скаржився натріярхові: “Священники в на грамоті мало вміють. Коли б послати їх на науку в Київ до шкіл”.²

Але на Москві, сидячи за міцними мурами, не бачили своїх недостач. Справжньої школи в Москві довго не було, та там і мало розуміли потребу її³. Славний Київський митрополит Петро Могила ще року 1640-го писав цареві московському Михайлу Федоровичу, що на Москві дуже потрібно завести шкільну науку, і коли б цареві було це вгодно, то митрополит обіцяв прислати в Москву своїх вчителів із Києва. Але цар не прийняв мудрого пропозиції Київського митрополита.⁴

На Москві рішуче відкидали потребу більшої, особливо західної, науки. В одному рукописові 1643 р. читаємо таку поуку для юнаків: “Аще кто речеть, вкси ли всю филосифию? И ты ему рцы: еллинскихъ борзостей не текохъ, ни с мудрыми философы не

¹ *Иловайскій Д.* История Россіи. — М., 1890. — Т. III. — С. 363.

² *Морозовъ П.* Феофанъ Прокоповичъ. — СПб., 1880. — С. 61.

³ *Шытинъ А.* История русской литературы. — Т. II. — С. 260, 314.

⁴ *Шытинъ А.* Там само. — С. 260.

бывахъ, — учуся книгамъ благодатного закона, аще бы мощно моя грѣшная душа очистити от грѣхъ”.

Академік А. Пипін дає таку загальну характеристику московського життя: в ньому були “церковний фанатизм, ворожнеча до науки, упертий застій, моральне одичавіння та ожорсточення”.¹

Так низько стояла культура старої Московії в порівнянні з культурою України. Такі наукові дослідники, як акад. А. Пипін, проф. А. Архангельський, проф. П. Морозов, проф. Н. Петров, акад. В. Перетц, проф. В. Ейнгорн і деякі з інших великих учених російського походження своїми науковими працями переконливо показали, що українська культура за всі віки, аж до віку ХІХ-го, була вищою культури московської.²

3. Українська книжка в Московщині

Довгий час Київ був також матір'ю книжок руських. Книги писалися головню в Києві і звідси мандрували по всіх землях широкої Руси. Так, знаменита Остромирова Євангелія 12 травня 1056 р. написана в Києві дияконом Григорієм для Новгородського посадника (намісника) Остромира³. Так звана Архангельська Євангелія 1092 р. так само написана

¹ *Пытинъ А.* Исторія русской литературы. — Т. II. — С. 380. Це свідчення росіянина.

² Докладне порівняння культури української й московської див. у моїй праці “Українська культура”. — К., 1918. Видання 2-ге: Ляйпціг, 1923. Цитую навмисне твори головню російських учених.

³ Див.: *Волковъ Н.* О не-новгородскомъ происхожденіи діакона Григорія, писца Остромилова Евангелія // Журн. Мин. Нар. Пр. — 1897. — Кн. XII.

в Києві, але попала далеко на саму північ, до міста Архангельська, звідки й її випадкова назва.¹

Книжкова література старої Русі-України була показна й велика. І майже вся вона, чи то в оригіналах чи в копіях, перемандрувала на північ. Бібліотеки катедральних соборів та бібліотеки князівські, поскільки ми їх знаємо, не були малими, в них київська книжка завжди високо цінувалася й стояла напереді.

Тяжкі історичні події, напр. Татарщина XIII віку, доправили до того, що київська рукописна книжкова література в більшості своїй або загинула, або пересунулась на північ, і тому всі старші українські пам'ятки XI–XII віків опинилися на півночі, на Московщині, наприклад, великої наукової вартости Святославові Збірники 1073 і 1076 років.

Українська рукописна книжка ще з самого свого початку була сильно мандрівною – розвозилася по всіх руських краях. Написане в Україні знамените “Слово о Полку Игоревъ” 1187 р. рано попало на північ, де його велика й палка патріотична ідеологія – єдність руських земель і країв – припала всім до смаку й там воно не раз переписувалося². За час Татарщини в половині XIII віку багато українських книжок перемандрували на спокійнішу північ. І це зберегло їх від загибелі. З XII–XIV віків на півночі, в Московії, рясно поставали різні монастирі, які завжди старанно виловлювали цінні київські книжки або робили собі відписи в них.

¹ Проф. *Іван Огієнко*. Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків. – Варшава, 1929. – С. 132–139. Взагалі, всі стародавні рукописні українські багатства й досі “переховуються” головню в Москві та Ленінграді.

² Див.: *Митр. Іларіон*. Вічність ідеології “Слова о полку Ігореві” // Слово Істини. – 1950. – Ч. 36.

Старі рукописні українські книжки писалися мовою церковнослов'янською, яку на півночі досконало розуміли, тож не було жодної перепони для поширення київських книжок по Московії. Тому так багато стародавніх українських рукописних книжкових скарбів опинилося на півночі. Ось оця рукописна українська книжка створила славу нашій київській культурі. Вона ж протоптала широку дорогу і для української книжки, друкованої вже в віках XVI і XVII-му.

Українське друкарство розпочалося ще року 1491-го друками славного Швайпольта Фіюля в Кракові¹. Скоро по тому друкарні стали ширитися по всіх містах України, продукуючи велике число цінних книжок². Усі ці книжки XV—XVI—XVII віків широко розходилися по всьому слов'янському світі, по широкій Росії особливо.

Друкарство в самій Москві розпочалося рано, бо ще року 1564-го, але скоро на довгий час спинилося. Москва продукувала головно богослужбові книжки. Навпаки, з українських друкарень виходили книжки, крім богослужбових, також для читання широких мас вірних. Ось тому своїм змістом книжки з України були великою новиною в Московщині й сильно тягли до себе всіх цікавих та освічених людей. Наші книжки скоро розходилися по всьому Московському царству. Книжки до побожного читання, книжки церковні, шкільні підручники, наукові твори, збірники проповідей, словники і т. ін., — усе це сунуло на Москву

¹ *Митр. Іларіон*. Перший друкар українських книжок Швайпольт Фіюль. — Холм, 1944. Див. ще "Слово Істини", 1949, ч. 21.

² Див. мою монографію: *Історія українського друкарства*. — Львів, 1925. — 418 с.

з України й знаходило там зацікавленого читача. І навіть тепер сливе що й не знайдете в Росії архіва чи бібліотеки, чи помітнішої церкви, де б не було якоїсь старої української книжки.¹ На цих книжках звичайно писалися записи господарів книжки. Вони показують, що українська друкована книжка XVI—XVII віків вкрила всю Росію. Скажімо, написи на книжці “Небо Новое” 1665 р. архимандрита Іоанікія Галятівського показують, що її читала не тільки вся Україна, але й Москва, Володимирщина, Астраханщина, Вологда, Великий Устюг і ін. міста.²

Повно українських друкованих книжок було по бібліотеках царів, патріархів, єпископів, бояр, немало було їх і в звичайних любителів побожного читання. До нашого часу збереглися описи деяких бібліотек XVII віку. З них ми бачимо, як на Москві охоче читали українську книжку.³ З цієї причини архимандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель довго клопотався, щоб скасували мито на книжки київського друку, коли їх перевозять у Москву.⁴

Українську книжку в Москві шанували й охоче читали, хоч не все розуміли. Року 1667-го з наказу великого государя розіслали по єпархіях книжку Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича “Мечъ Духовный” 1666 р. Звелено було брати за неї по 3 карб.⁵ Требник Київського митрополита Петра Могили 1646 р. був сильно поширений по Москві.

¹ Проф. *И. Шляпкинъ*. Св. Димитрій Ростовській. — СПб., 1891. — С. 131.

² *И. Огієнко*: Отраженія въ литературѣ “Неба Новаго”. — К., 1912. — С. 3—6.

³ *Шляпкинъ И.* — Там само. — С. 72—74, 124—126.

⁴ Моск. Архів Міністерства Закордонних Справ. Грамоти Малорос. — Ч. 414 (399).

⁵ *Шляпкинъ И.* — Там само. — С. 126.

Скажімо, навіть архієпископ Холмогорський Афанасій виконував чини за цим київським Требником.¹

Цікаво, що навіть книжки, писані тогочасною українською літературною мовою, щепто з великою домішкою живих українських слів, так само ширилися по всій Московії й знаходили собі прихильних читачів. Так, напр., священник XVII ст. міста Орла, автор “Статира”, зве “Учительное Євангеліє” 1619 р. архимандрита Кирила Гранквіліона Ставровецького (†1646 р.) “світільником”, і пише, що він витвердив цю українську книжку напам’ять. Він розповідає, що цю книжку знаходив де в кого з своїх орловських парафіян, яким вона дуже подобалась.² Сам московський партіяرخ Яким (1673–1690) читав цю книжку року 1675-го людям у церкві.³

Патріярх Адріян покликується в одній справі 1699 р. на українську книжку – “Мирь съ Богомъ” 1669 р. Інокентія Гізеля.⁴

Твори киянина Данила Тупталенка, українського письменника, пізніше митрополита Ростовського Дмитрія (1651–28. X. 1709) широко розійшлися по всій Росії. Скажімо, його “Руно Орошенное” мало 8 видань, виписки з нього знаходимо по багатьох старих московських збірниках.⁵

Я не буду тут перераховувати, які саме українські книжки попали на Москву, бо цього і зробити не можна. Усі наші книжки сунули на північ, а особливо

¹ *Шляпкинъ И.* Св. Дмитрій Ростовській. – СПб., 1891. – С. 127–129.

² Проф. *А. С. Архангельській.* Изъ лекцій по історії русской літератури. – Казань, 1913. – С. 129.

³ *Шляпкинъ И.* – Там само. – С. 124.

⁴ Там само. – С. 129.

⁵ *И. И. Огієнко.* “Руно Орошенное” Св. Д. Ростовського // Університетские известия (Київ). – 1912. Перероблена й доповнена праця перевидана в “Записках Кам’янець-Подільського Державного Українського Університету”. – 1920. – Т. II.

твори Л. Зизанія, П. Беринди, М. Смотрицького, І. Гізеля, П. Могили, Л. Барановича, К. Ставровського, І. Галятовського, А. Радивиловського і багатьох-багатьох інших.

Але тогочасної української мови в Московії мало хто розумів, тому рано почали перекладати на мову російську потрібні твори багатьох українських письменників.¹ Це саме довело до того, що рано, ще на початку XVII ст., появився й українсько-російський словник, про що пишу далі.

4. Гоніння на українську книжку

Українці рано почали сунути на Москву, бо ще з найдавніших часів, власне кажучи, вплив українців на північ ніколи не спинявся. З XVI віку вплив цей збільшується, а в XVII ст. він стає дуже великим. Москва бачила культуру українців й охоче приймала їх до себе на службу, добре платячи, а це завжди тягнуло українців на північ. Кращі люди на Москві, що визначалися освітою, завжди дружилися з українцями, шанували й боронили їх в разі потреби. Такими особливо були: патріярхи Никон та Адріян, сам цар Олексій Михайлович, боярин Ртищев, Сильвестр Медведєв, князь Василь Голицин, царівна Софія, цар Федір і багато інших. Правда, багато кому за цю дружбу з українцями доводилось під погані часи взнавати й клопоту. Скажімо, коли року 1656-го судили патріярха Никона, йому пригадали й його приятелювання з українцями.

Ставлення до українців у Москві часто мінялося: то їх сильно шанували, то навпаки — переслідували.

¹ Шлякинъ И. Св. Д. Ростовскій. — С. 132-133.

Українці в Москві завжди були новаторами, завжди перед вели у всяких новинах та реформах. Це були культурні дрожчі. І не дурно заскорузла Москва часто дивилася на них косим оком. Тому не диво, що на Москві українців не завжди любили, звичайно зизом дивилися й на їхню науку.

Особливо велика підозра стала падати на українців, коли вони опинилися під Польщею — їх завжди підозрювали в нахилі до католицтва. І коли українець попадався в руки консерваторів, мав немалі клопоти, як то, скажемо, трапилося 1561 р. з ченцем Яковом Кам'яничанином, що на 20 літ попав до в'язниці за свою "єретицьку науку".¹

В Україні часто хрестили дітей через обливання водою, а на Москві тільки через занурення тіла в воду. І це спричиняло українцям великі клопоти, коли вони попадали на Москву. Дійшло аж до того, що Московський Собор 1620 р. постановив вихідців із Польщі та Литви, цебто головно українців та білорусів, перехрещувати...² Року 1629-го прибув до Москви старець-чернець Варсонофій. Він не міг ніяк пригадати собі, як його хрестили, і тому, для певности, звелено було охрестити його на старість удруге...³ Доходило аж до того, що українців не впускали до церкви і не дозволяли ховати на цвинтарях — ховали при цвинтарях, як іновірців...

Та проте Київ увесь час мав славу слов'янських Атен, — славився своїми школами та наукою. Немало росіян їздили до Києва навчатися. Але таким

¹ Проф. Д. И. Абрамовичъ. Къ литературной дьятельности мнѣха Камяничанина. — 1913. Див. рец. І. Огієнка в "Україні", 1914 р., кн. І.

² Шляпкинъ И. Св. Д. Ростовскій. — С. 100.

³ "Русская историческая библиотека". — Т. II. — С. 601-602, уся справа.

відважним не завжди минало це безкарно. Так, десь 1651 р. двоє росіян-юнаків виїхали до Києва по науку і з цього приводу зняли в Москві велику бучу. На юнаків скаржилися: “Поїхали вони довчатися в київських ченців латини, а як навчаться й вернуться, підуть від них клоноти. Треба не допустити їх до Києва й вернути назад”. Накинулись навіть на отця духовного цих юнаків: “Не пускай їх, Бога ради, бо Бог відплатить за це душі твоїй”...¹

Але українські книжки все ширилися по Москві. Вони переживали там таку ж долю, як і українці: то їх забороняли, то їх поважали. Так, 1 грудня 1627 р. в Москві засудили “Учительное Євангеліє” Кирила Ставровецького, бо в ній “знайшлося багато ересей та суперечностей”. Засудили й інші книжки цього автора. З наказу царя Михайла та патріярха Філарета звелено було “ті книжки позбирати й на огні попалити, щоб та ересь та смута в світі не була”. І до того міцно наказали, щоб на будуче ніхто не купував книжок українського друку.²

Але заборона ця нічого не допомогла, книжки таки ширилися по Московії. Накази проти українських книжок видавали й пізніше, наприклад, 1672 року, але з таким же успіхом.³

Коли Московським патріярхом став Яким, він люто виступив проти українців і їх книжок. Він бачив, як уся Росія зачитувалась українськими книжками й почав їх лякати. Патріярх настояв, щоб на Московському Соборі 1690 року таки осудили багато українських книжок, ніби боронячи московський

¹ Пытин А. История русской литературы. — Т. II. — С. 262–263.

² Собрание Государственных Грамотъ. — Т. III. — Ч. 77.

³ Дингорнъ В. Книги Киевской и Львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII вѣка // Книговѣдѣніе. — 1894. — Кн. IX–X.

народ “отъ прелести латинскія, еже кіевскія новыя книги утверждають”. І Собор засудив твори українських письменників XVII ст.: П. Могили, К. Ставровецького, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивиловського й інших. Собор осудив українські книжки й наклав на них “прокляття і анафему не точію сугубо и трегубо, но и многубо”...¹

Проте ані анатема, ані паління не спинило українських книжок. Число їх на Москві все більшало та більшало. Українські книжки охоче читались та нерідко широко поважались. І дивнее диво: року 1690-го на київського “Требника” митрополита Могили наклали апатему, а вже через два роки, (1692-го) Холмогорський архієпископ Афанасій, близький приятель патріярха Якіма, виконував церковні треби за цим Требником.²

І українські книжки таки ходили по всій широкій Московії — їх читали. Книжки ширилися, бо по всьому Московському царству ширився вплив української культури.

З половини XVI ст. в Україні народилася нова літературна мова, в якій перевагу мали вже ознаки живої народної мови.³ Цієї мови, звичайно, на Москві вже мало розуміли, а тому конче потрібний був якийсь українсько-російський словник, який допомагав би зрозуміти українську книжку.

Безумовно, старовина знала не один який українсько-російський словник, але це все були слов-

¹ Проф. П. Морозовъ. Феоданъ Прокоповичъ. — СПб., 1880. — С. 60.

² Проф. И. Шляпкинъ. Св. Димитрий Ростовский. — С. 129.

³ Див. про це монографії: Проф. Іван Огієнко. Українська літературна мова XVI-го ст. — Варшава, 1930. — Т. I—II. — С. 520—192; Митр. Іларіон. Історія української літературної мови. — Вінніпег, 1950. — 382 с.

ники рукописні, що легко загибали. Український учений Павло Житецький видрукував словника другої половини XVII віку – “Синоніма Славеноросская”. Це словник української літературної мови XVII століття з церковнослов’янськими поясненнями. Словник рукописний, українського письма, 185 листів.¹ Ось зразки цього словничка: *чуприна* – *власы*, *драбина* – *льствица*, *дуже* – *зьло*, *дякую* – *благодару*, *зараз* – *абіє*, *збоже* – *жито* та ін.

Тепер знайшовся другий українсько-російський словник, але значно старший, – десь початку XVII століття, складений росіянином.

II. “Алфавит іностранных рѣчей”

1. Алфавіт початку XVII ст.

У моїй приватній бібліотеці під ч. 6574 зберігається рукописний т. зв. Азбуковник чи Алфавіт: “Книга, глаголемая Алфавитъ, содержащая в себѣ толкованіе иностранных рѣчей, иже обрѣтаются во всех святых Книгах не преложены на русскій языкъ”. Цю книгу я набув 1937 р. з бібліотеки п. Густава Векслера в Білостоці, від його доньки Ірини Марцинковської. В XVIII в. Алфавит цей належав П. Соловцову, про що на оправі є такий запис: “Московской Академіі студентъ Петръ Вакуловъ сынъ Соловцовъ”. Пізніш ця книга попала до бібліотеки добре відомого свого часу любителя старовини

¹ Словника цього написав П. Житецький в додатку до своєї праці “Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ”. – К., 1889. Див.: “Кіевская Старина”. – 1888. – Кн. VIII.

Сулакадзева, що 8 лютого 1817 р. поробив у ній багато дописок та записів, але зовсім новим письмом початку XIX ст. (див. с. 566, 57, 249, 273, 306 і ін.).

Подібні Словники старшого часу, що звалися Азбуковниками чи Алфавітами, вже відомі в науці. Наприклад, Лавровський в “Учен. Зап. 2 отд. Акад. Наук” (т. VII, вип. 2) дав “Толкованіе неудобъ познаваемымъ рѣчамъ” XIII віку. А. Сахаров у своїх “Сказаніях” (т. II) дав Азбуковника 1431 р. Отож, Алфавіти постали дуже рано і спершу були малого змісту. Багато переписувачів цієї книги були й редакторами її, так що новий список Алфавіту ставав усе повнішим. Дійшло аж до того, що до Алфавіту почали вносити багато матеріялу, який зовсім не відповідав його заголовкові і первісній цілі, — дати вияснення тих чужих слів, що в Св. Книгах позостаються неперекладені. Таким власне є вже й наш Алфавіт. Розуміння Святих Книг спочатку охоплювало тільки книги Св. Письма, книги біблійні, а вкінці, як у нашому Алфавіті, це вже вся стародавня благочестива література — при стародавній назві прийшов новий зміст, а сама книжка обернулася в енциклопедію стародавньої науки.¹

Наша книга — це список з якогось старшого примірника, про що ясно свідчать часті помилки в словах, легко пояснювані списуванням; про це свідчить і часте вживання *ѣ* зам. *ѣ* (сербизм), що було на Сході не рідким у XVI, або ще й на початку XVII віку.

Наш Алфавіт постав десь зараз по 1596 р., певне — в першій четвертині XVII віку. На це вказує те, що

¹ На жаль, відсутність потрібного матеріялу не дає мені можливости порівняти мій Алфавіт із попередніми, старшими такими ж книгами. Див. ще: *Карпов А.* Азбуковники или Алфавиты иностранныхъ рѣчей по спискамъ Соловецкой Библиотеки. — Казань, 1877.

Мал. 1. Вихідна (початкова) сторінка Алфавіту нормальної величини. Мистецькі рамці п'ятифарбові: темночервона, яснозелена, жовта, біла і чорна. Титул у рамцях червоною фарбою (кіновар). Перший рядок т. зв. в'язь (в'язане письмо), а саме: КНИГА ГЛАМАЯ АЛФАВИТ

автор Алфавіту трохи використав Словника (Лексиса) Лаврентія Зизанія 1596 р., якого він часто цитує на полях своєї праці, як Граматика, напр. с. 55, 272, 273, 323б, 334, 342, 352 і багато ін. На с. 374 говориться про Обр'яненіє мощей Св. Гурія, архієпископа Казанського, та Св. Варсонофія, єпископа Тверського, а це було теж 1596 р. Додам іще, що на передній обкладинці олівцем написано XVII віку: "...7191 году апрѣля 24 дня". Це буде 1683 р.

Ані Граматика Мелетія Смотрицького 1619 р., ані Лексикон Памви Беренди 1627 р. не цитуються в Алфавіті ані разу. Коли б цей Алфавіт складався по виході цих праць у світ, праць важливих і загально-відомих, автор його конче використав би їх так само, як він використав Лексиса Лаврентія Зизанія. Отже, наш Алфавіт постав десь поміж 1596 – 1619 роками чи трохи пізніше.

Філігрань чи водний знак на папері Алфавіту ясно видний: це якась тварина з людським обличчям, що має два великі роги, чотири ноги й хвіст, – всі вони кінчаться кружками. Під твариною рівнораменний хрест, а під ним три круги. На жаль, я не маю можности покористуватися якимсь хронологічним альбомом водних знаків, а тому й не можу окреслити часу нашої філіграні.

Алфавіт писаний у чвірку, писаний на грубому папері початку XVII ст., усіх листів 381. Починається з л. 47, а всі попередні листи згинули. Книга в стародавній оправі XVII віку, шкура й дуб, з гарними витисками; справа зроблена була чи не в Польщі. На оправі, на внутрішній стороні її, є записи письмом XVII віку. На самому кінці книги якась інша рука XVIII віку на семи доданих листах вправлялася в передачі церковнослов'янського тексту польськими літерами, але з російською вимовою: *w narodie*,

wiecznyj, spodobil, poznati і т. ін.; *z* завжди як *h*: *Boh, Hospod* і т. ін. Тут же письмом уже XVIII в. записаний вірш церковнослов'янською мовою.

Письмо нашого збірника — московське півуставне, але воно має в собі немало скорописних букв; букви з рясними закрутами, притиманними московському скорописному письму, а також нисьму півуставному, що вже нахиляється до письма скорописного. У цьому письмі багато винесених над рядок букв, а самі букви часто мають по кілька форм. Наприклад, буква **я** має чотири форми: 1. стародавню *юса малого*; 2. стародавню йотованого **а**, — ця форма завжди на початку слова; 3. з першої форми (стародавнього юса малого) постала нова вже форма сучасного нашого друкованого **я**, що завжди панувала в східнослов'янському письмі, головню в Україні, і 4. нова московська форма, постала з йотованого **а** з гачком *догори зліва направо*; ця форма в XVII ст. znana тільки в письмі московському, але в XVIII віці, в час політичного московського впливу на Польщу, вона була занесена в Галичину й позосталася там і сьогодні, а чисто українська форма **я** (як **я** друковане) виперла на Московії її власне гачкувате **а** й запанувала по всьому Сході. В чисто українському львівському письмі XVII віку ніколи не було **я** на взір сучасного гачкуватого **а**. (Див. мал. 3. На ньому подане гачкувате **я**).¹

Усе письмо нашого Алфавіту московської форми. Наприклад, чотирикутне **в** (українське завжди на взір грецької тети); скорописне **д** з хвостиком додолу вліво, а **б** з хвостиком догори, але вліво й г. ін. (Цікаво зазначити, що й ці форми **д** та **б** добре відомі в сучасній Галичині).

¹ Див. про це докладніше в моїй статті “Форма писаного українського я” в “Слові Істини” (1951, ч. 44).

НАЧАЛО ПИСМЪ

Мал. 2. Мистецька заставка на л. 343, нормальної величини, в три фарби: темночервона, яснозелена й жовта. Сторінка зазначена 30043, це – 343.

У письмі великих буков не рідка грецька форма для *н, с, у* та ін. (Див. мал. 2).

Мова всього Алфавіту – російська літературна XVII ст., цебто церковнослов'янська з помітним впливом живої російської мови. Наголоси скрізь чисто російські. Сама мова завжди зветься “русській язикъ”, слова даються “по руски”, як то звичайно було на той час.

Правопис звичайний церковнослов'янський початку XVII ст. На кінці слів часто маємо *ь* замість *ѣ*, а це в'яже з XVI століттям (пор. це саме в правопису “Слова о полку Ігореві”). Так званого юса великого в нашому рукописові зовсім нема.

Форма *ѣ* часто дуже близька до *ь*, так що розрізнити їх трудно.

Наш рукопис гарно прикрашений. На початку книжки мистецька рама фарбами, в якій подано заголовок її. А далі на початку кожної окремої букви дано фарбовані заставки. Взагалі словник на кожну букву — закінчене ціле (див. мал. 1 і 2).

На полях рукопису старанно позазначувано джерела, звідки береться те чи інше слово, яке тут пояснюється. Джерела такі: біблійні Книги Старого й Нового Заповіту, книги Св. Отців, стародавні твори: Кузьма Индикоплов, Патерик Скитський, Палея, Олександрія, Хронограф, Ліствиця й т. ін. — усе головне з давньої літератури. Часто наводяться, як джерело, твори Максима Грека (1480—1556), що працював у Москві й позоставив по собі й граматичні твори. Часто подається “Граматикія” або “Лексисъ” Лаврентія Зизанія 1596 р. (див. с. 273 й ін).

2. Зміст Алфавіту

Алфавіт — це, так би сказати, московська енциклопедія стародавнього знання. Друкована вона свого часу не була, але відома в багатьох рукописних примірниках — видно, читали Алфавіт залюбки. Матеріал подається тут подвійний: більша частина — чужі слова грецькі, латинські, гебрайські, старослов'янські, українські й ін., друга частина — вияснення-оповідання історичні, географічні, зоологічні, ботанічні, мінералогічні, богословські, граматичні (їх досить багато), а це робить наш збірник енциклопедичним словником стародавньої науки.

Науковий рівень вияснень навіть на свій час не високий. Ось, скажімо, що тут на с. 80 читаємо

про Британію: “Британія єсть остров, в длину 1000 версть, а в ширину 300 версть, а живутъ в нем два рода велики: первый родъ калидони, второй родъ меане. Пребываютъ си на горахъ дивіих, і в поляхъ пустыхъ, градовъ и жилищ не имѣють, но переходятъ от мѣста на мѣсто, нази и не обулены, земли не пашуть, но питаются паствиною воловъ и овощіемъ, а царя над собою не имѣють” (див. мал. 3). Такого ж самого характеру й інші вияснення, напр. граматичні, але про них подам в окремій статті.

В Алфавіті багато описів звірів, птахів, гадів і т. ін., описів часто дуже живих і влучних. Ось, наприклад, опис крокодила, з якого постала наша поговірка: “Крокодилові сльози” (лист 184б): “Кордиль (цебто крокодил) єсть звѣрь водный, хребеть его аки гребень, хобот змієвъ, глаза василискова. А егда иметь человѣка ясти, тогда плачетъ и рыдаеть, а ясти не останеть. И главу от тѣла оторвавъ, зря на ню, плачетъ, а хоботом біеть, на них же разгнѣвается. А егда зинеть, то весь уста бываетъ”.

Українська частина займає в Алфавіті окреме місце: на кінці кожної букви, перед виясненням власних імен на цю букву. Звичайно на полях проти цих слів зазначається їхнє джерело. Наприклад, Граматика (Лаврентія Зизанія 1596 р.), але цитується частіше Лексис, що був при ній.

При багатьох словах зверху червоним чорнилом зазначено їх чужоземне походження (часто неправильно), напр.: слово латинське (ла.): *велбити, доконай, досконалий, овира*; еллінські (ел.): *зрадливос, оверовали*; грецькі (г.): *купа, магистратусь, магнивикость, марграбій, овера*; литовське (ли.): *валетний*; татарські: *гецы (герцир)* й т. ін.; позначені ще слова арабські, жидівські, єврейські, сербські, вірменські й ін.

Врѣтанія, єсть остро, вѣднѣ,
 на вѣрѣтѣ, авширинѣ т. вѣрѣтѣ
 ариадѣтѣ вѣнѣ, ава рѣа вѣ
 лини. Первыи рѣдѣ кахидѣни.
 вѣторѣи рѣдѣ мѣанѣ, пребываѣв
 ѣи нагорѣхѣ днѣи, и алохѣв
 пѣдѣтѣхѣ, рѣа авѣ и днѣи
 нѣи мѣвѣтѣ, ко прѣхѣеятѣ ѣмѣ
 стѣ ко мѣвѣтѣ, кази и нѣ о вѣвѣ
 ни, землѣи нѣа шѣдѣтѣ, ко пѣтѣ
 ютѣи Пѣстѣвѣи ко вѣлоавѣ, и о вѣ
 щѣи мѣ, ацѣра на гѣо вѣ нѣи мѣ.
 тѣтѣ: вѣарѣнѣи мѣ жѣрѣи мѣ,

Мал. 3. Из листа 80-го уривок нормальної величини про Врѣтанію (Британію). Зразок московського півуставного письма початку XVII ст. (письмо з нахилом до скоропису). Між іншими формами, маємо тут московське ю, написано як о з гачком угорі вправо (див. рядок 5 угорі: пребывають, рядок 2-й здолу: над собою). Маємо тут і звичайне часте московське я, написано як а з гачком угорі вправо (див. рядок 6-й згорі: и в полях) уживане й до сьогодні в письмі Галичини. Форма д завжди з хвостиком додолю, а в б хвостик часом угорі наліво (див. рядок 5 здолу).

Наш Алфавіт цікавий і цінний тим, що в ньому до “иностранных рѣчей” внесено багатенько (понад 300) слів українських, головню з Зизанієвого Лексиса 1596 року, та з інших українських видань, чого не бувало в попередніх Азбуковниках. Це дуже цікава риса в історії нашої культури: в XVI–XVII віках українські книжки так сильно поширені були в Московії, що постала конча потреба внести незрозумілі слова до свого московського Алфавіту. Усі ці слова я виписав і подаю їх тут за алфавітом нижче.

Використовуючи Зизанієвого Лексиса 1596 р., наш Алфавіт часом просто “вивертає” його. Спосіб користання видно хоча б з оцих прикладів:

Лексис 1596 р.:

Забрало – паркан

Кошунство – жарт

Зижду – будую

Бѣдство – срокгость,

*и тыж потужност
в мовѣ.*

*Лестецъ – волоцюга,
тулач, зрадца.*

Мій Алфавіт:

Паркан – забрало

Жарт – кошунство

Будую – зижду

Срокгость – бѣдство

*или потужност
в мовѣ.*

*Волоцюга – льстець,
или ласкатель,
или похлѣбуяй.*

Ось іще приклад, як наш Алфавіт часом цитує Зизанієвого Лексиса 1596 р. У Зизанія на с. 30-30б читаємо: “Талантъ – вага, важачая 60 фунтов, которіи праве як вколо приносят 8сот корон, то есть чирвоных золотых французских, великій талант маєт в собѣ 80 фунтов”. На л. 334-334б Алфавіту це перекладено: “А в Грамматикѣ и во Алфавитѣ о семь писано сиче: Талантъ имать 60 ѳунтовъ, а золотых в немъ червоных французских 800, а великій талантъ имать 80 фунтовъ”. Звертає тут нашу увагу, що

зи занієва фонетична форма “чирвоных” перероблена на етимологічну “черванных” (червен); так само у Словнику Беринди 1627 р. маємо “червоных”.

Списуючи, автор Алфавіту часто сильно пере-кручує слово, а це вказує, що воно справді було йому чужим, “иностранным”. Наприклад, *безенций* зам. *безецний*, *дактори* (двічі) зам. *доктори*, *бране* зам. *брана* (*брама*), *зогут* зам. *когут* с. 162 (і це подається на букву з!), *геци* зам. *герцир* 95б, *саижарня* зам. *спижарня*, *ненздний* зам. *нендзний*, *торгова* зам. *торвога* (*тривога*), *ескинъ* зам. *яскиня* і т. ін. Завжди пише *жд* замість українського *дж*: *ражду*, *шижду*, *сважду*.

Пояснення українських слів часом подані невідповідно або й недокладно, напр.: *волоцюга* — *льстець* или *ласкатель*, или *похлѣбуяй*; *кляштырь* — *игумень*, *куншта* — *побѣда* или *одолѣние*; *ратуша* — *разбойный дворъ* или *палата*, *труна* — *престоль*, *валшивый* — *величавый* или *гордый*, *чекаша* — *радѣша*; при слові *примушую* повторено те саме пояснення, що тільки що дано при слові *пилную*: *прилѣжу* й т. ін.

В Алфавіті багато слів польських, але джерело їх показане українське, — Граматика чи Лексис 1596 р. (правда, того часу в українській літературній мові справді було немало полонізмів): *всетечний*, *дуданіє*, *драпежство*, *драпежца*, *завразованіє*, *звалченый*, *зельженіє*, *зелживость*, *зецность*, *крыжъ*, *лацный*, *навалность*, *опатрность*, *перхливость*, *позвлаща*, *розтыркъ*, *укрыжованъ*, *утрапений*, *врасовливость*, *хвѣюся*, *цудность*, *шижду*, *шкарядная*, *Ян* і ін.

Давній український вплив відбився на письмі автора Алфавіту ще й у тому, що він замість *г*, яке бачимо вже в друках українських кінця XVI віку, особливо ж у Мелетія Смотрицького та Памви Беринди, пише старе *кг*: *кгвалтъ*, *кгелетка*, *куклярство*, *срок-гій*, *викга*, *шпякги*, *кгляциес* (*ледь*), *кграндо*; також:

п्लीотка зам. московського *плетка*, пор. *тетка* 343б. Це писання *кг* замість *г* так само вказує, що наш Алфавіт раннього походження.

В Алфавіті сотні чужих слів, які автор його брав з українських джерел, напр., *абдика*, *абдекар*, *вѣтія*, *коруна* й т. ін., але я їх до свого Словничка не вношу. Пояснення чужих слів так само нерідко невідповідне, напр.: *универсались* – *убытокь* 342б.

Що автор Алфавіту читав якісь українські переклади Св. Письма й з них вибирав до своєї праці слова, про це свідчать такі приклади, як на с. 308: *скуткове* – *дѣла*, а на полі зазначено джерело: Псалом 143.

Автор нашого Алфавіту був для свого часу людиною не малої освіти. Супроти української мови він не заражений жодною політикою і містить українські слова просто серед “иностранный рѣчений”, але української мови, як мови окремої, він ще не знає.

3. Українсько-російський словник

А

або – *зане*, *ибо*

Б

барта – *топор*

безенций (*безецний*) – *безстудный*, *безсрамливый*

блюзнервство – *хула*

болобан – *палатность* (*птах*)

болячка – *враска*, *порок*

бране (брана, брама) — врата,
 броня — ворота)
 будую — зижду
 бунтовик — мятежник
 бурмистр — правитель земли, большей радца,
 протоконсул, большой дука царев
 бусюль — журавель

В

вага — весь
 валечний — выборный воин
 валка — борба
 валчю — борю, сопротивляюся,
 звалчений — преборимый
 ванно — мел
 варцабно — иго
 варцабо — зерно тавлийно
 велбити — прославить, прославлять
 вечера — поздней обед, ужин
 видовбую — ваяю, рекше рез режут на образ
 витаю — еже есть иностранствие
 вихованіє — житіє, перебуваніє
 віно — вено
 волна — рекше шерсть
 волоцюга — льстец, ласкатель, похлебуяй
 всетечний — дерзый, на все дерзостный

Г

галунь — квасцы
 гажденіє — наричется злоукровные речи
 и досажденія
 ганьба — хула
 ганю — хулю
 гемон — представитель воинства, князь
 гетман — тысячник над воины, воевода

зельженіє — срамота
 зелживость — срамота, досада
 зецность — богобоязнство
 змоцняю — твердо творю, утвержаю
 зниделий — унылый
 зопсованіє, незопсованіє — нетление
 зрада — ловленіє и лєсть, на зрадї — на лєсти
 зрадливое — льстивое

І, Ї

ідо — пища, трава
 іднач — ходатай
 ідню (єднаю) — ходатаю, справляю
 ідняю — увещеваюся
 ідь — яд, пища

К

каламари — чернильница, коламар — чернло
 кораніє (караніє) — наказание
 караючий — учитель, наказатель
 келих, в келиху — в чаши
 клейность — увясло
 кляштирь — ігумен
 кобилки — коники травные
 когут — петел, рекше кур
 колдра — простирало
 колиби — куци, шатер (є й церковнослов'янське
 слово колиба)
 коломар — чернило
 комора — саижарня, хранилища
 коники — лядвия, коники травния — кобылки
 коноб — котел, водоносный котлик
 коруна (єпископська) — чепец, митра
 коршак — лупись
 костол — церковь

коханіє — прилежание, подвиг
 крейда — мел
 криж — крест
 ктитор — создатель, строитель
 куклярство — привидение, призрак, омана
 куншта — победа, одоление
 купи — гряды иже в огороде
 куфлик — чаша
 кшталтом — образом

Л

лагодна — угодна
 лагодя — угожда
 лайна — кал, писось
 ланцуги — железа, же єст узы железны
 латка — черепинка
 лацний — благоприятный, ласковый, милый

М

магистратус — мастер
 магнификос — велможа
 малжен — муж и жена
 малжена — муж да жена
 марграбій — воевода большой
 марность — суета
 маршалок — дворецкий
 мізерний — окаянный
 молва — гомон
 муляре — каменщики
 мурин — ефиоп, араблянин

Н

навалность — волнение
 наглость — напраснство
 нагель — напрасен

нареканіє – роптание
нароком – прозванієм, нареченієм
нафа – смешание, воск, лой, смола
ненздний – бедный, окаянный
нехай – да
нидію – унываю
нидети, знидельый – унылый
ногавиці – настегнены

О

огиждую – сваждую
огорнений – осяжимый
оздоба – благолепие
омана – привидение, призрак
опатренность – опасение
опентанье – бесныя
офера – дар, жертва
офіра – молебень
оцет – уксус

П

пазнокти – копыта двойные
палац – чертог
парализем – жилами
паркан – забрало
партаяють – погрешают, оскудевают
певность – ызвестно
певную – известную
певным – увещательным
перескажца – пакостник
перл – бисер, еже есть жумчуг дорогой
перхливость – ярость
пильность – прилежание, осторожность
пилную – прилежу
пішки – педесь

плювавоє — сквернавоє, блядивоє, рекше лживоє
 плюгавость — скверна, нечистота
 плиотка — велеречивый
 поворозіє — в'язание, узлы
 поганбеніє — хуление, похуление, злоречие
 поглумлюся — почуюся
 подскарбей — тезаврариус
 подстрішіє — зижденіє
 позвлаца — винная
 позичаю — заемлю
 полица — доска
 постав — полотнище сукняное
 потилица — окцыпуть
 потлумляю — нищую
 потужность — срогкость
 прагну — жажду
 праца — труды
 працяю — труждаюся, працяють — делают
 примушую — прилежу
 проба — ведание, доразумение, искусство коего
 художества
 пробую — доразумею тцася, искушаю
 прониство — лукавство
 простирало — колдра, скатерть, плащаница
 псуючийся, непсуючийся — нетленный
 пуга — желудки дубовые

Р

ражду (раджу) — советую
 ратуша — разбойной двор, палата
 рахманы — человецы суть, иже живут близ рая
 розтирк — незгода, распря
 роскош, в розкошех — в гневе
 русалія — игрища, игры скомрашеские
 рядца большой — бургомистр

цнота — добродетель

цудность — доброта

Ч

чекаю — варяю иди прежде постизаю

чекаша — радеша

черниці — ягоды

черничіє — смоковница дикая

черевики — красные сапоги

чреди — стада

Ш

шарпаю — пхаю

шарпанина — хищение

шафар — дворецкий

шемераніє — кничание

шидар — ругатель

вижду (шиджу) — наигрываю, ругаюся

шихованіє (шикованіє) — вооружение на брань

шкарядаю (шкарядна) — гнусная

шкота (шкода) — тщета

шляхетний, не шляхетний — нечестный

шпечю — посмражую

шпякги (шпиги) — соглядати, рекше лазутчик

штука — хитрость, хитрословие

Щ

щирость — целость

щупл — блед, кощав

Я

Ян — Иван

ярморок — торжище

яскиня — пещера

ярину — волну, рекше шерсть

НАША ЛІТЕРАТУРНА МОВА

**ЯК ПИСАТИ Й ГОВОРИТИ
ПО-ЛІТЕРАТУРНОМУ**

ЧАСТИНА ДРУГА

I. Рід своїх слів в українській мові

1. Постання граматичного роду в мові

Питання, як постав граматичний рід в іменників, дуже цікаве, але, на жаль, вияснене ще мало, не повно, та й сумнівно, чи буде коли докладно вияснене за браком найстарішого мовного матеріялу. Граматичний рід знають головно мови індоевропейські, а багато мов світу граматичного роду не знає. Напр., усі мови тюркські, усі мови фінсько-угорські й ін. граматичного роду не знають.

Початкова мова не знала граматичного роду й часто надавала самцям і самицям різні назви, пор. наші *батько-мати*, *баран-овечка*, *бугай-корова* і т. ін., і тільки пізніше, коли виникла потреба граматичного статевого розрізнення, цебто коли мова ускладнювалася, тоді виникла потреба й розрізняти живі іменники чоловічої статі від жіночої. Довший час в індоевропейській мові існували тільки два роди, відповідно до двох тільки фізичних статей: чоловічу і жіночу. Зазначення тільки двох родів, відповідно природній статі, існує й тепер у мовах хамітсько-семітських; це ж зазначення для осіб живих маємо і в мовах індоевропейських, а в тому і в мовах слов'янських. Такий двородовий стан дуже довго існував у людській мові. За тих часів людина дивилася на всю довкільну природу, як на живу, — усе було для неї живим, скрізь були живі істоти. Глибока персоніфікація (уособлення) природи — це основа світогляду початкового людства. Ось через це первісна людина статевої поділ живих осіб протягом віків перенесла й на природу, що його оточувала, цебто й на всі не-

† МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН

Наша Літературна Мова

ЯК ПИСАТИ Я ГОВОРИТИ
ПО-ЛІТЕРАТУРНОМУ

Видання Товариства "Волинь"
1969

ВІННІПЕГ

*Обкладинка першодруку праці 1969 року
в канадському місті Вінніпег*

живі речі, персоніфікуючи їх, надавала чоловічого чи жіночого роду.

Усе велике, сильне, значне, діяльне мислилось роду чоловічого; навпаки — усе мале, полохливе, слабе, пасивне відійшло до роду жіночого.

Кидається в вічі, що в багатьох мовах “земля”, а також назви країн та островів — жіночого роду; “земля” родить, а тому вона й роду жіночого; так само й назви країн (пор. “земля-мати”). “Дерева” родять, і це допростило до того, що в іднєвропейських мовах більшість назв дерев — жіночого роду. До жіночого роду відійшло й багато іменників абстрактних чи умоглядних (пізніше багато з них прийняло рід ніякий).

Німецький учений Яків Грім (1785-1859) у своїй відомій “Deutsche Grammatik” 1819 р. перший докладно вияснив постання граматичного роду й його початкову добу. Погляд Гріма довго панував у науці, аж поки Карл Бругман (1849-1919), у праці “Das Nominalgeschlecht in den idg. Sprachen”, не вніс до нього багато цінних поправок.

Звичайно, постання граматичних родів — дуже темне питання, багато про нього не знаємо, та й чи коли й дізнаємось, бо ж його початки певне зв’язані ще з самим постанням мови. Скажемо, ми не можемо належно вияснити, чому одні й ті самі речі, навіть живі істоти, в різних мовах — різного роду. Мало знаємо також і про те, як саме певні іменникові закінчення отримали окреслений рід; скажемо слова на **-а** у багатьох мовах — жіночого роду. Бругман правдиво підкреслював, що не завжди можна легко вивчити граматичний рід із роду натурального, як це робить Грім.

Пізніші дослідження встановили, що перше розрізнення граматичного роду закінчення постало в ука-

зових займенниках (пор. наше: *той, та, те*), а від них із бігом часу було перенесене на прикметники (*добрий, добра, добре*), і тільки пізніше граматичний рід охопив й іменники.

Ніякого роду спочатку мови не знали. Він – витвір пізнішого часу (але ще індоєвропейської доби). Рід цей знають тільки індоєвропейські мови, та й то не всі (напр., мови французька й англійська давно загубили його). До ніякого роду з бігом часу відійшли ті іменники, що мали рід невиразний, недозрілий, напр., *діти* або *молоді звірята* (пор. у нас: *дитя, курча, щеня* і т. ін.), або нелегкий до виявлення. Цікаво, що назви овочів у багатьох мовах – ніякого роду (пор. у нас: *яблуко*), що легко зрозуміти, приймаючи дерево за матір, а овочі за дітей.

Постання граматичного роду можна вияснити тільки широкою порівняльною методою, досліджуючи не самі індоєвропейські мови, але й мови поза ними. Виявилось, що рід знають багато таких мов, що в жодному ближчому стосунку до себе не були, напр. мова готентотська, а це вказує, що психологічного моменту в витворі граматичного роду відкидати не можна, і що первень сексуальний безумовно грав при цьому велику роль. Так, В. Вундт подав багато цінного матеріялу (“*Voelkepsychologie*”) і показав, що й інші індоєвропейські мови знають те чи інше розрізнення іменників. Напр: 1. у мові ірокезів вирізняються предмети вищі від нижчих; до вищих належать боги й чоловіки, до нижчих – решта; 2. у мові африканських фульбів відрізняються людські істоти; 3. у мові американських індіан маємо поділ іменників на живі й неживі і т. ін.

Є мови, де напр., жінки й чоловіки мають інший словник; у мові басків вирізняється, до кого

саме мовиться — до чоловіка чи до жінки. Відгомонам поділу ще й позародового зустрічаємо у мові польській: *chodzili* — тільки чоловіки, а *chodzily* — все інше; пор. у нас: *бачу хліб*, але: *бачу брата* (форма родового й знахідного).

Грамматичний рід пережив уже довгу історію в індоєвропейських мовах і на очах історії починає потроху зникати. Напр., у мовах французькій і англійській зник рід ніякий. І з мов слов'янських зник середній рід. Середнього роду знають мови словінська та жива російська — замінюють його чоловічим. Мова новоперська вже зовсім не знає родів.

Література

Эд. Вольтеръ. Разысканія по вопросу о грамматическомъ родѣ. — СПб., 1882; А. Потєбня. Грамматическій родъ // “Изъ записокъ”. — 1899. — Т. III. — С. 574-638; Д. Н. Овсяннико-Куликовскій. Грамматическій родъ // “Синтаксисъ русскаго языка”. — 1903. — С. 10-15; Jakob Handel. Problem rodzaju gramatycznego. — Краків, 1921. — С. 1-62 (тут огляд цілого питання, вся література); Проф. Є. Тимченко. Рід в українській мові. — 1928; И. Бодуэнь-де-Куртене. О связи грамматическаго рода съ міросозерцаніемъ и настроеніемъ людей, говорящихъ языками, различающими родъ // “ЖМНПр.”. — 1900. — Ч. 331. — Кн. 10. — С. 367-370.

2. Рід слів в українській мові

Рід слів в українській мові, як і в багатьох мовах світу, буває чоловічий, жіночий і ніякий (середній). На початку, за глибокої давнини, існували тільки два роди, як то й природно: чоловічий та жіночий, що й досі позосталися в деяких мовах світу, напр., у мові французькій, що т. зв. середнього роду

не знає. Але з бігом часу те, що позосталося поза цими двома головними родами, коли рід ясно не окреслювався, створило рід неозначений чи ніякий (невтрум, нейтральний; назва “середній” зовсім невдала).

Витворення розуміння родів у мові йшло дуже довгими віками, а може й тисячоліттями, аж поки не прибрало своєї сучасної форми. Витворення це йшло різними дорогами, підпадало всяким впливам, а тому в питаннях роду слів маємо багато непевного й несталого.

Роди в мові ведуть між собою невинну боротьбу, процес їх витворення та перетворення ніколи не спинюється, а тому питання роду в мові, особливо в мові літературній, завжди живе й своєчасне.

Скажімо, в нашій українській літературній мові процес розвою родів якраз у повному розквіті тепер, коли усталюється наша літературна мова. Кожний культурний народ у світі прагне виробити собі літературну мову і в ній закріпити назавжди сталі форми роду слів. Так зване багатство мови виявляється в багатстві його словника, в багатстві семантики слів, у виробленості їх синонімічного значення, в багатстві й виробленості стилістики. Але багатство на хитання в мові, багато слів на зовсім одне значення, як це ще часте в нас, вказує не на багатство мови, але на невиробленість її літературних форм, і тільки.

3. Усталення форм мови

Велике число подвійних форм і їх хитання, — це хитання культури літературної мови, а не її багатство. Особливо сильно це кидається в вічі при навічанні української мови чужинців, чужинець хоче

вчитися тільки мови літературної, а в ній бачити нормально усталені, міцні сталі форми, а не те, що “можна так і так” .

Соборна дисципліна при виробленні літературної мови грає велику роль.

Український народ займає велику географічну територію і в різних землях підпадає різним впливам — і своїм, і сусідським. Тому й витворив по різних місцевостях багато всяких подвійних і потрійних форм, які тільки утруднюють розвій літературної мови, бо вона прагне до єдності форм, а не до їх побільшення, не до їх хитання. Невироблені мови завжди мають занадто багато форм. Мовна соборна дисципліна для них конче необхідна.

Усе це ми ясно бачимо особливо в питаннях розвою роду слів у нашій мові; тут багато ще подвійних форм, хоч київська Академія наук у 1928-1929 роках, коли вона працювала не під чужим тиском, багато зробила була для єдності їх. Але академії наук підводять підсумки тільки того, що справді існує в житті, тому ми самі обов’язані прагнути да сталости, сталости соборної в своїй літературній мові.

Найбільшу роль в творенні й усталенні форм літературної мови завжди грає школа і то школа державна. Без своєї державної школи, від вищої починаючи й кінчаючи на нижчій, ніколи не буває нормального розвою літературної мови. Цебто, своєї літературної мови треба навчатися, щоб її знати, а без навчання літературної мови ніхто знати її не буде. Це азбука в мові.

Крім цього, у розвої літературної мови конче потрібний наказ свого міністерства освіти — воно урядово завадить усталені форми і правопису, і літературної мови для шкіл, а через школу й для

нього громадянства. Без цього мова позостається, як череда без пастуха: кожен буде опиратися на свій смак та свої бажання, а це веде тільки до анархії в мові.

У цій своїй науково-популярній праці я коротко й приступно розповім про головні питання роду слів у нашій мові, т. зв. граматичного роду, але розповідаю головню з практичною метою: щоб дати читачеві змогу писати й у поточній своїй мові вживати правильних літературних форм.

Рід слів у нас аж надто часто плутають навіть письменники. Скажімо, ось в одній книжці читаю: «Велич обхопив її». А через пару сторінок: «Це була велич» і т. ін. Цебто, слово “велич” уживається раз чоловічого роду, а раз жіночого. Рід слів у нас сильно плутають, бо не вчать своєї мови, а без навчання ніхто літературної мови знати не буде. А між тим рід слів у мові — це дуже важлива частина літературної мови, частина, якої ми практично потребуємо на кожному кроці свого культурного життя.

Треба ще тут зазначити, що всі мови світу в законах мовного життя сильно примхуваті і підпадають своїм власним законам. Нагадаю тут, що в літературній мові діє й закон літературної традиції. Буває, що маємо форму ніби недотепну, але довге вживання її, цебто її літературна традиція, вкінці її узаконює.

4. Як розпізнаємо рід слів

Рід слів в українській мові, як і в інших мовах світу, розрізняється двояко: 1. за значенням слова, або 2. за його закінченням.

Слова, що визначають живі особи чи живі істоти легко розпізнаються за статевими чи природни-

ми родами: *батько, воєвода, тесть, син, зять* — це слова з природи чоловічого роду. *Мати, доня, сваха, дівчина* — це слова з природи жіночого роду.

З бігом часу все живе молоде й недоросле віднесене було в мові до неозначеного, нейтрального роду, щепто до роду т. зв. ніякого, чи середнього, й отримало закінчення *-я* (це в давнину був звук носовий &, а по шелесних звуках пізніше стало *-а*: *порося, теля, лоша, курча, дівча, хлопча*).

Розпізнання роду в назвах живих осіб чи живих істот завжди зовсім легко й до плутанини ніколи не веде, бо це розпізнавання бачимо наочно: зір і слух легко вказують про рід особи чи істоти, це її стать.

Крім цього, мова витворила звичайно подвійні паристі форми для назв істот: чоловічі й жіночі, напр., *учитель — учителька, удівець — удова, мученик — мучениця, професор — професорка, сусід — сусідка, сусіда, гість — гостя, друг — другиня, подруга, учень — учениця* й т. ін. Їх дуже багато.

Але там, де розпізнавання роду живої істоти не кидалося відразу назверхньо в очі всім, творилися форми байдужі: чоловічого чи жіночого роду. Це бачимо в назвах птахів, звірини, комах й т. ін.: *соловей, горобець, голуб, одуд, ластівка, сова, сорока, зозуля, муха, воша, блоха, папуга, кінь, щур, миша* й т. ін., — тут одним словом покриваються обидва роди. Про розрізнення родів ми тут просто не думаємо, і зовсім забуваємо, що, скажемо, є й зозул при зозулі, є голуб і голубка. В звичайному мисленні рід цих істот не грає ролі.

Звичайно в зазначеннях роду живих осіб та істот, як я сказав вище, мова клопоту не має і кожна людина легко в цьому освоюється, бо тут рід природний, і самі очі й уші наші скажуть нам про рід.

Але великий клопіт у мові справляють нам назви речей та розумінь неживих – роду істотного, природного вони не мають, але думка людська й мова потягла їх за назвами істот живих і також надала їм людський рід. Первісна людина зі свого довкілля все одухотворяла, на все дивилася, як на живе, тому й назви речей, з нашого теперішнього погляду, ніби неживих, прибрали собі роди, ніби як особи живі, чи то чоловічого: *дім, дуб, хліб, гай* чи жіночого: *хата, вода, земля*, а вкінці й ніякого: *небо, поле, горня*.

Розподіл назв неживих речей по родах тягнувся тисячоліття в нашій мові, аж поки прибрав сучасну свою форму, добре нам відому з писаних слов'янських пам'яток ще з X віку по Христі. І з бігом віків витворилися такі головні родові закінчення в словах, що визначали неживі речі чи поняття:

1. Чоловічого роду – слова, що закінчуються на тверду приголосну (без *ь* на кінці), також на *-й*: *хліб, дім, град, стіл, овес, віз, віл, ніс, край, устав* (польське: *устава*) і т. ін.

2. Коли ж слово кінчалося на м'яку приголосну, цебто на *-ь*, або на *-а*, то воно стало жіночого роду: *тінь, печаль, сіль, вода, голова, рука, земля, рілля*.

3. Слова на *-о*, *-е* (*-є*) і на *-я* (*-а*) носове стали ніякого (нейтрального) роду: *село, долото, поле, порося, лоша, горня*. У старослов'янській мові носове *я* – це *А*, напр. *телА*, воно вимовлялося як носове *ен*.

Іще раз підкреслюю тут, що розпізнавання роду слів за їх закінченням стосуємо тільки до назв речей та імен абстрактних і уявних, а назви живих істот розрізняємо незалежно від їх закінчення. Скажемо, українська мова з бігом віків витворила багато слів

на *-о* чи *-ко*, як назв істот чоловічого роду: *татусьо*, *Ваньо*, *батько*, *татко*, *Іванко*, *дружко* й т. ін., так само *Дніпро*, або на *-а*: *воєвода*, *староста*, *Олекса*, *Ананія*, *Ілля* й т. ін. В старовину, в XIV-XVI віках, імена на *-ій* чоловічого роду писалися й вимовлялися в нас за південнослов'янським впливом на *-іє*: *брат Мефодіє*, *Святий Миколає*, *Юріє* й т. ін.

Надавання роду слів за їх закінченням у нашій мові надзвичайно сильне й часом тягне за собою навіть назви живих істот. Так, в одній пісні (Чубинський, 333, V) маємо: *Святе Юріє землю одомкає*, *Святий Петро жито зажинає*, *Свята Ілія в копи складає*. Пор.: *Святий Миколає на все добре помагає*.

Власне на цій підставі на наших очах у російській народній мові губиться ніякий рід і сильно переходить у рід жіночий. Російська мова знає т. зв. акання, цебто вимову ненаголошеного *о* як *а*, і тому слова такі, як *лето*, *лекарство*, *дерево*, *тело* й т. ін. вимовляються: *лета*, *лекарства*, *дєрева*, *тела*, а кінцеве *-а* рішуче потягло ці слова до роду жіночого. І ось відомий російський письменник Іван Бунін в оповіданні "Последнее свидание" 1927 р. пише по народньому: *"Роздвоил мужик эту дереву"*, *"вся тела изрублена"*, *"со всей удовольствицей"*, *"надобно лекарству составить"*, *"сад у ту лету окапывали"*, *"сходбища была"*.

Зазначу ще тут, що розпізнання роду слів за їх закінченням — це істотна ознака слов'янських мов взагалі, чого інші мови світу звичайно не знають. Ось чому розпізнання роду слів легке в слов'янських мовах, але таке трудне в мовах, скажемо, європейських.

Витворення роду в словах неживих пішло цілком за словами живих осіб та істот, цебто наслідувало їх. Воно творилося довгими століттями, а сам

процес творення не покінчився ще й тепер, і ми таки часто плутаємо рід цих слів, і нерідко вживаємо їх, як двородові, тоді як цього в істоті речі не може бути, бо слова ж не гермафродити.

У науковому слов'янському мовознавстві прийнята інша система розподілу слів по родах, система т. зв. пнів слів. Напр., *о* чоловічого роду: *стол* — *стіл*, *а* — для слів жіночого роду: *вода* і для слів як *ночь* — *ніч* жіночого роду і т. ін. Але система ця вимагає глибшого знання мови, а я маю на оці не тільки науковість цієї моєї праці, але й її приступність, тому систему пнів зовсім оминаю тут.

Правдивий рід слів мають тільки т. зв. іменники, цебто ті слова, що визначають назву істот чи речей. Але інші змінні частини мови: прикметники, числівники, займенники й дієприкметники мусять конче згоджувати своє закінчення згідно з родом того іменника, до якого стосуються: *кожен син*, *сьома дочка*, *моє поле*, *рішальна подія*. І в цій згоді слів, у їх паруванні й полягає найбільша трудність. Власне для цього ми й повинні знати роди іменників слів.

Слова в мові живуть парами, і якого роду іменник, конче такого роду мусить бути й його пара. І власне тут ми робимо найбільше помилок, коли добре не знаємо роду слів. Кажемо: *довгий путь*, *тяжка степ*, а треба: *довга путь*, *тяжкий степ* (поросійському: *длинный путь*, *тяжелая степь*).

5. Рід слів з -ь на кінці

Але не всі слова на -ь вже з давнини були словами жіночого роду, — багато їх, із тих чи інших причин стали словами чоловічого роду з найдавнішого часу, напр.: *кінь*, *огонь*, *камінь* і т. ін.

Таким чином слова на м'яку приголосну на кінці, цебто на *-ь*, з маловідомих нам причин (пні на *йо* і пні на *і*) стали розділятися поміж двома родами: чоловічим і жіночим (але ніколи ніяким), а це відразу викликало помітну боротьбу родів, що в мові запекло ведеться аж до теперішнього часу, і, певне, не скоро ще покінчиться.

Треба тут зазначити, що в мові завжди сильно діє закон аналогії (уподібнення), і він творить часті виключення від усталених правил у мові. Коли людина добре знає, що, скажемо, слово кінь чоловічого роду, то тягне до цього роду й слово тінь, якщо твердо не знає, що воно жіночого роду. Закон аналогії спочатку викликає хитання й боротьбу в мові, а вкінці таки допроваджує до сталих форм. У питаннях роду слів закон цей діє постійно й сильно і ми несвідомо завжди ним керуємось. Взагалі ж аналогія — це один з найважливіших законів змін у мові.

Зазначу ще тут, що сусідні до української мови, мови російська та польська, мали свою, трохи відмінну, долю в розвої роду слів, і часто мають ті самі слова вже іншого роду. Мови ці з давніх-давен були з мовою українською в вікових живих зносинах, а це викликувало обопільні впливи й збільшувало хитання роду. Тут діяв закон обопільного впливу сусідніх мов.

Скажемо, хто не твердо знає мову російську чи польську, той, пробуючи говорити цими мовами, завжди переносить туди й рід слів своєї мови, бо вони в своїй більшості однакові. І навпаки: люди з добрим знанням мови польської чи російської переносять рід цих мов до мови української, коли не знають її основно. Так творяться в мові несвідомі впливи. Закон впливів — це другий важливий закон змін у мові.

У питаннях роду слів особливої уваги заслуговують слова на шелесну *ж, ч, ш, щ* на кінці, що в давнину були звуками м'якими. У більшості своїй у глибокій давнині вони були словами жіночого роду (як слова і пнів): *здобичь, ложь, пещь (ніч), пощь (ніч), річь (річ), вошь (воша)* й т. ін. Але частина слів з таким же закінченням пішла і до роду чоловічого: *ніж, овоч, ківш, борщ, куш*. Звуки *ж, ч, ш, щ* з бігом віків у нашій мові стверділи на кінці слів, а це їх рішуче потягло до роду чоловічого, а тим самим збільшило поплутання та підсилило боротьбу родів.

Так само звуки *б, п, в* у давнину на кінці слова також могли бути м'якими, а слова такі були, звичайно, роду жіночого: *голубь, степь, поступь*. З бігом часу ці *б, п, в* зовсім стверділи в нашій мові, а тому слова з ними на кінці поволі перейшли до роду чоловічого: *мій голуб, широкий степ, злий поступ*.

Взагалі, в історії життя слів української мови виразно помічається закон отвердіння закінчення їх, а це потягло їх з роду жіночого до чоловічого. Закон отвердіння наконечних приголосних слова надзвичайно сильний і послідовний у мовах південнослов'янських: болгарській, сербській та словінській, у нашій мові він був значно менший, але проте зробив багато виломів у питаннях мови, а особливо роду слів.

Напр., оці слова в давнину були в нашій мові з м'яким закінченням і роду жіночого: *голубь, степь, пиль, поступь, соблазнь, корь, продажь, літопись, Псалтирь* і т. ін., але з бігом часу закінчення цих слів зовсім ствердло і тому вони перейшли в рід чоловічий: *голуб, поступ, соблазн, кір, добрий продаж, давній літопис, широкий степ, щиросердий Псалтир* і т. ін.

Розповівши про те, як з бігом віків постали роди в українській мові і зазначивши головні закони в історії розвитку їх, приступаю тепер до висвітлення кожного роду зокрема, більше з погляду практичного.

6. Чоловічий рід

Ось таким чином багато слів на *ж, ч, ш, щ* і на іншу м'яку приголосну, що в давнину кінчалися на *ь* і тому були жіночого роду, з бігом віків, через отвердіння свого закінчення перейшли до роду чоловічого. Були й інші причини очоловічення багатьох слів, колись жіночого роду. Скажемо, сьогодні в нашій літературній мові чоловічого роду такі слова (хоч по інших слов'янських мовах вони можуть бути й іншого роду): *дур, одур, кір, насип, поступ, Псалтир, степ* і т. інше. Слово *лебідь* звичайно також чоловічого роду: з *лебедя, лебедем*, для жіночого роду є *лебідка* (старе *лебеда*).

Слова на *-іль, -ель* чоловічого роду: *кукіль, метіль (метелик), купіль, проділь*. Також *біль, жаль, паль, сопель, кашель, вугіль*. Літературна форма *проділь, свердел, метіль (метелик)*; місцева буває й *проділ, свердель, мотиль*.

Слова на *-інь* (але не слова міри) та на *-ень* звичайно чоловічого роду: *камінь, кремінь, курінь, ремінь, ступінь, шворінь, кусень, облизень, сажень (сяг, місцеве сяжень), полудень (а не полудне)*. Але слова на *-інь* бувають і жіночого роду: *студінь (холод)*. Літературне *бубон*, місцеве буває й *бубень*.

Усі назви місяців на *-ень* чоловічого роду: *січень, грудень*. Усі слова на *-й, -ій* (*край, гай, кощій, колодій*) і т. ін. чоловічого роду.

Усі слова на *-ець* чоловічого роду: *кінець*, *танець*, *рубець*, *хлівець* і т. ін. У мові польській назви істот часто бувають на *-ца*: *вищівца* й т. ін., але наша мова цього не знає: *видавець*.

Правда, в XVII-XVIII віках форми на *-ця* замість *-ець* були нерідкі в літературній нашій мові, але це тільки під польським впливом. Напр., генеральний суддя Б. Кочубей року 1708-го підписався під своїми зізнаннями по мордуваннях: «*Окаянный проступця й згубця дому й дітей своїх*».

Слів на *-а* чоловічого роду дуже багато в нашій мові: *забіяка*, *вояка* й т. ін. Уживаємо однаково *вояк* і *вояка*. Слово *собака* у нас завжди чоловічого роду, а в мові російській — жіночого.

Іван Ле в своїх романах “Наливайко” та “Хмельницький” десятки раз вживає народнього *вояка*, рідше вживає *вояк* (а в Словнику І. Голоскевича форми *вояка* зовсім нема).

Чоловічого роду багато слів на шелесну *ж, ч, ш, щ*: *ніж*, *продаж*, *розпродаж*, *бич*, *ключ*, *корч*, *могорич*, *овоч*, *плач*, *розпач*, *сич*, *бариш*, *спориш*, *дощ* і т. ін.

Багато з зазначених тут слів у мові російській жіночого роду, напр.: *дурь*, *корь*, *Псалтирь*, *насипь*, *степь*, *цепь*, *купель*, *ступень*, *сажень*, *продажа* й т. ін., і це нерідко переноситься і до мови нашої.

Слова на *-іж*, що в давнину були жіночого роду (на *-ежь*), тепер усі стали в нас роду чоловічого, бо їх кінцеве *ж* зовсім стверділо: *грабіж*, *крадіж*, *крутіж*, *падіж*. Відмінюємо їх так: з *грабежу*, *крадежеві*, *крутежем* і т. ін.

Але слово *молодіж* позоставалося жіночого роду: з *молодежі*, *молодіжжю* й т. ін., позоставалося за впливом ясного, щодо роду, слово *молодь*. Слово *крадіж* має й літературну пару жіночого роду: *крадіжка*. Деякі з цих слів у російській та польській

мові звичайно жіночого роду: *кража, молодежь*, пор. *крадзеж*.

Цікава доля слів на *-пис*, яких у нашій мові дуже багато. В давнину всі вони закінчувались на *-пись*, цебто мали на кінці м'яке *с*, а тому всі були жіночого роду. Але вже здавна кінцеве *с* починає рішуче тверднути, чому слова на *-пис* помалу, але вперто переходять до слів чоловічого роду.

Такий процес очоловічення (чи отвердіння) слів на *-пис* бачимо й по всіх інших слов'янських мовах, крім російської, яка й досі міцно зберегла тут старовину.

Розпочався цей процес спершу в словах, частих у буденному вжиткові, у таких, як *спис, впис*, а пізніше, через закон аналогії, охопив усі слова цієї групи. Ось тому в сьогоднішній нашій мові всі слова на *-пис* тільки чоловічого, а не жіночого роду: *цей впис, допис, життєпис, запис, краснопис, літопис, надпис, опис, перепис, підпис, правопис, пропис, розпис, рукопис, скоропис, спис, часопис*.

Відмінюються всі ці слова тепер так: з *літопису, літописові, літописом, усі літописи, всіх літописів* і т. ін. (а не: з *літописі, літописею, всіх літописей*).

Сильне отвердіння *с* у словах на *-пис* бачимо вже по наших пам'ятках XVI-XVII віків. Але в мові говірковій стародавнє *-пись* іще в нас живе: *літопись, з рукописею* й т. ін. Особливо давня форма "літопись" жіночого роду міцно тримається в західньоукраїнських говорах.

7. Жіночий рід

До жіночого роду належить найперше багато слів, що в давнину закінчувалися на м'яку приголосну (цебто на *-ь*), яку зберегли й дотепер. Це

будуть, напр., слова на **-дь**: *їдь, мідь, молодь*, слова на **-зь**: *заморозь, галузь*; слова на **-ль**: *гибель, даль, постіль, розталь, сіль, ціль, метіль* чи *заметіль* (*метелиця*); слова на **-нь**: *зелень, осінь, тінь, Волинь*; слова на **-сь**: *вісь, рись*; слова на **-ть**: *дерть, кість, лють, рать, нехить, путь, стать, поstattь*; слова на **-ць**: *міць* і т. ін.

Усі зложені слова на **-повідь** у нашій мові жіночого роду: *відповідь, доповідь, заповідь, переповідь, проповідь, сповідь* і т. ін.

Усі слова на **-ість, -знь** жіночого роду: *близькість, повність, ясність, боязнь, приязнь* і т. ін.

У слов'янських мовах у деяких подібних словах (у нас на **-ь**) буває інший рід; напр., у мові російській *путь* чоловічого роду, в мові польській *ціль, тінь, Волинь* чоловічого роду, і т. ін., а в нас вони жіночого роду.

Але багато слів у нашій мові, як ми вже бачили, з бігом часу втратили свою кінцеву м'якість, проте з деяких причин таки зберегли свій стародавній жіночий рід. Так, чимало слів на шелесну **ж, ч, ш, щ** позосталися жіночого роду, напр.: *молодіж, подорож, упряж, велич, безліч, добич, здобич, жовч, наволоч, ніч, піч, поміч, річ, розкіш, пригорщ* і т. ін. Відмінюються ці слова за жіночим родом: *зо здобичі, величі, наволоччю, ніччю, молодіжжю* й т. ін.

Так само слова *кров, любов* хоч і втратили м'якість кінцевого **в**, проте позосталися жіночого роду: *з крові* (з *крові*), *з любові* (*любові*), *любов'ю, кров'ю*.

А то часто знає наша мова й такі випадки, що свою неясну форму з бігом часу виразно зфемінізувала (ожіночила), прийнявши закінчення **-а** чи **-я**. У нашій стародавній мові було багато слів на м'яку приголосну, але з бігом часу це закінчення вийшло з літературної мови, бо замість нього витворилася

нова форма, уже виразно жіночого роду. Напр., у давнину були в нас слова (в наших говірках вони відомі ще й тепер, як архаїзми): *баснь, вись, власть, вошь, дебрь, дочь, дрожь, кузнь, ладонь, ложь, мишь, осокорь, піснь, рябь, скатерть, стражь, тополь, фасоль, часть, ширь, яблонь* і т. ін.

Закінчення всіх цих слів у нашій літературній мові давно вже завмерли (часом відомі в мові місцевій народній), бо їх перемиг закон виразної фемінізації роду слів, і тепер ми, замість них, уживаємо таких форм: *басня, вишина, влада, воша, добра, дочка, дрижа, кузня, долоня, лжа, миша, осокура, пісня, рябизна, скатертинна, сторожа, тополя, фасоля, частина, ширина, яблуна* й т. ін. Уживаємо тільки *кляча*, а в мові місцевій є і *кляч*. У давній мові були *луч* і *луча*.

Стародавні слова на *-овь* (*морковь, кровь, свекровь, церков*) перейшли в нас на *морква, корова, свекра-свекруха, церква*; так само з *бровь* стало *брова*. Тільки *кров* і *любов* (давнє *кровь, любовь*) позосталися невиразної форми, але *любва* добре знана, є й *крівця*. У мові архаїзованій проте вживається й форма: *церков*.

Ось тому в нашій мові маємо немало слів жіночого роду подвійної форми, на *-ь* і на *-я* (по шелесних на *-а*), і обидві форми вживаються в літературній мові, напр.: *здобич* і *здобича, зустріч* і *стріча, кість* і *кістка, любов* і *любва, любя, мисль* і *мисля, одіж* і *одежа, пригориц* і *пригорща, лож* і *лжа, постіль* і *постеля, хоругов* і *хоругва* чи *корогва, дань* і *данина, галузь* і *галузка*, і т. ін. Тут обидві формі, стародавня й нова, жіночого роду, але неясне для роду закінчення випирається ясним *а, я*.

Стародавнє слово *тисяча* позосталося незмінним: форма чоловічого роду *тисяч* — це

місцева західноукраїнська форма, перейнята з польської мови.

У слів жіночого роду з закінченням на приголосну м'яку (з *-ь* на кінці) чи вже отверділу не малий клопіт викликає форма їхнього орудного відмінку однини, — її часто вживають ніби від слів на *-а*, *-я*: *смертею*, *упряжею*, *осію*, *любовію*, *кровію*, *жовчею* й т. ін. Це місцеві форми, у літературній мові треба вживати тут *-ю* зо здовженою приголосною: *смертю*, *скатертю*, *упряжжю*, *віссю*, *любов'ю*, *кров'ю*, *жовчю* й т. ін.

Взагалі, в історії української мови, як і в історії деяких інших слов'янських мов, напр., польської, помічається виразний і сильний закон фемінізації (ожіночення) роду слів, і то прагнення до фемінізації зовсім ясної й міцної, а саме — до надання слову закінчення *-а* чи *-я*, чим слово вже без хитання стає жіночого роду. З законом цим ми будемо весь час стрічатися в цій моїй праці, особливо в словах іншомовного походження.

В українській мові чимало є слів жіночого роду на *-инь*, що визначають міру, напр.: *бистринь*, *близинь*, *величинь*, *височинь*, *глибинь*, *глибочинь*, *далечинь*, *довжинь*, *товщинь*, *широчинь* і т. ін. Усі ці слова частіше тепер мають закінчення на *-иня* або *-ина*: *бистриня*, *близиня*, *глибочиня*, *товщиня* й т. ін., або: *близина*, *величина*, *височина* й т. ін. Мова завжди прагне до більшої ясности роду, а скажемо, слово *височина*, щодо роду, ясніше від слова *височинь*.

У народній мові, а також у мові говірковій нерідко знаходимо слова жіночого роду, напр.: *намета*, *застоя*, *устава*, *копія* й т. ін., тоді як літературна мова вживає цих слів в іншому роді, чоловічому: *намет*, *застій*, *устав*, ніякому: *коп'є* й т. ін.

8. Двородові слова

Таким чином, як ми бачили вище, під впливом певних законів мови, з бігом часу, слова з м'яким закінченням (на *-ь*) поділилися до двох родів: жіночого й чоловічого. Взагалі в цих словах на *-ь* хитання роду дуже сильне і в мові нашій немало маємо слів зовсім одної форми, але двородових: і чоловічого, і жіночого. Вони двородовими ввійшли й до нашої літературної мови, напр., слова: *кужіль*, *міль*, *пригар*, *черінь*, *покруч*, *харч*: з *кужеля* і з *кужелі*, з *молю* і з *молі*, *покручем* і *покруччю*, *харчем* і *харчю*. Так само *шашель* — з *шашля* чоловічого роду і *шашіль* — з *шашелі* жіночого роду.

Цікаві ті двородові слова, що мають подвійне закінчення: тверде або м'яке і згідно з тим мають і відповідний рід. Напр.: *ясен*, *нежит*, *безцін* (місцеве), *замороз* (місцеве), *мечет*, *полин*, *блакит*, *заворот* — чоловічого роду. Їх відміна: з *нежиту*, *мечетем*, з *полину*. Вони ж і жіночого роду: *нежить*, *безцінь*, *заморозь*, *мечеть*, *полинь*, *блакить*, *завороть*; *нежиттю*, *мечеттю*, з *полині*. Обидві форми в нашій літературній мові взаконені.

Бувають у нашій мові й такі двородові слова, що в чоловічому роді закінчуються на *-ь*, але вживаються й у жіночому роді на *-я*; напр.: *мозіль* і *мозоля*, *купіль* і *купеля*, *таріль* і *тареля*, *мозолем* і *мозолею*, *купелем* і *купелею*, *тарелем* і *тарелею*.

Ось через усе це не дивно, що ми маємо в нашій мові, навіть у літературній, багато тих самих слів, але двородових, напр.: *обман* і *обмана*, *обмін* і *обміна*, *завіс* і *завіса*, *осавул* і *осавула*, *об'яв* і *об'ява*, *прояв* і *проява*, *макух* і *макуха*, *хід* і *хода* (але тільки *Хресний хід*, а також: *нахід*, *підхід*, *прохід*, *посуд* і *посудина*, *мотуз* і *мотузка*, *олій* і *олія*, *підметок* і

підметка, Псалом і Псальма, птах і птаха, сусід і сусіда, рогіз і рогоза, скрут і скрута й т. ін. Це витвір боротьби родів у мові.

В українській літературній мові маємо багато таких слів, що вони встановилися в одній жіночій формі, хоч говірки знають їх і в роді чоловічому. Напр., прийнято писати й говорити: *тисяча, ворса, задуха, недуга, округа, Покрова, ознака, признака*, а не: *тисяч, ворс, задух, недуг, округ, Покров* (російське), *признак*, як чуємо в говірках. І навпаки: прийнято в літературній мові писати й говорити: *посуд* (російське: *посуда*), *потоп* (польське: *потопа*), *убір, шум*, а не: *посуда, потопа, уберія, шума* (з мила), як нерідко в говірках.

В романі В. Собка “Звичайне життя” (Київ, 1959 р., с. 189) проста жінка каже: “*Казати один секунд, не більше*”.

9. Ніякий рід

Про постання ніякого роду я розповів на початку цієї моєї праці, а тут додам іще кілька практичних заміток. Уже деякі давні мови, напр., давньогрецька, не витворили цього роду, як тепер його не знає, скажемо, мова французька.

З стародавніх наших слів на *-іє* з бігом віків витворилася нова форма на *-я* за здовженням попереднього приголосного. Напр., були в нас слова: *житіє, веселіє, збожіє, спасеніє* й т. ін., і з них постали нові форми ніякого роду: *життя, весілля, збіжжя, спасіння* й т. ін.

Але стародавнє *Євангеліє*, як слово грецьке, позосталося в старій формі, хоч частіше роду жіночого: *Євангелія*. Старе *копіє* живе ще в мові народній, часом перетворюючись на жіночий рід: *копія*.

Коли якийсь вираз стає незмінним, то він ніякого роду, напр.: *щире спасибі, веселе дайбоже, сусідське помагайбіг, щасливе вчора минуло* і т. ін. Так само ніякого роду й цілі речення, коли ми приймаємо їх за один вираз, напр.: *“Яке добрий день, таке й подай, Боже”*.

Часом бувають двородові слова і в формі роду ніякого, напр.: *коромисел і коромисло, копит і копито, ванна і ванно, богословія і богословіє, виделка і виделко, горно і горен, купно і купівля, гальма і гальмо, ніздря і ніздо, човен і човно* (більше місцеве), старе: *облако і облак*.

Місцеве говіркове *полудне*, але літературне *полудень* чоловічого роду. Частіше вживаємо *полум'я*, рідше *полумінь*.

Старе слово *Днѣпръ* було чоловічого роду. З бігом часу воно перемінилося на сучасне *Дніпро*, але рід позостається чоловічий.

Згадаю ще тут, що в нашій літературній мові відчувається, головню через польський і російський впливи, занадто велике переснаження її словами на *-ння*, чого зовсім не знає жива народна мова. І останнього часу почалося в нас плідне намагання замінити ці слова на *-ння* на слова чоловічого чи жіночого роду, напр.: *змагання — змаг, направлення — направа, проявлення — прояв, злагодження — злагода* і багато ін.

Часто форми на *-ння* можна замінити просто на дієіменник. Замість: *готові до читання, спосіб шукання, труд написання* говоримо й пишемо: *готові читати, спосіб шукати, труд написати* й т. ін. Рух цей безумовно корисний для нашої літературної мови.

182 Початкове зникнення ніякого роду, про яке ми згадували вище, бачимо часом і в нашій мові,

напр. перехід слів на *-ніє* на *-нія* жіночого роду. Так, Ф. Бурлака в своїй повісті “Остап Вересай” (1959 р., с. 18) подав з народної мови: “Якась там у них, кажуть, движенія народня йде”, “Як босий, то й чоботи шкапові дадуть, потому — образования”.

10. Спільний рід

Як я розповів на початку цієї праці, мова звичайно легко розподіляє по родах назви живих істот, бо наочно бачить, який саме маємо рід. Багато назв істот звичайно мають дві родові форми, залежно від роду, наприклад: *учитель* — *учителька*, *учень* — *учениця*, *Федір* — *Федора*, *гість* — *гостя*, *школяр* — *школярка*, *лікар* — *лікарка* і т. ін.

Але українська мова витворила багато слів спільного роду на *-а*, що звичайно можуть бути застосовані до обидвох родів — і чоловічого, і жіночого. Напр.: *сирота*, *каліка*, *ненаїда*, *сновида*, *вояка*, *зайда* й багато інших.

У нас ці слова часто приймають за слова тільки жіночого роду, а це не так: їх звичайно уживаємо в тому роді, до якого їх справді застосовуємо. Напр., про чоловіка треба казати: *ти якийсь зайда*, про жінку: *ти якась зайда*; *він хворий сновида*, *він кругий сирота*, *він добрий слуга*, *вона старанна слуга*.

Тепер слово голова в значенні “провідник” стало спільного роду, ба й жінки головують, а тому треба писати й говорити: *з тебе, чоловіче, такий (а не така) голова, як з мене лікар; заждім, поки наш голова (якщо це чоловік) не вийде зо школи*. І т. ін.

У “Слові о полку Ігоревім” 1187 р. Ярославна молить: “*Возлелій мою ладу*”, “*моєя лади вої*”, а сьогодні ми сказали б: “*Возлелій мого ладу*”, “*мого лади*”, бо це мова про чоловіка.

II. Рід іншомовних слів

1. Українізація роду іншомовних слів

Іншомовні слова в українській мові в виробленні свого граматичного роду йдуть за тими самими правилами, що й слова свої, і в назвах живих істот зовсім легко окреслюємо рід за значенням слова. Напр., чоловічого роду будуть: *аташе, маестро, мікадо, мірза* й т. ін., жіночого: *німфа* й т. ін. Як і в своїх словах, в розрізненні роду за значенням живих істот труднощів ніколи не буває, бо тут правдивий природний рід.

Але зовсім не те в окресленні роду слів, що визначають неживі істоти, — тут маємо багато клопоту, а ще більше хитання.

Головне правило позостається те саме, як і в словах своїх: рід слів неживих окреслюємо тільки з їх закінчення. А саме: 1. Слова чоловічого роду закінчуються головню на тверду приголосну, рідко на **-ь**. 2. Слова жіночого роду закінчуються на **-а, -я**, або на **-ь**. 3. Слова ніякого роду закінчуються на **-о, -е**.

І треба добре пам'ятати, що українська мова, приймаючи іншомовні слова, завжди українізує їхній рід, цебто надає свій рід чужому слову, не оглядаючись на його рід у чужій мові надав згідно зо своїми мовними правилами, цебто згідно з їх закінченням. Це мовний закон у нашій мові.

Скажемо, слово *період* у мові французькій жіночого роду, але в мові нашій воно мусить бути роду чоловічого, бо кінчається на тверду приголосну.

Слово *гавань* у німецькій мові чоловічого роду, але в нашій жіночого, бо кінчається на **-ь**.

Слово *соше* в українській мові мусить бути ніякого роду, бо має закінчення *-е*, хоч у мові французькій та німецькій воно роду жіночого.

Слово *фальш* у німецькій мові ніякого роду, а в нас чоловічого.

Це основне, підставове, правило в нашій мові, більше того, це закон у нашій мові. На це правило спочатку оглядалися менше, і пробували задержувати чужий рід позиченого слова, але це допроваджувало тільки до непотрібної плутанини, бо звідки ж усім знати рід оригінального іншомовного слова, звідки знати, коли ці слова і в інших мовах часто не одного роду.

Цікаво, що всі давно позичені слова в нашій мові давно вже українізувалися, щодо роду, цебто підпадають нашим законам і плутанини тут уже нема — вона існує тільки в новопозичених словах, що ще не цілком освоїлися в нашій мові.

Треба тут підкреслити, що закон націоналізації граматичного роду позичених слів — це світовий закон, бо всі мови світу, які знають рід слова, позичаючи собі іншомовні слова, не конче заховують чужий рід, цебто націоналізують його.

Напр., мова німецька перейняла багато слів французьких, але не конче додержувала їхнього роду, — вона їх націоналізувала. Напр., слово *контроль* по-французьки чоловічого роду, а по-німецьки жіночого; слова: *модель* по-французьки чоловічого, а по-німецьки — ніякого; слово *пасквіль* по-французьки жіночого, а по-німецьки — ніякого роду. Позичаючи слова, світові мови не конче задержують і рід перейнятого іншомовного слова, а звичайно націоналізують його. За цим законом іде й мова наша.

Пригадаю тут іще, що я вже вище зазначив: на-давання роду словам за їх закінченням — це закон слов'янських мов, закон істотний, цебто такий, що мусить конче дотримуватись. Такого закону не знають мови європейські, а коли знають, то дуже обмежено. Отож, переймаючи іншомовне слово, ми мусимо на-давати йому рід тільки за законами нашої мови.

Справа роду іншомовних слів — це важлива справа в нашій літературній мові, яка, як і кожна літературна мова світу, не повинна б знати хитан-ня. Ось у мене поважна професорська праця і в ній знаходжу повне поплутання родів іншомовних слів: раз пишеться *рецепт*, *синтез*, *маршрут*, а зараз по цьому вже: *рецепта*, *синтеза*, *маршрута*. Коли так плутають професори, що ж тоді говорити про широкі маси!

У цій своїй праці я опираюся головно на ухвалах київської Академії наук з 21 березня 1929 року, коли ця Академія працювала й творила ще трохи вільніше. Ці київські (і харківські) ухвали 25 травня того ж ро-ку були прийняті Науковим Товариством ім. Т. Шев-ченка у Львові. Академія наук багато попрацювала, щоб установити певну систему в роді чужих слів і спинити постійні індивідуальні хитання, бо в нас кожен хоче вживати чужі слова, щодо роду їх, по-своєму. Коли ми хочемо мати усталену літературну мову, цебто вироблену, культурну, мусимо звернути пильну увагу і на рід іншомовних слів у нашій мові. У мовах наших сусідів, скажемо, в мові російській чи польській, хитання в справах роду чужих слів майже нема.

У справах роду іншомовних слів ми завжди зна-ходимось під сильним впливом або мови російсь-кої, або польської. Українська мова маневрує поміж ними, бо обидва ці впливи — чужі, але сильні. Вихід

із цього тільки один, — надавати рід іншомовним словам за законами своєї мови.

Взагалі, треба й нам добре пам'ятати, що кожна культурна літературна мова звичайно має усталені форми й не знає хитання. Може бути злий закон, але закон усе таки ліпше, як анархія, постійне: “можна так, можна й так”. І по-друге, ніхто не буде знати своєї літературної мови, коли не навчається її.

Ось приклад. У мові російській рід чужих слів усталений, в ній слова *шинель*, *матерія* — жіночого роду. А ось у І. Буніна, глибокого знавця цієї мови, селянин у своїй мові надає цим словам чоловічого роду: “*Хочу шинель походный шить из такого материя*”. Цебто, хто не вчиться своєї літературної мови, той не знає її. А знати свою літературну мову найперше мусить уся інтелігенція.

Ділянка роду іншомовних слів — це дуже складна й тяжка частина в мові, але я попильную розповідати про неї просто й ясно. Іншомовні слова подаю тут головно в тій формі, яку встановила в 1929 р. наша Правописна комісія в Харкові своїм правописним Словником Г. Голоскевича 1929 року.

2. Чоловічий рід

Отож, головне правило таке: коли чуже слово в нашій мові набуло собі твердого приголосного закінчення, то в нас воно чоловічого роду, хоч у тій мові, звідки прийшло, воно могло бути й іншого роду.

Ось трохи слів чоловічого роду: *аванс*, *антипод*, *архитект*, *атлет*, *бар'єр*, *бланк*, *браслет*, *стюд*, *зигзаг*, *кадр*, *катафалк*, *клавіш*, *конверт*, *коментатор*, *конклав*, *курсив*, *локомотив*, *лорнет*,

маневр, маршрут, нітроген, ноктюрн, паліятив, період, рецепт, рецидив, реквієм, сорт, суп, сюрприз, тариф, томат, фарс, фонтан, шанс, шантаж, шарф і багато ін.

Усі ці слова закінчуються на тверду приголосну (цебто не мають *-ь* на кінці), а тому в нас стали словами чоловічого роду, стали такими за законом аналогій до наших слів, про що я розповідав раніше.

Ці й подібні слова різні слов'янські мови приймають по-своєму. Напр., мова польська любить ці слова ожіночувати. Скажемо, слово *тариф* і в мові французькій, і в мові німецькій чоловічого роду, як і в мові націй, але мова польська переробила його на *тарифа*. У польській мові жіночого роду: *клявіша, копула, курсива, фарса, шанса* й ін., тоді як ці слова в нашій мові чоловічого роду,

На основі головного правила, що чужі слова в українській мові українізуються, цебто приймають рід згідно з законами нашої, а не чужої мови, розгляньмо декілька цікавих випадків.

Серед позичених слів у нас є чимало грецько-латинських на *-ум, -юм*, що прийшли до нас головно з мови латинської. В латинській мові всі ці слова ніякого роду (нейтральні), але через те, що вони закінчуються на тверду приголосну, вони в нашій мові, згідно наших законів, стали словами чоловічого роду.

Це будуть слова: *декорум, індивідуум, кольоквіюм, меморандум, консиліюм, максимум, мінтмум, опіюм, пленум, референдум, технікум, ультиматум, фатум, форум* і т. ін.

Закінчення *-ум, -юм* у цих словах сильно почувається чужим у нашій мові, і вже нерідко мова відкидає його або українізує на *-ій*: *кальцій, критерій, морфій, натрій, привілей, опій, радій* або *рад*, і т. ін. Цебто, мова остаточно націоналізує й очоловічує ці

слова. Напр., О. Корнійчук у своїй комедії (1958 р., с. 24, 53) “Чому посміхалися зорі!” подав: *вільний індивід, сміливий індивід*.

Таким чином треба писати й говорити: *довгий меморандум, труйливий опіум (опій), всенародній референдум* і т. ін. У мові польській слова на *-ум* конче ніякого роду: *технікум*, але літературна українська мова цього не знає й не приймає.

Правда, на західноукраїнських землях ці слова часом вимовляються як слова ніякого роду, але це просто живі полонізми, цебто запозичення з польської мови. У своїй “Історії української літератури” проф. М. Грушевський добре пише: *потрібний мінімум, релігійний декорум, злий фатум* і т. ін.

У мові польській слова на *-ум* не змінюються, а в нас вони вільно відмінюються: з *цим меморандумом*, з *цього мінімуму*, *цим максимумом* і т. ін.

У польській мові, за впливом мов латинської та італійської, багато назв живих істот на *-um*, *-im*, *-ист*, *-іст* приймають *-а* на кінці, напр.: *антисемита, артиста, дипломата, езуїта, комуніста, публіциста* й т. ін. Українська мова цього не знає, й уживає цих слів без *-а*, напр.: *антисемит, артист, аскет, архимандрит, атеїст, дипломат, ентузіяст, езуїт, машиніст, митрополит, публіцист, соліст* і т. ін. Правда, в XVII ст. і в нашій книжковій мові часом були такі форми, як *митрополита, езуїта* й т. ін., але це було просте запозичення з польського, яке час зовсім викинув із нашої мови. З того часу позоставилися тільки ще такі слова, як *піїта, басиста*.

Цікаві часті іншомовні слова на *-ль* — у нашій мові вони звичайно чоловічого роду, напр.: *автомобіль, антресоль, баль, вуаль, деталь, дуель, емаль, контроль, ліноль, нікель, нуль, пасквіль, пензель, перкаль, пістоль, портфель, рашпіль, рондель, рояль,*

тюль, шрапнель, штемпель і т. ін. Слова ці різні слов'янські мови сприймають різно. Напр., у мові польській вони часто приймають *-я* на кінці й стають словами жіночого роду, напр., *контроля*. У мові російській ці слова позостаються з *-ль* на кінці, але теж часто жіночого роду, напр.: *вуаль, дуель, роль, рояль, шрапнель* і т. ін. Як бачимо, мова українська виробила тут собі окреме самостійне місце. Правда, слово *мораль* позостається ще жіночого роду (у польській мові *moral* чоловічого роду).

Ці слова на *-ль* у чужих мовах, французькій і німецькій, звідки вони прийшли до нас, не все одного роду — то чоловічого, то жіночого, а то й ніякого (у мові німецькій, напр. *дуель, пасквіль*). У мові французькій ці слова частіше чоловічого роду, але нерідко бувають і роду жіночого, напр.: *пасквіль, перкаль, пістоль, мораль* і ін. У мові німецькій ці слова або чоловічого, або жіночого роду, не конче такого, як у мові французькій, звідки вони до неї поприходили. Але наша мова попроварила ці слова за своїми: *коваль, паль* і т. ін. і надала всім їм чоловічого роду.

Усі чужоземні назви місяців (*январ, февраль...*) у нашій мові чоловічого роду, бо при цих назвах усе мислиться “місяць”.

Слова *меблі* й *сутерини* в нашій літературній мові не мають однини, уживаються тільки в множині: *у хаті гарні меблі, холодні сутерини, він живе в вогких сутеринах*.

3. Жіночий рід

В історії роду іншомовних слів в українській мові кидається в вічі велика схильність до ожіночення, до фемінізації їх, цебто надання їм закінчення *-а, -я*.

Вплинув на це найперше такий же помітний процес ясної фемінізації в своїх власних словах, про що я розповідав вище: *церковь* — *церква*, *піснь* — *пісня*, *мишь* — *миша*, *продаж* — *продажа*, *широчінь* — *широчина*, *купель* — *купеля* й т. ін.

По-друге, вплинув на це й такий самий процес у мові польській, де він надзвичайно сильний і широкий. Навпаки, мова російська ввесь час стримує в нас цей процес фемінізації (ожіночення), бо сама його не знає.

Ось короткий список слів, що в українській мові вже ожіночилились: *адреса*, *алюра*, *атака*, *афіша*, *багета*, *бронза*, *вакансія*, *візита*, *геранія*, *етикета*, *жирафа*, *інфлюєнца*, *каса*, *кяскада*, *клумба*, *кобура*, *комода*, *коректа*, *коректива*, *краватка*, *лімона*, *лімонада*, *манера*, *мансарда*, *мармелада*, *мігренья*, *оркестра*, *папіроса*, *парада*, *променада*, *пудра*, *резерва*, *рима*, *тандита*, *туалета*, *фасада*, *флейта*, *флота*, *цитата*, *шпалера*, *яхта* й т. ін.

Правда, окремі слова, може й підо впливом російської мови, ще сильно борються за свій чоловічий рід, напр.: *анекдот*, *багет*, *зал*, *лімон*, *флот* і т. ін., але загальний процес ожіночення слів у нашій мові заливає й їх. Узагалі ж, процес ясного ожіночення чужих слів у нашій мові такий сильний, що напевно за кілька десятків років зовсім себе вирівняє й запанує, якщо не буде насильного спинення його.

Цікаво, що в мові польській чимало з цих слів роду чоловічого, напр.: *адрес*, *атак*, *афіш*, *бронз*, *ваканс*, *паперос*, *пудер*, *флет* і т. ін. А це вказує, що процес фемінізації в українській мові — самостійний.

Звичайно пишемо й говоримо *адреса*, але *адрес-календар*, бо це визначає календар адрес.

Цікаві грецькі слова на **-ма**, що частіше приходили до нас із мови латинської, де вони ніякого роду. У нас вони затримали повну свою форму на **-ма**, а як слова на **-а**, стали обов'язково словами жіночого роду. Напр.: *аксюма, анаграма, анатема, шяграма, діядема, емблема, ешграма, ідіома, монограма, поема, проблема, програма, система, схема, телеграма, тема, теорема* й т. ін. Мова польська любить переводити ці слова на чоловічий рід, напр.: *проблем, програм, систем, телеграм, поемат, темат* і т. ін., але в українській літературній мові цього не буває, — усі слова на **-ма** тільки жіночого роду, за аналогією до своїх власних подібних слів на **-а**.

Ці греко-латинські слова на **-ма** мови французька, німецька, англійська й ін. також знаціоналізували, відкинули чуже їм закінчення **-т**, а мова французька знаціоналізувала й рід, перевівши їх до роду чоловічого, тоді як мова німецька позоставила їх при роді ніякому (середньому).

Процес фемінізації (ожіночення) слів захопив уже в українській мові й грецькі слова на **-іс**: ми їх знаціоналізували, відкинувши **-іс**, і вживаємо в роді жіночому, а не чоловічому. Напр.: *анабіоза, аналіза, аскеза, еліпса, криза, наркоза, оаза, прогноза, теза, фаза, фраза* й т. ін.; але *анабазис* чоловічого роду.

У грецькій мові ці слова на **-іс** жіночого роду, напр., *базис*, але слов'янські мови сприймають їх не однаново: напр., мова польська любить їх фемінізувати, але мова російська вживає їх часто в роді чоловічому беззмінно, напр.: *базис, генезис, еліпсис, кризис, тезис* та ін., цебто не змінює їх форми, але часом таки вкидає чуже **-іс**, напр.: *анабиоз, аналіз, гипноз, наркоз, оаз, психоз, прогноз* і т. ін.

Проте в нашій мові кілька слів іще позоставилися без зміни, без кінцевого **-а**, напр., *анабазис, апокаліп-*

сис, катихизис (а не *катехизм*), — це слова чоловічого роду, яких процес фемінізації роду ще не переміг.

Як я вище розповідав, слова на *-ль* звичайно в нас чоловічого роду. Але процес ожіночення охоплював поволі вже навіть і ці слова, і тепер у нашій літературній мові прийнято писати й говорити: *аванзала (-ля)*, *авреола (-ля)*, *аквареля, бацила (-ля)*, *бандероля, ваніля, горила, зала — заля, капсуля (не капсля), кахля, панпареля, паралеля, парасоля, педаля, роля, туфля* й т. ін.

Боротьба між формами на *-ль* і *-ля* точиться вперта й безпереривна, а тому постають і подвійні форми: *бандероль — бандероля, пантофель — пантофля, пароль — пароля, патруль — патруля, туфель — туфля, монополь — монополія, роль — роля*, але перемагають у цих словах форми жіночого роду на *-я*.

В іншомовних словах на *-ин* в українській мові боротьба родів чоловічого й жіночого надзвичайно вперта, але ще не закінчена. Прийнято в літературній мові писати й говорити: *аніліна, бензина, керосина, парафіна, цитрина*. Але немало таких слів іще не фемінізовано і вони позостаються словами чоловічого роду, напр., прийнято писати *алізарин, гліцерин, кокаїн, нафталін, нікотин*.

А то маємо подвійні форми, напр. *вазелін* і *вазеліна, маргарин* і *маргарина*.

Сусідні мови тягнуть українську на зовсім інші дороги: польська всі ці слова ожіночує на *-ін* а, російська позоставляє їх в чоловічій формі на *-ин*.

В українській мові процес ожіночення слів такий сильний, що він безумовно таки захопить усі ці слова й перетворить їх на слова на *-ина*. Це тільки питання часу правного оформлення живого й сильного процесу ожіночення слів у нашій літературній мові. Звичайно, якщо не буде насильної русифікації української мови.

4. Двородові слова

Із усього вищесказаного стає ясным, чому в українській мові є ще чимало слів подвійної форми, цебто подвійного роду. Багато двородових слів ми бачимо серед своїх власних слів, про що я вище розповідав, а ще більше їх серед слів занозичених із інших мов. Взагалі, у нашій мові в певних групах слів помічається вперта боротьба чоловічого роду з жіночим. І звичайно жіночий бере гору.

Напр., ось у цих словах у літературній мові вживається двородова форма, але частіш чоловіча: *альков* — *алькова*, *амвои* — *амвона*, *дублет* — *дублета*, *вірш* — *вірша*, *пінцет* — *пінцета*, *привілей* — *привілея*, *псалом* — *псалма*, *прасок* — *праска*, *ранг* — *ранга*, *ресторан* — *ресторація* (а не *реставрація*), *філігран* — *філіграна*, *цикорій* — *цикорія*, *шприц* — *шприца* й т. ін.

А ось ці двородові слова в українській мові частіш жіночого роду: *биндюга* — *биндюг*, *кольфонія* — *каніфоль*, *метода* — *метод*, *оркестра* — *оркестр*, *пунсона* — *пунсон*, *ратуша* — *ратуш*, *рафінала* — *рафінад*, *редута* — *редут*, *фалда* — *фалд*, *цукерка* — *цукерок*, *чоколяда* — *шоколад*, *шаржа* — *шарж*, *юхта* — *юхт* і т. ін.

А то одне й те слово має дві форми, але обидві жіночого роду: *кадриль* і *кадриля*, *корогва* і *корогов* або *хоругва* і *хоругов*. Звичайно *парасоля* жіночого роду, але часта й форма чоловічого роду *парасоль*. Ще недавно був *Єлисавет* (з церковнослов'янського), а тепер тільки *Єлисавета* чи *Лисавета*. Гоголь не зрозумів, що в старих списках писали *Єлисавет* і безвинно висміяв *Собакевича**.

* Див. статтю І. Огієнка "Єлисавет Воробей" // Филологічеськія Записки. — Вороніж, 1917.

Часом зміна роду в слові зв'язана з його значенням, напр.: *радій* (метал) і *радіо* (апарат чи передане ним), *семінар* (науковий відділ) *семінарія* (духовна), *модель* ч. р. (зразок) і *модель* ж. р. (моделька, натурниця) й т. ін.

5. Ніякий рід

Усі слова на *-о*, *-е* по загальному в нашій мові правилу для своїх слів, ніякого роду, без огляду на те, якого роду вони в тій мові, звідки взяті. Слова *вікно*, *поле* в нашій мові ніякого, тому, за законом аналогії, ніякого роду й слова: *авто*, *бюро*, *какао*, *пальто*, *піяніно*, *соло*, *тріо*, *фіяско*, *фортепіано*, *експозе*, *купе*, *негліже*, *турне*, *факсиміле* (*-лє*), *шимпанзе*, *шоє* й т. ін.

Усі слова невідмінні також ніякого роду: *ательє*, *попурі*, *парі*, *мерсє*, *турне*.

Звичайно пишемо й говоримо *конклав* у чоловічому роді (а не *конклаве* ніякого роду), *темп* і рідше *темпо*. Академія наук дає *риск*, але в нас шириться й *ризико* з польського.

Звичайно вживаємо знаціоналізовано: *християнство*, *протестантство*, *католицтво*, — це українізовані форми; зовсім чужі: *християнізм*, *протестантизм*, *католицизм*. Звичайно кажемо *шпиґунство*, форма шпіонажа, в літературній мові мало znana.

6. Насильне спинення фемінізації роду

Новий академічний правопис 1945 року¹ у справі роду іншомовних слів круто повернув у бік російської мови. Він — з урядового наказу — на-

¹ Про нього див. мою працю "Наша літературна мова". — 1959. — С. 305–311.

сильно спинив процес фемінізації (ожіночення) роду в українській мові. Підстав на це жодних, крім одного: так буцім вимовляють. Але хто так вимовляє? Так не можуть без урядового насилля вимовляти ті, хто мову справді знає природно!

Як ми бачили вище, фемінізація роду іншомовних слів — це нормальний історичний процес в українській мові, який сильно й глибоко захопив українську народню мову. Правопис 1927 року не спиняв цього процесу, а правопис 1945 року силою спиняв його.

Ось табличка родів слів по двох Словниках — Голоскевича 1929 р. і Кириченка 1955 р.

<i>Голоскевич:</i>	<i>Кириченко:</i>	<i>Рос. форма:</i>
<i>аналіза</i>	<i>аналіз</i>	<i>анализ</i>
<i>баль</i>	<i>бал, з балу</i>	<i>бал</i>
<i>бандероля</i>	<i>бандероль</i>	<i>бандероль</i>
<i>газеля</i>	<i>газель</i>	<i>газель</i>
<i>діагноза</i>	<i>діагноз</i>	<i>диагнгоз</i>
<i>заля</i>	<i>зал і зала</i>	<i>зал і зала</i>
<i>коректива</i>	<i>коректив</i>	<i>коректив</i>
<i>метод і метода</i>	<i>метод</i>	<i>метод</i>
<i>психоза</i>	<i>психоз</i>	<i>психоз</i>
<i>роля</i>	<i>роль</i>	<i>роль</i>
<i>туберкульоза</i>	<i>туберкульоз</i>	<i>туберкулез</i>
<i>флянеля</i>	<i>фланель</i>	<i>фланель</i>
<i>цикорія і цикорій</i>	<i>цикорій</i>	<i>цикорий</i>
<i>шинеля</i>	<i>шинель</i>	<i>шинель</i>

Ця коротенька табличка ясно показує, що новий “академічний” правопис таки силою накидав нам російську форму роду іншомовних слів, а наш притаманний віковий процес фемінізації роду силою спиняє.

Звичайно, насилля позостанеться тільки насиллям і силою накинених нам російських форм ми не приймаємо і не приймемо.

Проте ожіночення роду іншомовних слів — це загальноукраїнський процес, О. Корнійчук це добре знає і пише в своїй комедії 1958 р.: “Чому посміхалися зорі”: “У повітрі літає мікроба”, “Мебля — птиче око”, але надає ці форми “простим” людям. Проте на с. 16 “Тихо шепотів свою ролю” вкладає в уста інтелігентній людині.

Урядовим наказом — для русифікацій — можна український мовний закон поплутати, але не спинити.

III. Рід географічних назв

Вище я докладно вияснив усі головні питання роду слів в нашій мові, а тому не буду тут цього повторювати. Зроблю тільки головний висновок: географічні назви підпадають тим законам, за якими йдуть і звичайні наші слова.

Серед географічних назв живими істотами є тільки назви мешканців та мешканок, рід яких є природний, а тому ясний.

Що ж до назв неживих, то їх рід розрізняється по їхньому значенню.

1, Назви з твердою приголосною на кінці (без -ь) чоловічого роду: *Йордан, Ніжен, Ромен, Мозир, Сибір* і т. ін. Чоловічого роду й *Содом, Копенгаген* (польське *Содома, Копенгага*). Так само *Ериван, Нахічеван*.

Чоловічого ж роду всі прикметникові назви на -ів, -ов, -ин (при них мислиться город), а також назви на -ець, -ель, -піль, напр.: *Борщів, Краків, Шклов, Лебедин, Чигирин, Дінець, Ковель, Гостомель, Ямпіль* і т. ін. Але річка *Орель* — жіночого роду.

Назви на шелесну *ж, ч, ш* звичайно чоловічого роду: *Вороніж, Меджибіж, Сураж, Бахмач, Галич, Овруч, Павлоч, Смотрич, Угліч, Іртіш, Сіваш, Париж* і т. ін. Це давні напівприкметники на *-ь* до слова *город*. Але назви: *Саж, Керч, Січ і Случ* – жіночого роду.

Усі імена на *-ень, -інь, -унь* – чоловічого роду: *Відень, Льмень, Коростень, Ірпінь, Корсунь, Ляцкорунь, Солунь, Торунь* і т. ін. Але річка *Мезень* жіночого роду.

Чоловічого ж роду: *Ліль, Люневіль, Тіроль* і ін., а також *Перемисьль, Чорнобиль* і ін.

Географічні назви на *-нь* в давнину були прикметниками до слова “*город*”, а тому всі вони чоловічого роду. Напр, в Іпатієвому Літопису маємо: *до Корсуня, із Рязаню, Тмутороканю*. У “Слові о полку Ігореві” 1187 р. читаємо: “Поискати града Тмутороканя”. У пам’ятках XVII віку маємо: *до Корсуна, к Корсуну, із Уманя*.

2. Жіночого роду будуть усі назви на *-а, -я*: *Одеса, Орша, Падуя, Ушиця* й т. ін. У жіночому роді на *-а* вживаємо й *Балтика* (польське *Балтик* чоловічого роду), *Картагена, Ковна, Купянка* (рос. *Карфаген, Ковно, Купянск*), *Вільна*.

Багато назв на *-ь* звичайно жіночого роду: *Бершадь, Либідь, Прип’ять, Рось, Русь*, російські *Обь, Пермь, Тверь* і т. ін.

Усі географічні назви на *-ань* тепер стали жіночого роду: *Астрахань, Березань, Бретань, Дермань, Казань, Кубань, Познань, Рязань, Сизрань, Тамань, Шампань* і т. ін. В давнину всі свої слова на *-нь* були в нас прикметниками до слова “*город*”, – тому всі були чоловічого роду. Але з бігом часу слова на *-ань* перестали відчуватися як прикметники, та й слово “*город*” змінилося в нас на “*місто*”, тому й рід слів на *-ань* змінився на жіночий.

Слова на *-инь* також жіночого роду: *Волинь* (польському чоловічого), *Горинь*.

Бажання творити яснішу щодо роду форму бачимо вже в Іпатієвому Літопису, в якому читаємо: *черес Горину* (це річка *Горинь*), *к Горині, То волость моя по Горину, Радим (сів) на Сожю* (Сожа — це річка *Сожь*), *ріку Нилу, ріку Тигру, Теревовл, Пойде к Теревовлу*. Стародавні *Теребовль* і *Тихомль* чоловічого роду, тесер брелять як *Теребовля, Тихомля* жіночого роду. У пам'ятках XVII віку знаходимо: *под Бершадом, около Познання, Січа, на Січу, Паволочью*.

3. Назви на *-о, -е* — ніякого роду: *Ворскло* (рос. *Ворскла*), *Городище, Погребише, Ставище*, але *Дніпро* — чоловічого роду, бо стара назва була *Дніпр* — чоловічого роду.

Усі назви на *-я* з подвосною приголосною перед ним — ніякого роду: *Краснопілля, Забужжя, Норосся, Підгір'я, Полісся* й т. ін.

Прикметникові назви на *-е* — ніякого роду: *Гадяче, Дубне, Жаб'є, Здолбунове, Рівне* (рос. *Ровно*), *Полоше, Рокітне* й т. ін. — при всіх них мислиться — “місто”.

У нашій мові є багато назв ніякого роду на *-ське*, напр.: *Лисичанське, Луганське, Повомосковське, Печерське, Рильське* й т. ін., — при всіх них мислиться “місто”. У мові російській ці й подібні назви тільки чоловічого роду на *-ск*, напсе *-ськ*: *Витебск, Курск, Луцк* і т. ін. — мислиться “город”.

У західноєвропейських географічних назвах багато таких, які в нашій мові невідмінні: це будуть назви на *-о, -е, -і, -у*. Рід ці назви приймають тільки від того імені, яке визначають. Назви островів сприймаємо за чоловічий рід: *розкішний Капрі, багатий Борнео, Гаїті, Ферро* й т. ін. Коли це річка чи гора, то роду жіночого: *таємнича Замбезі, Міссісіпі, Міссурі, Шпре, Оріноко, виска Чімборасо*. Коли це місто, то роду ніякого: *гарне Баку, Сочі, Поті, Генькоу, Хансі, Осло, Марокко, Остенде* й т. ін. Ніякого роду й озера: *тихе Онтеріо*.

IV. Знахідний відмінок чоловічого роду в формі родового на -а

1. Історія постання цього процесу

З найдавнішого часу, десь ще в праслов'янській добі, в мові давньослов'янській знахідний відмінок (акузатив або коротко -*A*) іменників чоловічого роду втратив у однині своє окреме від відмінка називного (коротко -*II*) закінчення, чому тепер ані одна слов'янська мова не має його.

В т. зв. основах на *o* чоловічого роду знахідний відмінок кінчився колись на носову голосну — на носове *ъ* (йор). Але носовий характер у цьому *ъ* рано зник, а пізніше зникла і голосова сила *ъ*, чому відмінки *II* та *A* чол. роду в однині (*II* і *A*)¹ збіглися в одному закінченні. Те саме сталося і в словах основ на *й* чоловічого роду (основи на *и* коротке).

Це відразу поставило мову в дуже скрутне положення, бо мова завсігди свідомо прямує до повного й легкого розрізнення (диференціації) всіх відмінків їх закінченнями. Справді, коли трапилося, що *II* і *A* мають зовсім однакову форму, тоді це викликає часте непорозуміння і в нашій мові, бо ми не можемо відразу й без надуми знати, де саме маємо підмета (суб'єкта), а де прямого предмета (об'єкта).

Ось на це сучасні приклади із праць наших письменників: "Скот ватаг зганяв" (Могильниць-

¹ Дня скорочення зазначаю відмінок називний через *II*, а акузатив (знахідний) через *A*, родовий (генегив) через *G*. Число зазначаю вгорі справа: через 1 — одина, 2 — двоїна і 3 — множина.

кий); “Шелестять казки осоки”, (Олесь) — хто, що шелестить?) і т. ін. Ці речення зовсім неясні: де підмет, а де предмет,

Або ось виразний приклад на цю форму. У “Напру” Р. Леонтовича (Львів, 1937) знаходимо на зовсім неясне: “Удар спинив шолом”, а треба: “Шолом спинив удара”. З цього прикладу видно, як і чому психологічно постали ці форми.

Або ось сучасний приклад. У романі Івана Ле “Наливайко” (Київ, 1953, с. 298) читаємо: “Кинджал Карпо запхнув собі за пояс”. Це штучна зовсім неясна форма, а народня ясна: “Кинджала Карпо запхнув собі за пояс” (чи й за пояса).

У слов’янських мовах маємо два відмінки, що зовсім близькі своїм функціональним (діяльним) значенням. Це родовий (*Г* – генетив) і знахідний (*А*). І через це близьке їх значення з бігом часу й трапилося, що мова зачала деколи визначати прямий предмет речівників чоловічого роду однини формою родового на *-а*, бо тут форма називного викликала б неясність і поплутання в реченні,

Сталося це найперше з іменниками, що визначали живі істоти, і згодом допровадило до того, що, скажемо, в нашій українській мові форма родового однини (*Р*) в цих словах геть чисто виперла форму знахідного (*А*) й рішуче скрізь заступила її. Напр.: *покликав сина, забрав коня* і т. ін.. (правдиві стародавні знахідні мали б тут бути: *покликав сынъ, забрав конь*, з носовими *ъ* та *ь*).

Але давні пам’ятки наші знають тут ще деяке хитання, напр., у Лаврентієвому Літопису (відніс XIV в.) читаємо не тільки звичайні нові форми: “Не дамъ сына свого”, “Дьяводъ прельсти Адама”, але й архаїчне: “Да имуть сынъ мой”, “Помяну конь” і т. ін.

З бігом часу геть усі чисто назви живих істот підпали цьому процесові і в них запанував заміний відмінок на *-a*. І взагалі наша мова, як і інші, виразно відділює живі істоти від неживих.

У живій мові сильно діє процес т. зв. аналогії (уподібнювання) — постання нових форм під впливом подібних. Річ ясна, що форми іменників живих мусили потягнути за собою й іменники неживі, цебто родовий заміний відмінок на *-a* взагалі став сильно намагатися заступити функції знахідного у всіх речівниках чоловічого роду.

Цікаво тут зазначити, що цей процес заступлення знахідного заміною формою родового на *-a* знаний тільки в роді чоловічому, і зовсім не захопив речівників жіночого роду, — бо цей рід має своє виразне відрізнення відмінків *A* і *H* своїм власним закінченням. А це свідчить, що одною з причин заступлення знахідного заміною формою родового на *-a* справді було власне постійне й живе намагання мови розрізняти відмінки закінченнями їх.

Не ясно, чому цей процес зовсім не захопив і роду середнього; може тому, що в цьому процесі за праслов'янської доби довго закінчення *H* і *A* були свої різні.

Про заміну знахідного відмінка заміною формою родового на *-a* багато вже писано в мовознавчій літературі, багато виставлено найрізніших теорій про постання цього цікавого й сильного замінного процесу. Вказувалось, напр., що цей процес заміни розпочався перше в займенниках і тільки пізніше захопив і іменники. Пікреслювалось іще, що цей процес більше знаний при родовому частковому (пайковому, *genetivus partitivus*), що потягнув за собою й інші випадки, і т. ін. У багатьох випадках проте остаточно не вияснено ще, де тут

ми маємо правдивий родовий, а де справді знахідний відмінок.

У нашій мові родовий частковий значенням своїм дійсно сильно відрізняється від відміка знахідного. Але справа не тільки в цьому: коли кажемо: “*Дай хліба, сип борщу*”, то мислимо певну неокресленість цих предметів, — дай якого-будь і скільки-будь хліба, якого-будь і скільки-будь борщу і т. ін. Коли ж хочемо вказати на докладну повну окресленість предмета, тоді кажемо: “*Дай мені оцей хліб, сип он той борщ*”, а не який інший. Цебто, тут самим відмінком визначаємо і певні значеннєві відрізнєння, хоч і тонкі.

2. Предмет на -а в речівниках неживих реальних

Процес заступлення знахідного відмінка заміною формою родового на **-а** охопив ув українській мові (крім іменників живих) тільки одну — хоч і дуже велику — групу неживих речівників чоловічого роду, а саме тих, що в родовому відмінку звичайно кінчається на **-а** (а не на **-у**), цебто, коли слово в родовому кінчиться на **-у**, то він не може заступати знахідного, і тоді його **A = H**, а не **G**. До певної міри це й дає нам ключа, щоб хоч трохи пізнати дійсну причину й істоту цього цікавого явища, в нашій мові.

Українська мова, як і інші слов'янські мови, від найдавнішого часу граматично сильно відрізняє іменники чоловічого роду живі від неживих; **G** чоловічого роду перших усе кінчиться на **-а**, а других — часто на **-у**. Але стародавні люди сильно персоніфікували (уособнювали) всі ті речі, що їх часто бачили кругом себе, часто мислили їх як живі (пор. наші народні пісні, казки, легенди, опо-

відання, приказки і т. п.), а це й повело до того, що граматично всі ці неживі іменники (з бігом часу ніби оживилися, тому підпорядкувалися формам іменників живих, і, скажемо, в *Г* стали втрачати закінчення *-у*, і приймати *-а*.

Ось це й бачимо в процесі заступлення знахідного відмінка заміною формою родового: процес цей, звичайний для іменників живих, з збігом часу потягнув за собою й іменники неживі, але тільки ті, що їх можна було ніби персоніфікувати, цебто ті, що не кінчалися на *-у*.

Як уже сказано вище, жива мова вимагає, щоб слухач ясно й відразу розумів, де в реченні підмет (на питання хто-що), а де прями́й предмет (на питання кого-що). Коли знахідний відмінок слів чоловічого роду вже в давнину втратив своє власне закінчення (носовий звук), це потягло поплутання відмінків називного й знахідного: *“Віл перекинув віз”*. Це повело до постання замінного (родового відмінка) на *-а*: *“Віл перекинув воза”* — це для слухача вже зовсім ясне. Мова всіма своїми способами вимагає, щоб бути ясною.

Цей новий відмінок на *-а* істотою своєю зовсім не є відмінком родовим, бо він у реченні править за знахідного. А своєю формою він не знахідний. Це власне новий відмінок, — замі́нний на *-а*, яких у нашій мові є кілька. Напр., маємо замі́нний давальний на *-ому* в прикметниках замість місцевого на *-ім*: *соловейко співав у густому садку*, замість давнього: *у густім садку*.

3. Які речівники підпадають процесові заміни

Процес заміни знахідного відмінка формою родового на *-а* розпочався у нашій мові з давнини,

і тому з бігом часу захопив багато різних іменників. Це все будуть назви реально існуючих речей, таких, які ми добре знаємо й бачимо біля себе.

Я поділю назви на різні групи. Пригадую, всі вони в родовому відмінку мають *-а*, а не *-у*.

1. З дуже давнього часу сюди належать найперше назви частин нашого чи звіриного тіла: *ніс, рот, лоб, палець, ніготь, кулак, лікоть, живіт, хвіст, зуб, вус* і т. ін чоловічого роду: *вистри носа, закрий рота, перехрести лоба, висолопив язика, втяв пальця, зрізає нігтя, забив кулака, забив ліктя, розпорів живота, остриг чуба, укоротив хвоста, збив рога* і т. ін.

2. З давнього часу сюди належать назви хатніх і близьких нам речей: *каганець, мотуз, макогін, сірник, кошіль, серп, ключ, плуг, топір, деркач, дрюк, кіл, нагай, батіг, годинник, кіш, цвях, ківш* і десятки ін.

3. Меблі: *ослін, стіл, диван, фотель*.

4. Назви одяжі: *кожух, жупан, пас, пояс, черевик, кашкет, плащ, бриль, капелюх, фартух, халат, мундир, чобіт, піджак* і т. ін.

5. Назви їжі: *калач, сухар, бублик* і т. ін.

6. Назви дерев: *дуб, граб, явір, бук, бузок, лист, пень* і т. ін.

7. Назви монет: *дукат, шеляг, п'ятак, карбованець, рубель, лев* і т. ін.

8. Город: *будяк, буряк, окріп, гарбуз, огірок, кавун* і т. ін.

9. Поле: *сніп, околот*.

10. Зброя: *меч, штик, револьвер, пістолет, пістоль, кулемет* і т. ін.

11. Зазначу тут, що коли вище подані назви реальних речей мають кінцівку *-ак, -ик, -ік, -ець*, то в цих словах наш процес особливо сильний. Бо

ж це часті закінчення живих істот. Напр.: *кулак, бублик, пеньок, кухлик, дрючок, кілок, бузок, зшиток, олівець, ремінець, каганець, корінець, папірець* і десятки т. ін.

Я тут перелічив усі головні групи слів, що падають сильному в нашій мові процесові заміни знахідного формою родового на *-а*, який широко відомий по всій Україні. Усі ці слова мають такі головні прикмети:

1. У родовому відмінку кінчаються на *-а*, а не на *-у*.

2. Усе це слова, які ми можемо брати в руки й бачимо їх іншими словами, усе це слова, які ми дуже часто вживаємо, а то й персоніфікуємо їх.

3. Знахідний їх відмінок тут завжди замісний, цебто конче закінчується, як і родовий, на *-а*: *купив воза, утер носа* і сотні т. ін.

Коли в нашому випадкові маємо непрямий предмет, а з прийменником, що вимагає по собі знахідного (*на, за, в, у, про*), то прикметник не заважає дії згадуваного тут процесу заміни. Напр.: *сів на воза, проміняв за стола, почепив окуляри на носа, встромив у рота, угнав у пальця*.

4. Предмет іменників уявних має форму називного

Але українська мова знає й другу групу неживих іменників — це назви предметів уявних, реально не існуючих, що їх до рук не візьмеш і що їх власні очі не бачать. Персоніфікувати цих іменників легко не можна. У більшості це речівники, що їхній *Г* може кінчитися або кінчиться на *-у*. Та й в живій народній мові їх не так і багато.

Усі ці іменники в народній мові відомі мало, а тому не підпали впливу іменників першої групи, цебто живих чи персоніфікованих, а їхній знахідний відмінок не прийняв замінної форми родового, цебто, утративши носовість у закінченні, збігся з формою називного. Напр.: *почув стид, має розум, зробив гріх, бачив переляк, витримав сміх* і т. д.

Сюди належать найперше всі імена у я в н і (абстрактні), напр., у С. Єфремова (“І. Франко”, 1926 р.): *“Складати життєпис”, “Придбав собі великий запас вражінні”, “Любов дає зміст життю”, “Франко мав право цей виклик кинути”*.

Імена з б і р н і: *покинув полк, народ, ліс, очерет, ячмінь*.

Імена м а т е р і я л ь н і: *бачив сніг, лід, шовк, пісок, хліб, попіл, цукор, везуть возами ладан*.

Неживі іменники, перейняті з ч у ж и х м о в, особливо ж мало поширені: *бачив факт, знайшов документ, беручи епітет цей*.

Чужі назви м і с ц е в о с т е й: *відвідав Берлін, Париж, Єрусалим*, а часом і свої: *Дон, Сибір*.

Назви матерій, гірських пород і хімічних тіл: *зіпсув шовк, оксамит, азот* і т. ін.

Назви мір: у *Номиса* (“Приказки”, 1864 р.): *“Дайте корець браги”*; Чубинський (“Пісні”): *“Наварила гарнець бобу”*. Але ці назви мір на *-ець* можуть мати знахідного і на *-а*.

Більшість цих слів у родовому мають *-у*, а не *-а*.

5. Замінний на -а від слів уявно-реальних

Мова знає багато таких слів, які належать уявним назвам, але які ми аж надто часто переживаємо. Це будуть уявно-реальні речі.

Ця група дуже велика, а з часом вона ще й поширюється.

Ті слова, що в родовому мають *-а*, легко сприймають заміну форму, бо й вона на *-а*, але процес замінного відмінка такий сильний, що в цій групі він захоплює часом і слова з родовим на *-у*. І власне, цей процес доводить до того, що уявні іменники часто мають у родовому то *-а*, то *-у*.

Сюди належать:

1. Назви б і й о к: *прочухан, ляпас, лящ, потиличник, помордасник*.

2. П о г о д а: *вітер, мороз*.

3. С в і т и л а: *місяць*.

4. Д н і т и ж н я: *понеділок, вівторок, четвер: "Стратив понеділка"*.

5. М і р и, в а г а: *фунт, метр, гарнець*.

6. М і с я ц і всі: *стратив липня*.

7. Назви г р а м а т и ч н и х термінів чоловічого роду: *іменник, прикметник, числівник, займенник, прислівник, дісприслівник, підмет, присудок* і ін., навіть назви латинські: *інфінітив, дуаліс*.

8. Назви т а н ц і в: *гопак, козак, полонез, вальс*.

Щодо назв танців, то в таких виразах, як: *"Танцювали козака, ударили гопака"* і т. ін. маємо тут чи не правдивий родовий, а не знахідний. Пор.: *"Танцювати метелиці"*.

9. Коли появилася в нас письменність і постало багато різного писання на пергаменті, а з XIV віку й на папері, то з бігом віків назви написаного стали мислитися як реально існуючі речі, і стали помалу підпадати процесові заміни знахідною формою родового на *-а*.

У теперішній час сюди належить багато слів, напр.: *акт, протокол, статут, закон, договір, кон-*

тракт, лист, журнал, словник, диплом, папір (акт), папірець, чек, Апостол (Книга) і багато подібних.

Слова на **-пис**: літопис, допис, спис, перепис, відпис, рукопис.

10. Цікаво, що коли ми якусь назву – навіть із групи уявних – виразно реалізуємо або персоніфікуємо, то й тут тоді знахідний відмінок може прибрати заміну форму родового. Сюди належать, напр., такі слова: *план, процес, прототип, начерк, проект, шокажчик, гімн, марш* і багато подібних.

Подаю на це трохи прикладів, зазначаючи, що багато їх подано чи буде подано в інших групах:

“*Зачав бити вітра*” (Чуб., 1872), “*Бодай того мороза марця*” Чуб., IV), “*З’їла сонце, з’їж і місяця, з’їж і зірочки – дрібні діточки*” (Чуб., V), “*Нехай він хоч і місяця з неба схопить*” (Марко-Вовчок, “Народні оповідання”, 1866), “*Покликали Вітра й Мороза*” (ГраMATика С. Смаль-Стоцького, 1914) і т. ін.

Або: “*Склали протокола*”, “*Виграв процеса*”, “*Підписали статута*”, “*Написали контракта*” і т. ін. С. Єфремов (Ів. Франко, 1916): “*Каже нам автор про свого прототипа*”, Т. Шевченко (“Щоденні записки”): “*Покажчика склав Новицький*”, М. Рильський (“Пан Тадеуш”, 1927): “*Процеса виграно*”, “*Пропонував розглянути проекта*” і т. ін. (див. ще приклади далі).

Усі ці приклади виразно свічать, що боротьба форм знахідного й родового не спиняється в нашій мові й тепер, і що вона шириться й захоплює й ті ділянки, що їх давніше не мала, цебто, що процес живе й поширюється, хоч пуристична граMATика його й стримує.

Взагалі ж треба сказали, що група неживих іменників перша (реально існуюча) впливає на другу

(речівники уявні), і навпаки, — нерідко масмо вплив уявної групи на реальну, чому в процесі заступлення знахідного формою родового маємо й немало різних відступлень від процесу звичайного.

6. Стародавні пам'ятки добре знають цей процес

Заміну знахідного відмінка неживих іменників чоловічого роду формою родового на *-а* знаходимо по всіх живих слов'янських мовах, а то ознака, що явище це надзвичайно давнє. Тільки цього процесу різні слов'янські мови знають не в однаковій мірі — в одних він досить помітний, а в других — зовсім малий.

Серед усіх слов'янських мов мова українська якраз і вирізняється тим, що вона процесу заміни знахідного родовим на *-а* знає в дуже широких розмірах. Процесу цього бачимо вже в найдавніших українських пам'ятках, а це ознака великої стародавності цього процесу,

Так, "Пандекти" Антіоха XI в. дають: "*Възяти хліба*"; Галицька Євангелія 1144 р.: "*Нѣсть добро отъяти хлѣба*" і т. ін.; Лаврентіїв Лігонис (з рукопису XV): "*Постави кумира надъ рѣкою*"; Стрятинський Службник 1607 р.: "*Помяни, Господи, града сего*"; Апостол Львівський 1639 р.: "*Прошаху мира*"; а в Апостолах московському 1574 р. і київському 1630 р.: "*Прошаху миръ*"; Лиговська Метрика 1497 р.: "*Просил в нас именьца Гостомеля*", "*Просил в нас ма настира*", "*Он того манастира надказал*", "*Просил в нас фольварка*", "*Просил в нас сельця на имя Лопаша*", "*Просил в нас озера Бразина*" і т. ін...¹

¹ Над Литовською Метрикою, що переховувалась у Варшаві, я довго працював і багато пописував з цієї прикладів.

Або ось “Крехівський Апостол” 1560-х років: “Добывши пожа”, “Докончивши свѣта”, “Видети трупа”, “Пехай устягнет языка свого” і т. ін.

Ось іще приклади з різних стародавніх пам’яток. Новгородський літопис: “Александра и дружину его казни, носа урѣкзаша”; Закон Греський, віку XV: “Блудящему с черницею по закону носа ему урізати”, Ізборник 1073 р.: “Вѣнца и быки приводяште на указъ”.

Але в стародавніх церковнослов’янських пам’ятках звичайно маємо ще стару форму, однакову з формою називного. Напр., Остомирова Євангелія 1056 р.: “Извлѣче ножъ свои”, “Вынзе ножъ, зараза Редедю”.

7. Замінний відмінок на -а

дуже частий у східноукраїнській живій мові

Жива сучасна українська мова процес заступлення знахідного формою родового на -а в неживих реально існуючих іменниках чоловічого роду знає надзвичайно широко й послідовно. Етнографічні збірники переповнені такими формами, а все це показує, що замінний відмінок на -а — це форма жива й істотна.

Ще раз підкреслюю, що ці слова звичайно мають свого родового на -а, а не на -у. Коли ж мають свого родового на -у, то цьому процесові заміни не підпадають. І це -а замінного відмінка часто наголошене.

Але цікаво підкреслити, що східноукраїнські говори знають цього процесу значно сильніше, ніж говори західні; у цих останніх, напр., маємо ще живу форму знахідного займенників *мя, тя, ю, шо*, тоді як східні говори й не знають.

Ось трохи прикладів. Із Чубинського (“Труды этнографическо-статистической экспедиции”. 1872-1878 рр.): *“Несем тобі вінка”, “Дай нам того воза”, “Зробив я воза”, “Вона всім гарбуза давала”, “Він зліз на того дуба”, “Зашила Андрею живота”, “Вирвав одного кавуна”* і т. ін.

Із Чубинського (том V, 1894 р.): *“Як скочу голубця”, “Вдарила тропака”, “Ти втратиш віночка рутяного”, “Пішла Гандзя в поле жати та забула серпа взяти”, “Молодиці підпоїли і жупана підкроїли”, “Ой дід бабі купив буту, а ще к тому й кожушка”, “Та пішла жона на базар та купувати топора”, “Він вихватив пістолета”, “Дали в ткача деркача, дали в кравця буханця, дали в шевця ремінця”, “На тобі п’ятака”* і сила т. ін.

Ось приклад з “Українських приказок” М. Номиса 1864 р., де зібрано добірний матеріал із народних уст: *“Микола поставить кола”, “За короля Саса їж хліб та розв’язуй паса”, “За царя Саса їж хліб, хоч розпережи паса”* (пор. польське: *Za krola Sasa jedz, rij i poruszczaj pasa*), *“Ой дай, жінко, нагая”, “Язика прикусити”, “Прикуси язика”, “Коли б пан за плуга взявся”, “На зіму треба старатися кожуха”, “І собаки не брехали, як кожуха вкрали”, “Я його знаю, як лихого шеляга”, “Уклав Бог душу як у пня”, “Носа вкрутити”, “Носа втерти”, “Йому колись утруть носа”, “Вкрутили хвоста”, “Прибери пня, дай йому імня”, “Прибери пня, той пень гарний”, “Вбери й пенька, то стане за панка”, “Гостинця купив”, “За Марусю п’ятака”, “Дати ляща в пику”, “Іззів ляща”* і десятки т. ін.

Ось селянин Ковельського повіту з Волині пише мені: *“Щиро прошу вислати чека”*.

8. Так само цей процес сильний і в мові літературній

Українська наддніпрянська літературна мова так само широко знає цього процесу. Ось трохи прикладів із наших письменників.

“Енеїда” І. Котляревського 1809 р.: *“Дали нам греки прочухана”, “Я вам потилишника дам”, “Урізатъ носа”, “Носа хоч кому утрутъ”, “За гріхи їм носа втрутъ”, “Я дам тобі ляща в пику”*.

У Т. Шевченка цей процес у повній силі. Напр., у “Кобзарі” 1910 р.: *“Дав би карбованця”, “Карбованця дають”, “Вкраду н’ятака”, “Дайте ножа”, “Коржика мені спекла”, “Синові гостинця ховала”, “Я шага дам”, “Шеляга виймав”, “Укоротивши йому віка”, “Побачиш світа”, “Метелиці та гопака гуртом оддирають”, “Краков’яка оддирають, вальса та мазура”, “Вітер лама дуба”, “Вторгувала, серденько, н’ятака”*.

Часті ці форми у такого глибокого знавця народної мови, як Марко Вовчок. Ось “Народні оповідання” 1861 р.: *“Простягав мені глечика”, “Я небожатам якого гостинця дам”, “Дам тобі на місяць карбованця”, “Дак ми зрубали дуба та й упустили в землю так, як Хреста”, “Купив вам гостинця”, “Ну лиш у хрещика”, “Нехай він хоч і місяця схопить”, “А вона плете свого вінка”, “Повісили вінка над водою”, “Зняла свого вінка”. 1862 р., г. II: “Дружки обсіли стола”*.

М. Стороженко (“Марко Проклятий”, 1879 р.): *“Генерал такого мені дав потиличника”, “Іще вдару тропака”, “Дали драпака”*.

П. Куліш (“Чорна Рада” 1857 р.): *“Швидко ми вам хвоста вкрутимо”, “Вибивають під бандуру гопака”*.

Панаас Мирний (“Хіба ревуть воли...”): *“Іноді й бухаця уліпуть”*.

М. Старицький (“Поезії”): *“Взяв пакета”, “Носить ножа”*.

Б. Грінченко (“Під тихими вербами” 1910 р.): *“Силкувався крутити білявого вусика”, “Вхопив дрюка”* і т. п.

Дуже цікавого приклада знаходимо в “Чорній Раді” П. Куліна 1857 р.: в тексті він надрукував був: *“Каже, ухопивши за ус”* (с. 132), але в кінці книги, в друкарських помилках на с. 429 виправив це на народнє: *“Каже, ухопивши за уса”* (одного).

І. Нечуй-Левицький (“Старосвітські батюшки та матушки” 1884 р.): *“Достаючи рукою гарбузя”, “Дала гарбуза”, “Перекрестив рота”, “Дав сторчака”* (з київського видання 1956 р.).

Для С. Черкасенка, доброго знавця живої народньої мови, це звичайні форми, чому його “Дон Хуан” 1930 р. переповнений ними. Я бачив авторського примірника цієї п’єси для дальшого видання — скрізь ці форми значно перероблені на замінні форми родового на *-а*.

Подам трохи прикладів за азбукою цих іменників у формі родового: *підкручуючи вуса, здіймає капелюха, скидав капелюха, подає капелюха, бере капелюха, зриває капелюха, кладе капшука, бере капшука, вхопивши капшука, надливає келиха, бере келиха, бере кубка, перекиляє кубка, доливає кубка, листа дістав, листа одержав, держить листа, показує на лоба, бере персня, скидає плаща, в плуга запряг воли, кидас повода, дає йому поличника, затуляв рота, затуливши рота, затулив рота, підіймає стека, показує на стільця, падає на стільця,*

впіймати за хвоста, крутити хлопця за чуба, розв'яжеш язика.

9. Західноукраїнська мова добре знає форми на -а

Західноукраїнська жива мова також знає заміну знахідного формою родового на *-а* в неживих іменниках чоловічого роду.

Ось трохи прикладів з “Етнограф. Збірника”, усе з Галичини: *виняв ножа, пішов під граба, пішов під дуба, виймає остатнього сухаря, їдеи другому подав каміння, рубати бодака, став під дуба, пустив тумана, доганяй вітра в полі, рубай дуба і сила т. ін.*

Ось “Пісни Галицкой и Угорской Руси” Я. Головацького 1878 р.: *сороківця міню; білий каменець на верха сплине; взяла на мене прута; нам колача дайте; очі мог за таляра, а брови за лева; ляшок виняв пістоля; казав крука бити в слупа; та стань собв під явора, сіла собі на явора; дайте нам око-лота; з'їла би ти вігра; де такого кінця взяла, вам дама дуката і сила т. інших.*

Але заміна знахідного формою родового, як жива, пробивається проте й у писаннях придністрянських письменників. Так, у Ю. Федьковича (“Повісті” 1876 р.): *“Виймив мені сороківця”*. А. Чайківський (“Віддячився” 1922 р.): *“Запорожець добув пожа”, (“За сестрою” 4 вид.): “Здійміть з мене мотуза”*. Б. Лепкий (“Мотря”): *“Оркестр гукнув грімкого марша”, “Приспав лицарського духа”, “Супротивникам такого прочухана задали”, “Жіпочка з польонеса”, “Сотник польонеса йшов”, “Чи можна починати козака”, “Музики вдарили кована”, “Волікла трупа до ями”, “Буря й дуба ламас”*.

І. Филипчак (“За вчительським хлібом” 1932 р., Самбір): «Танцювала вальса», «Всунути хабара», «Перетанцювала вальса», «Напишеш йому листа», «Музика урвала вальса», «Перетанцював вальса», «Пише їй листа», «Написав довгого листа», «Засвітив сірника», «Кожний дере носа», «Докінчили вальс» (треба: вальса).

Ю. Шкрумеляк (“Огні з полонини”): «Крикнув комендант, здіймаючи гвера».

Приклади з преси.

“Новий Час”, 1932 р., ч. 262: «Князь помістив отвертого листа»; ч. 283: «Доручив листа», «Листа цього доручив», «Вручив листа», «Казав про листа», «Дістали листа», «Показали листа», «Носив листа», «Одержав листа»; ч. 278: «Хотів доручити листа»; ч. 289: «Старий взяв папіроса».

“Новий Час”, 1933 р., ч. 1: «Чи одержали нашого листа».

“Діло”, 1933, ч. 29 ч. р.: «Схоплювати духа чужої мови».

“Нове Життя”, ч. 1: «А як дуба розпилю».

“Самостійна Думка”, ч. 1 ц. р.: «Мусимо привітати цього журналу». Лист адвоката д-ра із Рогатика: «Пришліть чека».

Як бачимо, західноукраїнська жива й літературна мови таки добре знають описуваного процесу і часто вживають його.

10. Наукові праці вимагають форми на -а

Усі наші наукові граматики (проф. Є. Тимченка, проф. С. Смаль-Стоцького, проф. О. Курилової й ін.) виразно зазначають оригінальність цього явища в нашій мові і нікому з них і до голови не

прийде забороняти вживати цієї форми, як це тепер робиться в Україні під Советами.

Так, проф. Є. Тимченко в своїй праці “Українська грамати́ка”, (Київ, 1917, с. 96) подає навіть як норму для української літературної мови: “*Акузатив однини йменнів животних подібний до генітиву і кінчається на -а, а неживотних подібний почасти до генітиву, напр.: найди кия, найшов гриба, має рубля, упустив персня, зустрічає мороза, збудував млина, дай воза, найшла осо́кора, хвоста в зуби взяв, купити возика, сажати ключа, виняв ножа, прибери пня, розпережи паса, бити вітра, ножика держить, за плуга взявся, підійшов під дуба, вирвав здорового дрючка, бублика з’їсти, не клади пальця в рота. Всі приклади з фольклорного матеріалу*”.

Академічний “Російсько-український словник” (1928), що також подає норми літературного вживання окремих слів, дуже часто коло відповідних дієслів подає “що і до чого”, цебто вживає знахідний у формі родового за явище нормальне в мові літературній. Напр., у т. III читаю: *набувати, набути, здобувати, здобути, добувати, добути що і чого, придбати що і чого, надбати, наздобути чого, одержавши цього листа, полагодити, направити полама́ного воза, чабан з наймитом обладжували воза (Марко Вовчок), одержав листа, лагодити воза і десятки т. ін.*, що подається як зразок.

11. Вплив російської мови здержував цей процес

Жива російська мова здавна добре знає заміну знахідного формою родового, але мова літературна — за церковнослов’янськими впливами — цієї

зміни не допускає, а пуристи чистоти літературної російської мови забороняють її зовсім. Ось тому під впливом російської школи в Україні й російської літературної мови часом знаходимо і в українських письменників наддніпрянських виразне оминання родового на користь знахідного, але це – русизм.

В “Енеїді” 1809 р. Котляревського немало всяких московізмів, а тому він частенько знає й прямий предмет іменників чоловічого роду в формі називного, а не родового, напр.: «*Обіцяюсь ляпас дати*», «*На голову бриль наложив*», «*Піджав хвіст*», «*Піднесла їм пиріжок*».

Тим же російським впливом можна пояснити цю форму і в інших письменників, а в поетів – ще й вимогами ритму У М. Рильського (“*Нан Тадеуш*” 1927 р.): «*Обдивитись нас*», «*Ще не зв’язано мені світ*», «*Докінчує полонез*» (треба безумовно: «*докінчує полонеза*», бо тут скоріше взагалі правильний родовий).

Узагалі ж російський вплив був дуже сильний і захоплював навіть наших ліпших письменників. Напр., у “*Старосвітських батюшках і матушках*” 1884 р. І. Нечуя-Левицького знаходжу: «*Язык висолопив*», «*Почала застеляти стіл*» (за київським виданням 1956 р.), а тут безумовно треба: *язика, стола*, як і пише часом сам автор у інших своїх працях.

Правда, не брак у нас і таких пуристів (головно в Галичині), що штучні граматичні правила ставлять вище від живої мови і завзято повстають проти заміни знахідного формою родового на *-а*. Така завзятість мало оправдана, бо це ж наша істотна й оригінальна мовна ознака, така часта в живій нашій мові й менше знана в інших слов’янських мовах, ознака, що відрізняє нашу мову й від мов сусідніх, російської та польської.

12. Польський вплив здержував цей процес

Польська жива народна мова знає заміну знахідного формою родового, але мова літературна, як і російська, звичайно оминає її (хоч знає: *Dala tu talara, Zapalil palpierosa, Wydalem rubla* і т. п.). Ось тому почасти й під впливом польської школи в Галичині і преса, і письменники часто вживають форму знахідного, а не родового. Напр.: «Добув револьвер» («Гром. В., 1922, ч. 55), «Розліплено наказ» (там само). В. Бирчак («Василько Ростиславич» 1923 р.): «Подали дручок». Ю. Шкрумеляк («Огні з полонини»): «Черкаючи скоро сірник і засвічуючи каганець», «Семен черконув сірник», «Тримав Хрест», «Засвітив каганець», «Загасити каганець», «Дочитав лист» і т. ін. М. Каній («Країна блакитних орхідей»): «Справте рукопис», «Зняв з вішалки капелюх» і т. ін.

У «Буреверхах» 1933 р., переклад М. Рудницького, читаємо: «Показав йому язик», «Згубив на дорозі гаран», «Вибрала собі гаран», «Старушка принесла собі чайник і кошик» і т. ін. У всіх цих реченнях добрий придніпрянський стиліст напише форму змінного родового відмінка.

Б. Лепкий у «Мотрі» пише: «Добув лист», «Добув ящик», «Написав лист», де форма родового на -а була б відповіднішою духові нашої мови. А в реченні: «Хоче рушити віз (воза) з місця» через це масмо повну неясність. Забувши ж про «граматику» і віддавшись живій мові, Б. Лепкий пише в листі: «Вашого листа одержав».

Те саме, що маємо в Галичині, те маємо і на Буковині, — під впливом галицьких письменників, а головню під впливом стародавньої мови тут часто

маємо форми знахідного чоловічого роду однакові з називним.

Напр., у "Повістях" Ольги Кобилянської (Київ, 1955 р.) маємо: «*Він схопив капелюх*», «*Най стулить рот*» і ін.

13. Боротьба обох форм

Процес заступлення знахідного відмінка заміною формою родового на *-а* ще далекий від остаточного закінчення в нашій мові. В живій українській мові боротьба цих форм ясно помітна, причому, як я зазначив уже вище, по східноукраїнських говорах виразно перемагає форма родового на *-а*, чого не бачимо в говорах західноукраїнських.

Це звичайне явище в житті нашої мови: займаючи величезні простори, мова не однаково витворює навіть свої головні ознаки, — і в одних говорах вони вже застарілися, а в других ще в процесі творення, напр., навіть процес зміни *о, е* на *і* (напр., *народ-нарід, вольний-вільний* і т. ін.).

Боротьбі форм відмінків знахідного й замісного родового неживих іменників чоловічого роду дуже допомагає, як говорилося про це на початку цієї статті, і загальне намагання мови — розрізняти граматичні форми та покінчений цей же самий процес у йменниках живих (животних). Цебто, маємо багато даних на те, що форма замісного родового на *-а* ще більше пошириться в цій боротьбі, і в багатьох випадках замінить форму відмінка знахідного, головню в назвах реально існуючих предметів, часто вживаних у мові.

Але поки що боротьба йде невпинно, і навіть у мові живій народній часто маємо й давню форму знахідного, а не нову родового. Ось трохи

на це прикладів із “Труды этнографическо-статистической экспедиции” П. Чубинського, 1874 р., т. У «Пісні» (не забуваймо, що тут та чи та форма залежить трохи й від розміру, рими та ритму пісні): «*Припну фартух дорогий*», «*Ой дід бабі на ізраду роздер кожушок іззаду*», «*Достав батіг*» «*А крук взяв друк, пішов підганяти*», «*Я сухар розмочив*», «*Що везеш? Пиріжок*», «*Що кум робе? Кожух шис*», «*Як ухватить горлиця макогін*», «*Ой купив їй новий серп*», «*Ой кинула новий серп*» і т. ін., — більшість прикладів із західноукраїнських говорів (Поділля, Волинь).

Ще приклади з “Приказки” Номиса 1854 р., так само частіше з західноукраїнських земель: «*Надівай кожух*», «*Кидай сани, бери віз*», «*З москалем дружи, а камінь за пазухою держи*», «*Жид-жид католик, загубив черевик*», «*Хоч і надів жупан, все не цурайся свитки*», «*Кобила, що віз побила*», «*Хоч йому кіл на голові теши*», «*Мудрий чоловік не дасть за ніс водити*», «*Роззявив двері, як теща рот*» і т. п.

Боротьбу форм виразно бачимо на цих прикладах, що часом знають обидві форми поруч себе. Напр., у Чубинського (т. V 1874 р.): «*Пішла Гандзя в поле жати та забула серпа взяти, серп взяла, хліб забула*», «*Молодиці попоїли і жупана підкроїли*». Із рукописного збірника П. Куліша, а це ж саме з Волині: «*Мене дівки підпоїли, жупан мені підкроїли*». У “Приказках” Номиса подвійних форм повно, напр.: «*Прикуси язика*», «*Їж борщ з грибами, держи язик за зубами*», «*Прибери пня, то й пень гарний*», «*Убери пень, буде подобень*» і т. ін. Залежність від рими ясна.

Уживання обидвох форм нерідко бачимо і в наших письменників, як доказ живої сильної боротьби цих форм, і як доказ сили самого процесу заміни.

14. Радянські письменники спочатку широко вживають форми родового

Сучасні наддніпрянські письменники так само дуже часто широко й вільно вживають форми родового замість знахідного. Напр. О. Курило («Уваги» 1925 р.): «Щоб висунуги в реченні прикметника», «Берега дати». П. Тичина («Золотий годин» 1922 р.): «Кулю в лоба глитаям». Остап Вишня («Вишневі усмішки»): «По вас буде побито нового-новісінького віника». М. Гладкий і К. Туркало («Практичний російсько-український словник») пишуть: «Складаючи цього словника». М. Гладкий («Наша газетна мова» 1928): «Подаємо тут дописа». На поштових радянських картках офіційно видрукувано: «Одержав листа свочасно тому, що на листі зазначено індекса».

Найкращим українським стилістом нашого часу треба вважати безумовно Максима Рильського (з Київщини, Сквирщина)¹, а найліпші зразки літературної української мови дав він у своєму високоцінному перекладі «Пана Тадеуша». І ото ж М. Рильський все пише: «Казав йому ножа мисливського гострити», «Узяв годинника», «Возному казав папера проковтнути», «Добувши папера з пазухи», «Ножу приклавши до руки», «Там обтер штика», «Надіти встиг мундира», «Взялись меча розглядати», «Є кому віддати мого меча», «Бере меча до рук», «Вуса покрутив» і багато т. ін.

Подаю трохи більше виписок із «Міста» В. Підмогильного 1929 року. Добрий знавець народної мови, В. Підмогильний так само на

¹ Див. мою монографію: «Сучасна українська літературна мова. Мова М. Рильського». — Львів, 1935 р. Відбитка з «Нашої Культури» за 1935 рік.

кожному кроці вживас заміної форми родового замість знахідного чоловічого роду — це для нього звичайнісінькі форми: «Сівши в автобуса», «Влаштувують бенкета», «Діставши бронхіта», «Одержуючи букета», «Танцювали вальса», «Передаючи відписа», «Вивернувши гаманця», «Вони зійшли на Володимирського горба», «За гривенника довідався», «Доглядати журнала», «Одімкнув замка», «Кинув інститута», «Іспита призначено на першу», «Треба скласти іспита», «Склав іспита», «Іспита складено», «Обтер каламаря», «Одкривав каламаря», «Глянувши на календаря», «Узявся за капелюха», «Пасунувши капелюха», «Прибрав капелюха», «Скинув капелюха», «Кинув капелюха», «Пасунувши капелюха», «Скинувши кашкета», «Наділи кашкета», «Купивши квитка», «Витягнув квитка», «Посадовила його на килима», «Може дати ключа», «Поклав під ганок ключа», «Умовився про ключа», «Перемінив комірця», «Неспокійно розірвав конверта», «Концерта слухав», «Почав одягати костюма», «Переглянув листа», «Повезла листа», «Ховаючи листа», «Згадав про листа», «Тримаючи листа», «Переглянути листа», «Взяв листа», «Викликав ліфта», «Дав йому ляпаса», «Відчепірювала мізинця», «Затримавши м'яча», «Він поклав недокурка на стола», «Підніс пожа», «Пожа вигострив», «Натягти носа», «Шукати об'єкта», «Загострив олівця», «Забув олівця», «Добувши олівця», «Скасував олівця», «Узяв олівця», «Порвати папірця», «Пароплава розвантажувати», «Скинувши піджака», «Перероблювати плана», «Подякувати за подарунка», «Витяг портсигара», «Схопивши портфеля», «Розкладають рукописа», «Сховав рукописа», «Останнього сірника витратив», «Сірника дайте», «Застелив

стола», «Злігши на стола», «Уподобав столика», «Написати сценарія», «Витрусив френча», «Надів френча», «Скинув френча», «Трусив свого френча», «Палити френча», «Врізати хвоста», «Гнати човна», «Висуваючи щелепа», «Розпочати щоденника», «Показувала язика».

П. Нечай («Зачароване коло», Харків, 1929) за народною мовою вільно вживав прямого об'єкта в загальній формі родового: «Повісила на двері великого іржавого замка», «Покликали Тетяну на воза», «Гудзик припадав Грицеві на носа», «Поклав портфеля під ліву пахву», «За карбованця kota охрестить», «Дяк пробував на крилосі голоса, порипуючи ним», «Кинуть у таз п'ятака», «Закочували під лоба очі», «Хтось задзвонив у дзвона» і т. ін.

П. Колесник («Боротьба», Київ, 1932): «Одсовує фотеля», «Держав папірця», «Накинув плаща і взяв кашкета».

В радянських журналах ці форми спочатку панували. Так у «Життя й Революція» (1932, кн. 2-3) знаходжу зовсім добре у Колесника: «Одсовує фотеля», «Бере зошита», «Покласти щоденника», «Бере портфеля й капелюха», «Держав папірця», «Накинув плаща і взяв кашкета». У Ю. Зорі: «Скинув кашкета», «Смик прибере регулятора влади», «Тримаючи рейсфедера», «Креслив удосконаленого розподільника», «Відремонтував верстата», «Розпаковуючи кошелю», «Показав усім брудного пальця», «Зморщив носа», У Д. Косарика: «Складає копита», «Біжить на кулемета» і сила т. ін.

Ось «Збірник Секції граматики української мови» (Київ, 1930), дуже пильна редакція проф. Ол. Курилової, а в ньому знаходимо: «Ручкою заглиблювати драпака», «Висунути прикметника», «Дієслово вимагає знахідного відмінка».

“Радянський Книгар” (1932, ч. 32-33): «Книгоспілка одержала диплома», «Залишено цикла книготоргівлі», «Склала договора», «Скласти договора», «Розіслано листа», «Мали кіоска», «Ліквідували кіоска», «Проробив плана», «Плана виконує» і т. ін. Як бачимо, “Книгар” вживає народних форм заміною родового замість знахідного зовсім вільно.

15. Урядова мовна русифікація в Україні

По 30-х роках, коли значно збільшився в Україні російський урядовий тиск, почався сильний тиск і на українську мову. Російська влада через школу й через пресу та літературу вперто затирає притаманні особливості української мови й нахляє й до російської.

Російський напад іде головно на притаманні ознаки української мови, на ті ознаки, які відрізняють нашу мову від російської. Довга історія, окрема від історії російського народу, дала багато українській мові такого, чого не знає мова російська і що відділює й від інших слов'янських мов.

З 30-х років йде в Україні вперта боротьба проти окремішності української мови, — вона не сміє бути мовою окремою, зовсім самостійною, якою вона насправді є своєю історичною істотою. Подані офіційні правописні правила ще не визначають, що в школі чи в літературі насміляться вільно дотримуватися їх і не вживати не свого українського. По словниках і правописних правилах часто дається дві форми: одна однакова з російською, друга українська. Але мало хто відважиться вжити української форми, коли подається поруч і російська.

Скажемо, і правила, і словники подають “*весь*” і “*ввесь*”. Форми “*весь*” вживає російська мова, і

тому тепер по всіх школах, по всій літературі, по всій пресі пишуть тільки “*весь*”, а своя власна форма “*ввесь*” стала буржуазно-національною – і ніби зникла. А між тим урядовий офіційний “Орфографічний словник” І. Кириченка (Київ, 1955) на с. 45 дає “*ввесь, увесь і весь*”, та проте ніхто не відважиться писати чисто українське “*ввесь*”! А інакше станеш буржуазним націоналістом і “ворогом народу”!

У своїй праці “Наша літературна мова” 1959 р. я подав багато матеріалу, як саме советський уряд русифікує українську мову.

Ось те саме трапилося і з формою “*зробив воза*”. По-російському треба конче “*сделал воз*”, і тому в Україні по школах, у пресі і в літературі з 30-х років запанували форми російські.

16. Урядове правило помилкове і грубо ненаукове

По Другій світовій війні, 8 травня 1945 року, Рада Народних Комісарів України ухвалила нового правописа і ним знищила замінний відмінок на *-а* для знахідного відмінку.

Року 1946-го Народний комісаріят освіти видав у Києві книжку “Український правопис” (накладом 1.000.000), і в ній на с. 71 подає зовсім ненаукове правило про знахідного відмінка. Правило дуже коротеньке: “Таку форму на *-а*, паралельно із звичайною формою, однаковою з називним відмінком, іноді припускають і деякі інші іменники, напр., *плуг і плуга, дуб і дуба, лист і листа*”.

Це правило штучне, русифікаційне, і з наукою не має нічого спільного. Розгляну його глибше.

1. “Таку форму (на *-а*) іноді припускають”. Усе вищесказане в цій моїй праці ясно показує, що таку форму не “іноді” припускають, але вона панує як у мові народній, так і в літературній. Таке правило могли скласти тільки особи, що українську мову знають мало, і таке твердження “іноді” нічого спільного з наукою не має.

2. Друге твердження іще краще: “Таку форму, паралельно із звичайною формою, однаковою з називним відмінком, іноді припускають” і т. д. Отже, “Академія” дозволяє писати паралельно: “*Витер носа*” і “*Витер ніс*”! Це цілком не наукове твердження, бо українська мова знає багато сотень слів, при яких нема паралельності, а є тільки одна заміна форма на *-а*. Це вже чисто русифікаційне правило — натягнути українську мову до російської, щоб нищити її окремішність!

3. Урядове правило твердить, що цю заміну форму на *-а* “іноді припускають і деякі інші іменники”, і в прикладі дає три слова: *плуг, дуб і лист*. І це правило чисто русифікаційне, яке з наукою не має нічого спільного, бо в українській мові таких слів що мають замінного на *-а*, сотні, а правильніше — й безліч.

4. Далі урядові правила наказують: “Всі інші іменники чоловічого роду в знахідному відмінку мають ту саму форму, що і в називному: *комісаріят, колектив, ячмінь, стиль, стіл, сон, міст, будинок, декрет*”.

Це вже верх розперезанности: “Всі інші іменники чоловічого роду”, цебто всі, поза *плуг, дуб і лист*. Рішуча неправда! Коли це писали які науковці, то тільки під урядовим страхом. Усе подане в цій моїй праці свідчить проти такого твердження. Я ж тут подав безліч прикладів.

Дано тут 9 слів па приклади, але 5 з них сумнівні, бо по всій Україні кажуть: *купив стола* (а не *стіл*), *зруйнували моста* (а не *міст*), *спалили будинка* (а не *будинок*), *видали декрета*. Щодо слова “*колектив*”, то його ж таки треба вважати за живий об’єкт, і годі: *заснували колектива*. Догоговорились мовознавці: колектив відносять до слів неживих!

Оце таке “правило” встановили в Україні про нашого замінного відмінка на *-а*. Я тут на сотнях прикладів вище показав, що воно не наукове, іде проти істоти української мови, а складене виключно в русифікаційних цілях.

На основі цього “правила” тепер в Україні замінного відмінка на *-а* вживають тільки при деяких словах. А щоб не мати клопоту, зовсім не вживають його! Оминають ради святого спокою!

А між тим процес заміни знахідного відмінка формою родового на *-а* — це давній і істотний процес нашої мови, як я показав це у цій праці. Спиювати цього процесу — це нищити українську мову.

Відмічу тут, що ті письменники, які перше широко вживали форми родового на *-а* замість знахідного, напр., Максим Рильський, тепер цього не роблять. Чому? Відповідь ясна!

І росіяни накидають думку, що замінний на *-а* — це ознака простацької мови. Цебто ширять те саме, що і до революції росіяни висміювали ...

17. Запанувала російська форма замість української

Подаю тепер трохи прикладів із найновішої советської літератури, тепер замість замінного від-

мінка на *-а* переважає форма російська, установленна урядовими ненауковими правилами.

Олесь Гончар (“Земля гуде”. Київ, 1958): «Накинула халат», «Прапор виготують», «Я візьму акумулятор», «Притримав кашкет», «Перехопило дух» і т. ін.

Вадим Собко (“Біле полум’я”, Київ, 1958): «Писати протокол», «Підводячи підсумок», «Брав у руки підручник», «Допише формулу в зошит» і багато т. ін. На с. 15 знаходимо тут цікаву помилку: «Видати такого несподіваного наказу» Думаю, що в оригіналі було правильне “наказа”, а офіційні справщики зробили нісенітницю: *наказу!* Бо ж замінного відмінка на *-у* в цій формі не існує:

Натан Рибак (Переяславська Рада, Київ, 1948): «Король дав наказ», «Ударив об підбор», «Гетьман підніс келих» і т. ін.

Олександр Ільченко (Козацькому роду нема переводу, Київ, 1958): «Знову схопив лук», «Ти візьмеш оселедець», «Простяг свій кулак» і т. ін.

Доходить до прикрих непорозумінь. Ось твори Костя Гордієнка (Київ, 1959), тут читаємо: “Буряк ніж не бере”. Нісенітниця, треба: “Буряка ніж не бере”.

Таких книжок міг би тут зачитувати десятками.

18. Стихійний поворот до замінного відмінка на *-а*

Але мушу тут підкреслити, що за останнього часу краєці советські українські письменники таки рішуче починають тихо вертатися до попереднього і починають сміліше вживати замінного відмінка на *-а*. Так ніби справді запахло “відлигою”! Робиться це поза “академічними правилами”, а це ясно свідчить, що урядове правило не відповідає живій

українській мові, і письменники самі добре бачать, що це не “Правила”.

Ось у мене “Ревізор” М. Гоголя в перекладі Остапа Вишні, (київське видання «Творів» Гоголя 1952 року, том II). Остап Вишня – добрий знавець української народної мови, і тому дає: «Я про це й рапорта подавав», «Хвоста під себе», «Діставай квитка», «Шукай вітра в полі», «Затуляє йому рота», «Возика підвезли», «Підносика разом візьміть», «Присовує стільця», «Дозвольте прочитати листа», «Віддає листа» і ін.

Але щоб забезпечити себе від обвинувачення в націоналізмі, Остап Вишня вживає поруч і форм без замінного відмінку, цебто російських, напр.: «Мотає на вус», «У човен сядеш», «Витирає рот», «Поставити рукомийник», «Давай мотузочок», «Одсовоуете стілець». І на цій же сторінці три рази: «Дозвольте запропонувати вам стільця», «Присуває стільця», «Одсовує стільця», «Вийми килим», «Б'є себе в лоб» і ін.

Усі приклади, коли Остап Вишня оминає замінного відмінка на *-а*, все такі, що тут неодмінно треба було вжити власне його.

А ось збірник Остапа Вишні “Привіт! Привіт!” київського видання 1957 року. У ньому читаємо: «Сам собі рота затуляєш», «Цього фейлетона написано з приводу», «Підкотив під лоба очі», «Йому хвоста хтось підкусив» і т. ін. Цебто, пише по-українському. І раптом: «Договір перевіряти», «Записував щось у блокнот» і т. ін.

Бо офіційні Правонисані Правила наказують нехтувати цією формою. І нехтування таке сильно шириться.

А ось теперішнє ставлення Максима Рильського до нашої замівної форми на *-а*. М. Рильсь-

кий — це найкращий знавець української мови. У своєму перекладі “Пана Тадеуша” він дав сотні прикладів замінного на *-а*, бо так і є в живій українській мові. А тепер він сильно здержує себе від цієї притаманної нашої форми, — щоб часом не викликати підозри в “націоналізмі!” ...

Але оминати цю форму він таки не може, бо вона ж притаманна в нас. Ось київське видання «Творів» М. Юголя, а в ньому “Повість про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоричем”. Тут знаходимо: «Держить ключа при собі», «Дасть гостинця», «Чистив пальцем свого носа», «Татку, дай коржика», «Посила на голові чепця», «Вхопила за носа», «Побачити свого носа», «Висякавши носа», «Роззявив рота», «Взяв його за гудзика», «Якого довгого стола розтягли», «Подати ріжка», «Гра у м’яча», «Добути ріжка», «Порубав мені хліва» і т. ін.

Але тут же М. Рильський дає трохи прикладів, де він оминає — ніби навмисне — замінного на *-а*, напр.: «Подав стілець», «Перекинули черепок», «Добувши ріжок», «Візьміть годинник» і ін. Усе це приклади, коли в живій українській мові панує форма на *-а*. При цих предметах у “Пані Тадеуші” Максим Рильський уживав замінного на *-а* ...

Ось роман молодого письменника (1924 р.) Петра Гандзюри “Назустріч бурі” 1958 р. Автор походить із Черкаської області, шкільні роки прожив на Київщині, а все-таки рішуче оминає форми на *-а*, — це вплив школи, в якій панує російська мова, вплив і редакції роману.

Ось приклади з цього роману: «Дістав глек кислого молока», «Довго дивився на бутиль», «Командування дало наказ», «Одержала наказ» і багато т. п. Але народня мова таки вплинула на автора і він ще не відірвався від неї, тому й пише: «Запалив воза»,

«Чуба рвуть», «Засунув за пояса», «Вмочив язика», «Витер лоба».

Замінна форма на *-а* не забувається, але нею навмисне нехтують. Ось остання комедія Олександра Корнійчука “Чому посміхалися зорі” (Київ, 1958). Корнійчук правильно пише: «*Барабаш витирає лоба*», «*Витягла листа*», «*Послала листа*», «*Взяла листа*», «*Напишу вірша*», «*Закрила рота*», «*Такого ляпаса може залишити*», «*Дала мені доброго ляпаса*», «*Дістала листа*».

І разом із тим О. Корнійчук так ніби сміється з цієї форми й пише: «*Зірвала капелюх*», «*Дивиться на годинник*», «*Грає в преферанс*», «*Беріть пірожок*», «*Накриває стіл*», «*Заробили п'ятак*», «*Встромляє свій ніс*» (пор. нашу всеукраїнську приказку: «*Не стромляй носа до чужого проса!*»), «*Скидай піджак*» і багато т. п. — скрізь жива мова знає тут замінного на *-а*. Не думаю, щоб О. Корнійчук не знав цього — це покірне афішування перед офіційними вимогами!

Ось “Твори” Леоніда Смілянського (Київ, 1957) — яка хороша в нього мова! Замінного на *-а* знаходимо в нього дуже часто, але часто його й нема. І доходить у навмисному аж до того, що те саме слово пише різно в кількох сусідніх реченнях. Напр. на с. 539 маємо: “*Показала язик*”, а через один рядок тут же: “*Показала йому язика*” ... А на с. 516 дві різні форми в одному рядкові: “*Бородатий подарував мені оцього годинника (тут я показав годинник ...)*”.

Чим таке нехтування пояснити?

А взагалі, — це ж так сильно псує нашу літературну мову!

Іще таке саме. Семен Журахович (Всі шукають алмазів. 1959) на с. 101: «*І я в газеті свого носа вгледіла, таки встромила свій ніс*». Або на самому

початку книжки, на с. 3: «*Опустила хустку на лоба, підняла комір*» (треба: *коміра*).

На читача, а ще більше — на дослідника мови все це робить враження неповажного ставлення до самої мови, до виданих Правил. Той сам випадок ув одного письменника має замінного відмінка на *-а*, а в другого — не має! ... Той сам випадок ув одного письменника мав обидві форми, часом — на одній сторінці, більше того — в одному рядкові...

У добре виробленій літературній мові такого неповажного ставлення до своєї істотної форми не буває й бути не може!

19. Стихія живої мови перемагає

Сьогодні письменники в Україні явно поділилися на дві групи: одні оминають форми замінного на *-а*, а другі навпаки, — стихійно їх уживають, цебто ідуть за народною мовою.

Ось передо мною роман Юрія Смолича “Вони не прийшли” (Київ, 1959). Ю. Смолич рішуче оминає замінні форми на *-а*, і пише: «*Я скинув рюкзак, почепив капелюх на гвіздок*», «*Ми простелили кожух*», «*Надів кашкет*» і т. ін. Проте й він стихійно виламлюється з-під офіційного правила, і пише: «*Скинув кашкета*», «*Скрутив цибуха*», «*Добув ножа*».

А ось П. Колесник у своєму романі “Терен на шляху” (про Івана Франка) сильно ламає не-правильне “правило”, і за живою мовою стихійно пише: «*Ухопить за чуба*», «*Збивши свого крилатого капелюха*», «*Давав доброго стусана*», «*Має товстого гамана*», «*Одержав листа*», «*Насунув капелюха на самого носа*», «*Розкрив рота*», «*Приніс листа*», «*Витирала носа*», «*Морщив лоба*», «*Розірвав конверта*», «*Узяв рушника*», «*Схопив стільця*», «*Поводить*

за носа», «Прочитав вірша», «Повісив носа», «Скинув капелюха», «Засвітив каганця», «Рота розкривав», «Дивилися в рота», «Дістав якогось папірця», «Візьме ножа», «Пишеш протокола», «Поглянув протокола», «Прослав (простелив) кожуха», «Вивалив язика», «Показує язика», «Дістав ляпаса», «Виймає папірця», «Мугикнув собі під носа», «Втерли носа», «Іван бере стільця», «Сунув ножа», «Послинив олівця», «Віддав капелюха», «Купив квитка».

Як бачимо, П. Колесник стихійно йде за живою українською мовою і правильно вживає замінного на **-а**. Але нерідко і він не додержує цього правила і пише: «Хватає капелюх», «Збив капелюха», «Відповіла на лист» і тут же: «Прочитавши листа», «Подай стілець», «Стиснувши стільця», «Іван піднімає комір і насовує капелюха» і т. ін. Ці приклади показують певне хитання автора.

Є. Кравченко в своїх гумористичних оповіданнях пильнує йти за народньою мовою. Ось його «Поти й оселедці» 1957 р.: «Накрутить йому хвоста», «Надіслали листа», «Стругав чопа», «Очі під лоба підкочус», «Надів кашкета», «Взяла пакета», «Скинув піджака», «Я розкрив рота», «Потягли гарбуза», «Ухопив підсвічника», «Гаяють футбола», «Взяли бубона» і десятки подібних.

20. Родовий відмінок на **-а** і на **-у** та замічний на **-а**

Щоб нам легше зрозуміти, коли саме вживати замінного на **-а**, **-я**, а коли його не вживати, розповім тепер, коли родовий відмінок чоловічого роду в українській мові однини закінчується на **-а**, **-я**, а коли на **-у**, **-ю**. Для нас це дуже важливе, коли саме якого закінчення вживати.

Важлива ця справа тому, що ми приймасмо як правило, що всі слова чоловічого роду з родовим на *-а*, *-я* звичайно мають і замінного на *-а*, *-я*. Коли ж вони мають закінчення на *-у*, *-ю*, то замінного не приймають.

I. Закінчення родового *-а*, *-я* мають головно оці іменники:

1. Усі назви живих істот, осіб та звірят: *до батька, брата, сина, Івана, вовка, коня* і т. ін.

Це дуже важливий і великий розліл, який, при найменшій до того змозі, тягне за собою і назви предметів неживих, тягне з аналогії (з уподібнення). У давнину люди сильно й часто оживляли природу, і на багато речей дивилися, як на живі, а тому надавали їм закінчення *-а*, напр.: *«Шукай вітра в полі!»*. Безумовно, це стародавня форма, коли вітер уважався божком.

Дерева, напр., дуб, усе були шановані, як святі, і мислилися живими: *зламав дуба, зрізав дуба, бачили ясена* і т. ін.

Слово “*дух*” часто має родовий на *-а*: *духа*. Але часом ми мислимо це слово як збірне, тоді: *духу*: *Щоб тут і духу твого не було*.

Слово “*труп*” завжди приймалося й тепер приймається за живе: *закопали трупа*.

Так само слово “*привид*” мислимо за живе. Напр., О. Гурейв (Друзі не зраджують. Київ, 1959): *«Батько був схожий на привида»*.

2. Назви т. зв. реалій, реальні, цебто назви точно означених речей, які існують круг нас і які можна взяти руками або доторкнутись до них чи побачити очима: *ножа, воза, листа, плуга, серпа* і сотні подібних. Ці речі такі часті біля нас, що ми їх ніби оживляємо.

3. До реалій відносяться ще назви монет: *против карбованця, рубля, шеляга* і т. ін.

4. З бігом віків стали реаліями і ті назви, які ми часто вживаємо в своїй буденній розмові. Напр.:

а. Назви днів тижня: *прогуляв понеділка, вівторка, четверга*.

б. Назви днів місяця: *січня, березня, травня, квітня, червня, липня, серпня, жовтня, листопада і грудня*.

в. Назви танців: *гопака, козака, полонеза, вальса*.

г. Назви різних мір та ваги: *гарця, фунта, метра, лота, цяля, ярда*.

г. Назви граматичних термінів: *іменника, відмінка, прикметника* й ін.

д. Назви дерев: *до дуба, до ясена чи ясеня, до клена, цього горіха чи оріха*.

Назви дерев чол. роду мають у нас цікаву долю, щодо свого закінчення в родовому відмінку. Нормально — це *-а, -я*, як подано вище. Але коли ця назва визначає не тільки назву дерева, але й матеріял, з якого річ зроблена, тоді назва дерева приймається за матеріяльну чи масову назву, а вони з правила мають закінчення *-у, -ю*. Напр.: *це зроблене з дубу, ясену, клену* і т. ін.

Сюди належать так само й назви речей масових взагалі: *з каменю, з кременю, з чавуну* й т. ін.

Отже, коли річ мислиться як одна, тоді: *цього дуба, горіха, клена, ясена, каменя, кременя, чавуна* і т. ін. Коли ж ці речі приймаються за матеріял, тоді вони мають закінчення конче на *-у, -ю*.

е. Назви бійок: *ляпаса, прочухана, потилишника, стусана* й т. ін.

5. Назви часто вживаних уявних понять, коли ми їх приймаємо за реально існуючі. Напр.: *плана, процеса, начерка, проєкта, покажчика, гімна* і т. ін.

6. Про родовий відмінок географічних назв чоловічого роду я докладно подав у своїй праці 1959 р. "Наша літературна мова" на с. 200-205, туди й відсилаю читача. А тут нагадаю, що географічні назви чоловічого роду звичайно закінчуються в родовому відмінкові однини на *-у, -ю*.

Але географічні назви на *-ець, -ин, -ів, -ов, -ель, -ень, -ч, -піль, -город*, а також назви зложені закінчуються на *-а, -я*: з *Липовця, Рогатина, Києва, Саратова, Ковля, Відня, Солуня, Галича, Перемишля, Севастополя, Новгород, з Кременчука* і т. ін.

Так само всі географічні імена з кінцевим наголошенням *-а* чи *-я*, наприклад: з *Острога, Орла, Ромна, Кодака, Кременчука*, річки: з *Ірпеня, Іртиша, Дінця* й т. ін.

Деякі назви підпали впливові відповідних слів живих, і мають *-а* від них: *Бог — Бога* (при *Бог — з Богу*), *Стрий — Стрия* й т. ін.

Коли мислимо сам предмет, як річ одиничну: *Везувій — з Везувія, з Ельбруса* й т. ін.

Від географічних імен знахідний відмінок найчастіше вживається в формі називного, напр.: *спалили Париж*. Але ті географічні імена, які в родовому звичайно мають *-а, -я*, вони можуть мати замінного відмінка на *-а, -я*, напр.: *спалили Перемишля, Житомира, Гомеля, Кисва, Батурина, Галича, Корсуня, Стародуба, Острога* і т. ін.

II. Переходимо до тих імен, які в родовому відмінкові чоловічого роду мають *-у, -ю*. І ця група велика, але вона в більшості нова, — закінчення *-а* часто старше від *-у*.

Сюди належать головню такі імена:

1. Імена точно не окреслені, уявні: з *переляку, сміху, виїзду, розуму, погрому, зору* і сотні т. ін.

2. Іменники збірні масові чи матеріяльні мають свого родового конче на *-у, -ю*: *льоду, сиру, цукру, снігу, піску, кисню, попелу, каменю, чавуну, паперу* і десятки т. ін.

Коли яке слово мислимо за матеріяльне чи масове, то його родовий приймає так само *-у, -ю*. Напр.: *стіл з дубу, ясену, клену, з'їхав з розуму* і т. ін.

3. Складені імена на *-пис* усі кінчаються у родовому на *-у*: *з літопису, перепису, життєпису, допису* і т. ін.

4. Бувають випадки, коли закінчення *-а* чи *-у* залежить від наголосу: коли родовий має наголос на кінці, то він закінчується на *-а*, коли наголос не на кінці, має *-у*. Напр.:

<i>Наголошене -а</i>	<i>Ненаголошене</i>
<i>стола</i>	<i>столу</i>
<i>двора</i>	<i>двору</i>
<i>листа</i>	<i>листу</i>
<i>стида</i>	<i>стиду</i>
<i>соромá</i>	<i>сорому</i>
<i>моста</i>	<i>мосту</i>

Напр.: *купив стола, прошу до столу.*

6. Слова іншомовні, цебто перейняті з інших мов, напр.: *з університету, деканату, факту, статуту* і сотні т. ін.

7. Географічні імена звичайно закінчуються на *-у, -ю*: *з Парижу, Лондону, Дунаю* і т. ін.

8. Часом слово має два значення, і тоді воно має й дві кінцівки, *-у* або *-а*. Напр.: *метр — метра* як міра, а *метр — метру* як віршовий розмір.

Таким чином, із бігом віків в українській мові витворилось для родового відмінка чоловічого роду

однини дві кінцівки: **-а, -я** або **-у, -ю**. І це лягло в основу закінчення й знахідного відмінка:

1. Коли родовий закінчується на **-а, -я**, то це саме закінчення часто буває і в відмінку знахідному.

2. Коли ж родовий закінчується на **-у, -ю**, то його знахідний звичайно має форму називного, а **-а, -я** не приймає.

Мова – живий організм, і тому в ньому сильно діє закон аналогії чи уподібнення: сильна й часта форма впливає на форму рідшу й тягне її за собою.

Процес замінного відмінка на **-а** в українській мові дуже частий і дуже сильний, і він усе побільшується. І тому він часом вривається і до тих слів, які нормально мають у родовому **-у**. Напр., звичайно пишемо: з *відпису, гімну, плану, проєкту, протоколу, процесу* й т. ін. Але коли ми цю назву (те, що слово визначас) сильно реалізуємо, цебто сильно наближуємо до т. зв. реалій, тоді ці імена сміло й часто приймають замінного на **-а**. Напр.: *склав плана, проєкта, протокола, заспівали гімна, передрукували відписа, дослідили процеса* і багато т. інших.

На все, про що я розповів у цьому розділі, приклади подано вище в великому числі.

21. Висновки

У цій своїй праці мав я на увазі головню ствердити, що процес заступлення знахідного замінного формою родового на **-а** в нашій мові дійсно дуже частий і сильний, і що він справді глибоко поширився в нас і захопив великі простори в нашій мові. Це істотний процес у нашій мові і спинювати його – то навмисне руйнувати українську мову, як мову окремої нації.

Замінний на *-а* дуже частий у нашій мові, і вже через це треба встановити послідовний порядок уживання його, а в нас панує тут хаос. Цю форму колись звали “простонародньою”, — бо так звуть її в Росії. І до цього йде в Україні і тепер: це ніби “вulgарна” форма.

Матеріал до цієї моєї праці я збирав роками і тут його подав хіба досить.

Подаю тепер загальні висновки зо всього вище сказаного.

1. Заміна відмінка знахідного формою родового на *-а* в неживих реально-існуючих іменниках чоловічого роду — це процес ще передісторичний, відомий усім слов'янським мовам.

2. Із усіх слов'янських мов українська знає цього процесу найбільше і він став її істотною ознакою.

3. Йдучи за своєю живою народньою мовою, наддніпрянські письменники ще від давнини частіше вживають замінної форми родового на *-а*, і тільки часом, головню під впливом російської школи та російської літературної мови, оминають її.

4. Письменники наддністрянські, як і жива західноукраїнська мова, добре знають цього процесу заміни знахідного формою родового, але в менших розмірах, головню під впливом літературної польської мови, яка оминає цю форму.

5. Заміна знахідного формою родового на *-а* — це притаманна споконвічна істотна ознака нашої мови, а тому конечно оминати її або занадто обмежувати не слід і не можна.

6. Теперішня советська й російська влада в Україні силою забороняє вільно вживати форми родового замість знахідного, і цим шкідливо нищить істотну окремішність української мови.

7. Видане теперішньою владою в Україні правило про заміний на **-а** (див. “Український правопис” 1946 р., с. 71) помилкове і грубо ненаукове.

Література

Головна література така:

Е. К. Тимченко. Функції генетива вѣ южнорусской языковой области. — Варшава, 1913. — С. 248-268. Поважна праця, що подає силу матеріялу з народніх творів; частину цього матеріялу використовую й я.

Мюленбахъ. Обѣ употребленіи роди тельнаго падежа вмѣсто винительнаго вѣ славянскихъ языкахъ // “Извѣстія 2 отд. Академіи Наукъ”. — 1899. — Т. IV.

Н. Некрасовъ. О замѣнительныхъ падежахъ — родительномъ и винительномъ вѣ современномъ русскомъ языкѣ // “Извѣстія”. — Т. X. — Кн. 2. — С. 31-65.

А. И. Томсонъ. Родительный-винительный падежъ при названіяхъ живыхъ существъ вѣ славянскихъ языкахъ // “Извѣстія”. — Т. XIII. — Кн. 4. Див. ще т. XIV, кн. 3, с. 35-74; т. XV, кн. 2, с. 72-82; т. XVII, кн. 1, с. 190-214, тут і література.

М. Константиновъ. За употребата на родителенъ падежъ вмѣсто винителенъ вѣ старобългарския езикъ // “Извѣстія на семинара по славянска филология”. — Кн. III.

А. Соболевскій. Лекції по исторіи русскаго языка — М., 1903. — С. 196-199 (багато прикладів із старої мови).

Dr. E. Beznekeg. Der genitiv-accusativ bei belebten Wesen im Slavischen // “Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung”. — Т. 37. — С. 364-386.

А. Meillet. Recherches sur l'emploi du Genitiv-Accusativ en vieux lave. — Paris, 1897.

V. Дієслівні види

1. Два головні дієслівні види

У нашій мові чи не найперше місце належиться так званим дієсловам, цебто словам, що визначають якусь дію або стан підмета: *ходити, лежати* й т. ін. У реченні дієслова звичайно правлять за присудка, а він у ньому таки найголовніше, бо ж без присудка речення звичайно не може існувати.

Прийнято, казати, що в давнину дієслова мали значно більше дієслівних форм, але з бігом часу деякі з них омертвіли й позаникали. Це не так: мови з бігом часу не бідніють і нічого не гублять зо свого функціонального багатства – гублять тільки те, що можна замінити простішим способом. Скажемо, болгарська мова, як у давнину старогрецька, з бігом часу загубила свої відмінки. Так, загубила форми їх, їхні кінцівки, але не загубила їхньої функції, – їх стали ще простіше виконувати прийменники (бо на те ж вони й прийменники): прийменники тут перемогли. Пор. те саме в англійській мові.

У порівнянні: з мовами європейськими слов'янські дієслова мають деякі форми, які сильно їх збагачують і цілком надолужують ті форми, які загубилися в глибоку давнину. Серед цих форм дуже цікаві й цінні т. зв. дієслівні види, що й будуть предметом цієї моєї праці.

Отож, слова, що визначають дію або стан речі (підмет), зветься дієсловами: *пише, ходять, сплять* (на питання: що робить підмет: *співає, майструє*, або: в якому він стані: *вмивається, лежить* і т. ін.).

Але мало цього: в інших українських дієсловах уже самою формою їх зазначається, чи ця дія закінчилася, чи продовжується, бо кожне дієслово завжди показує й ступінь тривання дії. Напр.: *писав, ходив* — дія не закінчена, а *написав, прийшов* — дія закінчена. Ступінь тривання дії зветься в граматиці видом дієслова.

У нашій мові маємо два головних дієслівних види: **д о к о н а н и й** і **н е д о к о н а н и й**. Доконаний вид визначає, що дієслівна дія чи стан підмета закінчилася, напр.: *батько прийшли, сестра написала, брат заспівав*. Але підмет може свою дію й не закінчити, а тільки її зазначити, тоді це вид недоконаний: *батько йдуть, сестра пише, брат буде співати*.

Із самої своєї істоти доконані дієслова звичайно вживаються в минулому часі, а їх важливою ознакою є те, що вони приставкові, цебто мають на своєму початку приставку: *списав, вийшли, підбігла*. Вони можуть мати й час будучий, конче т. зв. простий приставковий: *спішу, вийдеш, підбіжу*. Часу теперішнього доконані дієслова з самої істоти своєї мати не можуть, бо ж у часі теперішньому дія ніколи не закінчується, а як тільки закінчиться, то це вже час минулий.

Недоконані дієслова звичайно безприставкові: *ходжу, пишеш, летимо, просите, гудуть*.

Ці дієслова мають усі три часи: теперішній — *ходжу, спиш*; минулий — *ходив, спала*; будучий зложений: *буду ходити, будеш спати* й т. ін.

Безприставковість — це істотна ознака недоконаних дієслів; коли ж до такого дієслова додамо приставку, його вид зараз переміниться на доконаний. Напр.:

<i>Недоконаний:</i>	<i>Доконаний</i>
<i>лечу</i>	<i>полечу</i>
<i>спиш</i>	<i>доспиш</i>
<i>сидить</i>	<i>висидить</i>
<i>ідемо</i>	<i>перейдемо</i>
<i>читаєш</i>	<i>начитаєте</i>
<i>женуть</i>	<i>проженуть</i>

Види дієслів — це істотна ознака нашої мови, одна з ознак найголовніших, без якої наша мова відразу настільки зубожіла б, що ми не могли б і зрозуміти її. Дієслівних видів ми звичайно навчаємося ще від матері, ще з перших дитячих літ, і довго ламаємо мову, поки їх таки належно осилимо.

Чужинцям навчатися цього розрізнення дуже трудно, і рідко хто з них опановує його до кінця, а звичайно плутають: *я вже все писав* (треба: *написав*), *ти сьогодні йдеш* (треба: *прийдеш*) до мене і т. ін.

Я коротко розповім тут про дієслівні види головню з пункту зору їхньої дії в мові, цебто їхньої функціональності, і то з погляду складні нашої літературної мови. Звичайно по наших граматиках дієслівні види збувають п'ятьма рядками, а між тим вони грають дуже важливу роль у нашій мові, і хто їх істотно не знає, той мови не знає.

Різні дієслівні види творяться в нас потрійно:

1. Дієслівною приставкою, напр.: *до-вести*, *зі-брати*.

2. Дієслівним наростком чи дієслівною вставкою, напр.: *руб-ну-ти*, *руб-о-ну-ти*, *куп-ув-ати*.

3. Зміною голосного звука дієслівного кореня, напр.: *ломити* — *ламати*, *летіти* — *літати* й т. ін.

Про все це розповідаю коротко, маю на увазі головню практичну ціль. Цебто, головне — вживання дієслівних видів у літературній мові.

2. Вид однократний на -нути

Доконати якусь дію можна звичайно протягом довшого чи коротшого часу: *написав, заспівала, перепишемо*. Але можна виконати її й відразу скоро, за найкоротший час. Це буде т. зв. однократний вид, коли дію виконуємо за один раз. Для зазначення цього виду маємо вже інший спосіб – творимо їх дієслівною ознакою, вставкою *-ну-*, напр.: *блиснути, грюкнути, двигнути, зиркнути, плигнути, свиснути, сікнути, сякнути, стрибнути* і т. ін. Ці дієслова, як доконані, звичайно не мають теперішнього часу, а тільки минулий та будучий простий: *грюкнув, свисну*.

Дієслівну доконаність і однократність визначає тут емоціональна вставка *-ну-*, а тому приставка в них без потреби, чому дієслова з *-ну-* завжди безприставкові.

По наших говірках ті самі дієслова часом уживаються то з *-ну-*, то без нього. Подам тут кілька завважень головно з нашої літературної мови, характеру практичного.

У літературній мові вживаємо *забагнутий, забавити*, минулий час *забагнув, забавила*, а тільки рідко: *забаг, забавла*, а в західноукраїнських говорах це останнє часте.

Уживаємо тільки *стати, пристати, став, стала, стали*, цебто завжди без *-ну-*, говіркове західноукраїнське *станув, станула*. Літературне “*станув*” – це розплився: *станула, як віск* (Марко Вовчок), *свічка станула на огні, кінь пристав* (говіркове: *пристанув*).

Стиснутий, стискати, руку стиснув або *стис* – однаково.

У літературній мові тільки: *тріснув, тріснула, тріснули* (говіркове західноукраїнське: *тріс, трісла, трісли*).

Уживаємо тільки: *кашлянути, кашляну, кашлянеш, кашлянув* (говіркове західноукраїнське: *кашельнути, кашельну, кашельнеш, кашельнув*).

3. Вид однократний на *-онуту*

Є в нашій мові ще одна дуже цікава форма донаних дієслів, — це ті, що ми їх творимо через *-онуту*. Ці форми визначають не тільки одноразовість дії (для цього досить було б самого *-нути*), але й велику силу та швидкість її, напр.: *стуконуту*. Таких форм у буденному інтелігентному словнику може не багато, але в мові народній та в мові ліпших знавців її їх немало. Цих форм ми звичайно вживаємо для зазначення одноразовості й сили голосу, стуку, сил при роди, раптової дії й т. ін.

Ось частіші з цих форм: *блисконуту, грюконуту, лупонуту, рвонуту, різонуту, рубонуту, свистонуту, чи свисонуту, сіконуту, співонуту, стрибонуту, стуконуту, тупонуту, хапонуту, шмигонуту, шпигонуту, шугонуту* й т. ін.

Цих форм розмірно не багато, бо не всі дієслова можуть творити однократні форми.

До цього додаю, що це *-ону-* завжди супроводжується сильно вираженою окремою експресійністю чи інтонацією: *а я його як рубо-о-ну-ув!*

Усі ці дієслова безприставкові, бо приставка тут не потрібна: форму творить сама рвачка-вставка *-ону-*. Усі ці дієслова наголос мають на цьому *-ну-*, бо ж воно інтонаційне чи сильно експресійне.

Подібні форми знає й мова російська, але в ній це твориться через *-ану-*, напр.: *рубануть, долбануть* і т. ін. У нашій літературній мові прийнято тільки *-ону-*, ніколи *-ану-*. На жаль, наші письменники нерідко вживають російського *-ану-* замість своєї-

го *-ону-*. Це чистий русизм, у нашій мові зовсім непотрібний.

Подам тепер трохи прикладів на ці форми – їх любили наші старші письменники й частенько вживали. Марко Вовчок у своїх “Оповіданнях” пише: *«Як здвигне брови та блисконе оком», «Раптом як співоне»*. У “Казках” Рудченка: *«Чорт як рвонеться, тільки пил схватився»*. У Куліша: *«Чигали, як би рубонуть», «Наливайко шугонув у Цісарщину», «За мною шугонуло й товариство»*. У Квітки: *«Тут разом різонута ножем, та й амінь»*. Номис, “Приказки”: *«Щоб тебе кат сіконув перед великими вікнами»*. Нечуй: *«Турка під бік шпигонути»*.

Ще приклади із Словника Б. Грінченка: *«Грім як грюкне, а блискавка як блисконе!»*, *«Як грюконе об стіну!»*, *«А собака здоровий, як плигоне йому на груди, так і звалив»*, *«А він як свисоне!»*, *«А кінь як скаконе!»*

У “Людоловах” 1958 р. Зінаїди Тулуб, том I: *«Дівча струсонув одну гілку», «Як ножем різонуло її одне слово»*.

У “Ноти й оселедці” 1959 р. Є. Кравченка: *«У животі раптом як шпигоне, як крутоне, як різоне!»*, *«Як шарпонули!»*.

І треба бути дуже чуйним до цього *-ону-*, щоб його таки вжити, де треба зазначити експресійну швидкість чи раптовість дії. У “Людоловах” читаємо: *«Хутко шмигнув він до майстерні», «Схопила-ся, наче щось штовхнуло»*. У цих прикладах я вжив би: *шмигнув, штовхнуло*. На с. 234 авторка пише: *«Недовірливо зиркнула на нього»*, – тут уже трудно окреслити силу раптовості: чи *зиркнула*, чи *зиркнула*.

Як приклади показують, цьому *-ону-* часто товаришить частка *як*, що збільшує силу раптовості

дії і вимовляється з великою експресійною інтонаційною силою.

Отже, ця форма дієслів на *-ону-* творить помітну різницю української мови від мови російської, де ця форма має ознаку *-ану:* *рвануть*, *рубануть*, *резануть* і т. ін.

На жаль, як я вже казав, українські письменники частенько вживають у своїх творах не своєї притаманної форми на *-ону-*, а цим тільки засмічують свою рідну мову. Цікаво, що навіть у Галичині таки часто знаходимо цю чужу нам форму на *-ану-*. Напр., у І. Вільде (“Повнолітні діти”, 1939) читаємо: «Щось рванулось», «Рванулись оплески». А треба: *рвонулось*, *рвонулись*.

Або в І. Винницької (“Христина”, Краків, 1940) знаходимо: «Рванула руку», а треба: *рвонула*.

У “Вибраних творах” О. Вишні (Краків, 1940) читаємо сумнівне: *хапанув* (треба: *хапонув*), а поруч: *крутонулись*, *рвонулась*, *рвонувся*, *крутонулась*.

Ось іще приклади із львівських видань. Т. Микитин (“Нові люди”, 1939) подає: «Герш рванув себе за бороду» (треба: *рвонув*). У П. Карманського (“Чорна Індія”, 1937): «І вся громада рванула за хату» (а треба: *рвонула*). У Б. Лепкого (“До Зарваниці”, 1938): «А тоді коні як не рвонуть» (а треба: *рвонуть*).

Отже, по-українському треба писати й говорити однократні дієслова, для зазначення сили й швидкості, їхньої дії, тільки на *-ону-*.

Подам на це ще приклади з новішого часу. Ось роман М. Островського “Як гартувалася сталь”, переклад О. Варрави (Київ, 1937): «Ломом двигонем його», «З силою рвонув гвинтівку», «Рвонув до себе», «Рвонув нагана», «Верхівець рвонув коня», «Рвонув коміра», «Серьожа рвонувся», «Рвонувся на середи-

ну», «Рвонувся був напролом», «Рвонула вихром уперед», «Машина рвонула», «Гармонія рвонула вогнем», «Рвонули на кулемет», «Рубонув плазма», «Рубонув фігуру», «Рубонув шаблею», «Хльосконув під черево».

За останній час молоді українські письменники виразно були полюбili російську форму на **-ану-** замість української **-ону-**. Але це потрохи міняється, і сьогодні російську форму **-ану-** вже рідко можна стріти. Панує українська **-ону-**. Напр., Василь Кучер у своєму романі «Прощай, море» 1959 р. пише: «Трусонув чубом», «Сипонуло іскрами з паровоза», «Вітер шугонув через квартиру», «Дівчина тріпонула зачіскою», «Хай трусонуть калиткою», «Тріпонував чубом», «Сама по сусідах шатонула» і т. ін.

Отож, дієслівні форми на **-ону-** — це наші притаманні форми, що вирізняють українську мову серед інших слов'янських форм, і тому мусимо вживати тільки цієї форми, а не чужої нашої мові російської форми на **-ану-**.

4. Приставкування дієслів

Перші дієслова, які поставали в слов'янській мові ще за найдавнішого часу, були безприставкові. Такі дієслова, як *стати*, *знати*, *їсти*, *пити*, *жиги*, *сісти* й т. п., — це дієслова ще індоєвропейського часу, бо вони відомі всім індоєвропейським народам. І всі вони були безприставкові.

Значення безприставкового дієслова було зовсім конкретне, ясне, напр., *їсти* — задовольняти голод узагалі, *ити* — це рух узагалі і таке інше. Ці безприставкові дієслова були багатозначні, з дуже широким значенням, і охоплювали найрізніші дії. Напр., *пити* — і воду, і вино, і молоко і т. ін. Слово

ходить з бігом часу набуло такого широкого значення, що вело до неясности мови.

З бігом віків мова розвивалася, помалу набуваючи собі яснішого, але й ширшого змісту. У глибоку давнину дієслова мали головню конкретне, реальне значення, а з бігом часу стало появлятися й значення абстрактне. Мова шукала собі способу, як докладніше й ясніше висловлювати свою думку, особливо дієслова, бо воно ж — присудок у реченні, цебто головний член його.

Прийменники (*на, по, в, з* і т. ін.) показують найрізніші стосунки між іменниками в реченні, і їхня мовна істота рано була перенесена і до дієслова. Так помалу появилися приставкові дієслова: *ходить-виходити-сходити* і т. ін. Приставкування в житті дієслів високо важливе, і з бігом часу воно стало душею дієслова і нашої мови взагалі.

Дієслівне приставкування постало через конечну потребу докладніше зазначати дію дієслова: час тривання її, напрям її, силу її, частоту її і т. ін. Воно, дієслівне приставкування, стало надавати дієслову найрізніше, часто вже й абстрактне, тонко синонімічне значення.

Дієслівні приставки спочатку надавали значення головню просторові та й часові, а з часом набували й іншого значення. Появилися *ходить-походити-сходити-переходити* і т. ін. У стародавній мові було багато різних часових форм, а з бігом віків число їх стало помітно меншати, а часова сила дієслів помалу переносилась на видові форми дієслова.

З дуже давнього часу у дієслів намітилась потреба, крім чистого зазначення різного часу, зазначати також узагалі доконаність дії чи її недоконаність. Зазначилось це ще в добу до писаних пам'яток віків, а в перших пам'ятках X-XI віків ця

доконаність чи недоконаність дії вже виразно по-стала. Стало робитися це при допомозі приставок до дієслова. Слово *пити* не визначало ясно цієї доконаності чи недоконаності, — а дієслівна приставка (*випити, напитися*) виразно стала визначати доконаність дії, доконаність зовсім ясну.

Індоевропейська прामова не знала ще дієслівного приставкування, але старослов'янська прамова вже знала його, а перші писані пам'ятки вже подають його. А перші наші пам'ятки XI-XII віків уже знають чимало дієслівних приставок, але ще не всі види їх.

З бігом часу роля дієслівних приставок усе зростає і все стає яснішого, більш усталеною. Десь у XIV віці цей процес по пам'ятках виразно усталюється, а в живій мові він усталився й закріпився певно ще раніше.

Таким чином у нашій мові, як і в мовах інших слов'янських народів, остаточно затвердилося й усталилося, що головна видова основа дієслів — доконаність чи недоконаність їхньої дії — стали значатися дієслівною приставкою, а ці приставки набули собі в мові величезного значення: це душа дієслова.

5. Дієслівні приставки

Вище, у першому розділі цієї праці, я окреслив дієслівний вид тільки наполовину, — він визначає ступінь чи час тривання дії. Тут подам іще й другу його половину: дієслівний вид визначає й напрям дії від підмету до предмету, і це робиться при допомозі дієслівних приставок.

Дієслівних приставок у нашій мові знаємо аж 15, це будуть: *в-* чи *у-*, *ви-*, *від-*, *до-*, *з-*, *с-*, *зо-*, *із-*,

іс-, за-, на-, над-, о-, об-, пере-, під-, по-, при-, про- і роз-. В давнину їх було більше. Кожна з них, приставлена до дієслова недоконаного виду, робить його доконаним, і кожна надає йому окремого значення, бо зовсім інакше скеровую дію, і треба мати тонке вроджене або глибоко вивчене мовне чуття, щоб правильно відчувати мовне значення тієї чи іншої приставки. Напр., дієслова: *убігти в хату і вибігти з хати* мають дієслівні приставки зовсім протилежного значення, і власне такі вони всі, як і відповідні прийменники, пов'язані з ними.

Вихований у самому духові нашої мови звичайно не трудно в цьому орієнтується, але для чужинця це мудрість непоборна, тим більше, що первісне значення цих 15 приставок не рідко вже притупилося і часом поплуталося з іншими.

Подаю тут усі дієслівні приставки й окреслюю головне значення кожної зокрема, як скеровується дія.

Зазначу тут, що дієслово без приставки завжди буде недоконаного виду, а кожна приставка робить його доконаним, тому головне істотне значення всіх приставок — визначати доконаність дії.

1. Приставки *в-* та *у-* злилися в українській мові в один приросток, але в давнину було їх два з різним значенням: *в-* скеровує дію в середину предмету, як кінцевий пункт руху: *внести, впасти, втягнути*, а *у-* скеровує дію на корінне значення самого дієслова, сильно збільшуючи її, цебто скеровує рух у середину самого себе чи на кого: *убити, ув'янути, укоряти, упасти* й т. ін.

Що в обох випадках рух направлений всередину, то ці приставки *в-* та *у-* уже з давнини стали сильно плутатися й уживатися одна замість одної, але різне значення їх позосталося й до сьогодні,

напр.: *ввійти-убожіти*. Це поплутання в нас приставок *в-*, *у-* мало корисне, бо такі збіднює нашу мову. Саме *в-* виникло в нас із давнього *в-* або *въ* (*во*): “*въстала*” дало “*встала*”.

У мові російській розрізнення приставок і прийменників *в* та *у* позосталося стародавнє, чому українці, пишучи чи говорячи по-російському, так часто плутають ці приставки.

2. Приставка *ви-* скеровує дію з середини назовні: *винести, вийти, вигнати*. Часто визначає виключення чи закінчення чинності (як і *з-*): *виорати, вибрати, винести*.

Наше *ви-* походить або з давнього *вы-*, або з давнього *из-*: *излѣзти-вилізти, изйти-вийти, исполнити-виповнити*, тому чинності наших *з-* та *ви-* часом однакові, збіглися. Сама давня приставка *из-* завмерла. Пор. *изгибоша*, наше — *вигинули*.

3. Приставка *від-* скеровує рух від чогось взагалі далі: *відійти, віднести, відіграти, відцуратись*. Вона ж показує, що від предмету береться частина: *відрізати, відрубати, відділити*, або взагалі відділення: *відносити, відбити*.

Від- виникло з давнього *от-*, а це давнє *от-* перейшло в нас на *од-*, пізніше на *від-*. У східноукраїнських говорах і тепер панує *од-*, а в західних — *від-*.

4. Приставка *до-* визначає рух до мети, до чого, до кінця: *донести, дописати, долити, дочитати*. Коли дієслово закінчується на *-ся*, вона визначає довготу й многоту дії: *доходився, доспівався*.

5. Приставка *з-* (перед глухою *с-*) різного походження, а тому часто неясне й його значення. Давнє *съ-* дало *с-*, пізніше *з-*, часто скеровує рух чи дію з чогось вищого додолу: *збити, знести, скинути, зійти*.

Давнє *ис-*, напр., *искушати* дало так само *с-* — *скушати*.

В давнину часта була приставка *въз-*, перед глухим *въс-* і вона в нас перейшла на *з-* чи *с-*, напр.: *възрадоватися-зрадуватися, зрадіти, въскладати-складати*. Але *въз-* часто визначало рух уверх, напр.: *возносити, восток, восходити*, наші: *знести, схід, сходити*, цебто протилежно до *с-*, рух угору, чому в нас і сьогодні маємо при *з-* поплутання керунку руху: *сходити в нас і на гору, і з гори*, тоді як у давнину цього поплутання не було: *восходити* — це вверх, на гору, *сходити* — це додолу. Ось тому в нас часто *з-* губить своє давнє значення й визначає просто закінчення дії: *зорати, збити, списати, спекти, зостатись*.

При перекладах з Євангелії це поплутання робить труднощі і збіднює мову, бо Палестина гориста, і з цією гористістю — виходити чи сходити — скасовані й дієслова в мові гебрейській та грецькій, але не в церковнослов'янській.

Українська форма *знайти*, але російська форма *найти* сильно впливає на нашу, тому *найти* часом панує і в нас.

Із *з-* фонетично вийшли в нас ще й *із-, зі-, зо-*.

Давнє *из-, ис-* звичайно дало в нас *ви-*: *изыти* — *вийти, излѣсти* — *вилізити, исполнити* — *виповнити*.

6. Приставка *за-* визначає рух від чогось куди: *занести, завести, загнатися*, або просто доконаність дій: *забрати, записати, залишити*.

7. Приставка *на-* скеровує наш рух чи дію на щось зверху, одночасно показуючи закінчення її: *накласти, написати*. Одночасно визначає, особливо коли дієслово закінчується на *-ся*, довготу і многоту дії: *наробити, набігатися, находитися, наплакатися*.

8. Приставка **над-** визначає додання, збільшення дії: *наддати, надробити, надбігти*. Або, навпаки, визначає початок дії або забирання від чогось його частини: *надламати, надбити, надщербити, надпнути, над'їсти*.

9. Приставки **о-** та **об-** близькі до себе. Приставка **об-** визначає позбавлення когось чи чогось його частини (як **від-**): *обдерти, оббити*. А то — поширити дію на предмет зо всіх його боків: *обгорнути, обгородити, обв'язати*.

Дієслівна приставка **о-** часта й сильно діюча. Уже з давнини вона часто визначає велике чи щедре набуття чогось, повне поєднання з кимсь-чимсь, доповнення самого себе ким-чим, так що предмет чи особа набував велику зміну свого першого стану. Напр.: *оженитися* — поєднатися з женою; *огородити* — оточити “городом”, огорожею; *оживити* — поєднати з життям, *озвірити* — набути рис звіра, *охолонути* — поєднатися з холодом, і т. ін. Пор. ще: *окрилити, одурманити, опам'ятати* і т. ін.

Порівняймо стародавнє *оконитися* — сісти на коня. У XVIII ст. було слово *окалошитися* — надіти калоші. У давнину були слова *окняжити* — віддати у власність князеві, *огосподити* — призначити господина (пана) на щось, опанувати, *огосподитися* — стати господином (паном) чогось.

Так само: *оглушати* — зробити глухим, *огірчити* — зробити гірким, *оправдати* — дати правду і т. ін.

Пор. ще у Гр. Квітки-Основ'яненка (Твори, т. II, Київ, 1956): «*Чи ти одуріла, чи обожеволіла?*»

Дві приставки **о-** та **об-** часом збігалися своїм значенням уже вдавнину, як і тепер у нас.

10. Приставка **пере-** скеровує наш рух через щось: *перенести, перейти, перескочити, перегнати, перебити, пережити*. Або це повторна дія: *переписа-*

ти, *переорати, переробити, пережити*. Часом це дія знищення, ламання чогось: *перевести* (знищити), *перебити, переламати, перетворити*. Іноді визначає перевищення над міру: *перебрати, перегнати, пересолити*. Це *пере-* постало з давнього *пре-* або *пръ-*.

11. Приставка *під-* визначає рух додолу під щось: *підкласти, піддатися, підпасти*. Або, навпаки, скеровує наш рух угору: *підскочити, підняти, підрости*. А то визначає зроблення кінцевої частини дії: *піднести, під'їхати, підбігти*.

Давнє значення *під-* (було *под-*) добре знати з цього прикладу: «*Глави своя подклониша под тії мечі харалужнії*» («Слово о полку Ігореві» 1187 року).

12. Приставка *по-*, *ні-* дуже в нас важлива й часта, і визначає початок та довготу дії при кількох чи багатьох предметах: *побити, поламати, погнати*. А то визначає напрям руху вперед: *послати, понести, піти*. Закінчення дії: *покласти, поставити*. У Лавріновому Літопису: «*Поищемъ собѣ Князя*», — наше: «*Пошукаємо собі князя*».

Наше *по-* часто замінює давнє *на-*, бо функції цих приставок *на-* і *по-*, здавна збігалися, напр.: у «Слові о полку Ігореві» маємо: «*Начатися той Пісні*», тут «*начатися*» — наше *початися*. Як побачимо далі, ці самі приставки часто виконують у мові однакове завдання, і вони можуть ставати рясними складеними приставками. Про них буде мова далі.

13. Приставка *при-* найчастіше визначає рух до предмету, наближення звідкись до кого чи чого, або взагалі наближення: *прийти, принести, привезти, прилетіти, придобритися, прилеститися, примазатися*. Часте й друге значення, — закінченість дії взагалі: *прибути, призабути, прикрити, придумати*.

14. Приставка *про-* нечаста, і визначає виконання дії серед якихось перешкод: *пронести, проби-*

ти, провести. Часом це довга дія протягом певного часу: *пропрясти, проробити, просидіти, пропоратися*. Або просто докінчення дії: *прогнати, пропасти, промовчати*.

15. Приставка *роз-* визначає рух на різні боки, у різних напрямках: *роздати, розлити, рознести*. Давне було *раз-, рас-*, пізніше *роз-, рос-*. У “Слові о полку Ігореві”: *ростікашеться, роспужени*.

Були ще й інші приставки.

1. Є ще одна приставка, це *без-*, але це приставка іменникова, звідки вдерлася до дієслів, проте ще тут дуже рідка й визначає те саме, що й при іменниках, — позбавлення когось чогось. Вона в дієсловах дуже рідка: *безлюдніти, безлюдувати, безсиліти, безуміти, безчестити*.

Зате вона часта з приставкою *о*: *обезчестити, обезсилити* і т. ін.

2. У давнину були в нас ще різні дієслівні приставки, але з бігом віків погубилися. Було, напр., *пре-*, що часом і тепер ще можна спіткати. Напр., у Словнику Грінченковому подається: *предокучити*, але це форми сумнівні — вони в нас перейшли на *на-* й ін. Це архаїзм.

Зникло й *пред-*, — воно перейшло на *перед-*: *передплатити, передбачити*.

У давнину був у нас частий окремий приросток *у-*, напр., у “Слові о полку Ігореві»: «*Ночь птичь убуду*», «*Упуди жирная времена*», але й він зник, перейшовши на *з-* або *по-*: *збудив, спудив* чи *побудив, попудив (полякав)*.

Оце всі наші дієслівні прості приставки з найрізнішим, як ми бачили, значенням. Головне їх завдання — показати керунок руху чи дії, рахуючи від підмета чи предмета. Напр., від “*бігти*”: *вибігти, відбігти, добігти, набігти, збігти, перебігти, побіг-*

ти, прибігти, прибігати, – і все зовсім інше мовне значення. Хто цього значення тонко не відчуває, той мови не знає.

З бігом віків приставки часом набули собі протилежного значення, напр.: *піднести, підскочити*. А то часом є дієслова, на які приставка мало впливає, напр.: *кінчити: закінчити, докінчити, покінчити, скінчити*. Але звичайно вона сильно впливає, напр.: при слові *писати* виразно міняючи дієслова при кожній приставці.

Взагалі ж приставки від одного дієслова творять нам завжди багато слів усе з різним значенням, дуже ясно зазначеним, пор. приставки при дієслові *писати*. А від дієслів легко твориться віддієслівні йменники, так само все різного значення, залежно від своєї приставки, напр.: *впис, випис, відпис, допис, спис, запис, напис, опис, підпис, перепис, напис, пропис, розпис* – аж 15 різних слів, бо маємо 15 дієслівних приставок, і все з тонким синонімічним відрізненням.

Від дієслів творяться дієприслівники: *виписуючи, виписавши*, та дієприкметники: *відписаний, дописаний*, а від іменників прикметники: *списовий, прописний*, і таким чином від одного корення *-пис-* можна створити сотню слів! Так росте мова й її словник з невеликого числа коренів, але при допомозі приставок та закінчень. Самих коренів у мові не так багато.

Звичайно, треба глибокого мовного знання, щоб усі ці приставки належно тонко відчувати, і це знання набувається ще з матірньою мовою, хоч і дуже не легко, – ми взагалі не добачуємо величі мовної праці наших дітей.

Поплутання приставок у нас не рідке не тільки серед широкого громадянства, але й серед моло-

дих письменників. Напр., у нас частенько плутають приставку *про-* з *пере-*, й пишуть: *перевели постанову, перевели справу*. А в літературній мові “перевести” – це знищити: «*Пішов на дощ, і перевів (знищив) одержу*», «*Геть мені черевики перевела (знищила)*». У Рудченка в “Казках” читаємо: «*Як же його перевести з світу, щоб не було на світі*», «*Чужі діти своїм батькам у поміч стають, а ти тільки дурно в нас хліб переводиш*». У Номиса, “Приказки”: «*Пани переведуть, що й собака не їстиме*», «*Бодай його кодро з накоренком перевелось*». Стороженко, “Марко Проклятий”: «*З панів переведуться на шолудивих кошенят*».

А справу на зборах “*проводять*”, а не “*переводять*”, так, як когось проводять, скажемо, додому. Пригадаймо з пісні: «*Котилася зірка з неба та впала додолу, ой, хто мене молодую проведе додому*». У Шевченка: «*Провожала сина мати*».

У нас часто плутають *пре-* (*пере-*) з *при-*, а вони істотно різняться. Наприклад: *презирати* – *зневажати, гордувати* (пор. *презирство*) і *призирати* – *доглядати* (пор. *призиратися* – *вглядатися*).

Деякі приставки з бігом часу втрачають своє первісне значення. Напр., у давнину приставка *о-* була частою й визначала велике набуття собі чогось. Так, у давнину були форми: *оконитися* – *сісти на коня*.

Як було зазначено вище, більшість дієслівних приставок розвинулися з відповідних прийменників, а тому вони часто зберегли і своє старе прийменникове значення. Тільки три приростки: *ви-*, *пе-*, *ре-* та *роз-* самостійні, не бувають прийменниками.

Цікаво тут зазначити, що в нашій мові існує дуже багато таких присудків, які висловлені перехідним спривставкованим дієсловом, при чому

дієслівна приставка повторюється і при предметі (об'єкті). Напр.: *Насилу добувся до хати. Він відійшов від науки.* Котляревський: «Довів нас до цього». Шевченко: «Дожить до світу». Котляревський: «Одв'яжись од мене», «Наскочити на перешкоду», «Підпасти під владу», «Упасти у гріх», «Внести в хату», «Знести з даху», «Обпертися об дерево», «Доїхав до міста», «Одійшов од нього», «Зайшов за тин», «Підбіг під хату», «Відігнав від себе», «Понести по людях» і багато таких інших. Такі мовні форми показують дорогу виникнення наших форм спроставлених дієслів і їх значення.

Це саме було і в давнину. Пор. у “Слові о полку Ігоревім” 1187 р.: «Глави своя подклоніша под тії мечі харалужний». Старослов. (Матвія 14.29): «Излѣзъ изъ корабля Петро, наше: Вийшов із човна Петро».

6. Складені дієслівні приставки

У давнину складених дієслівних приставок було мало — вони розвинулися головно з бігом віків — і їхню роль виконували приставки прості, найчастіше *на-* та *по-*. Пізніше цю функцію перейняли на себе складені приставки взагалі, але до певної міри, по-стародавньому, також і приставки *на-* та *по-*.

Але й на цьому не кінець, бо крім 15 простих дієслівних приставок ми ще маємо багато приставок складених чи зложених. У нашій мові приставки *на-* та *по-* можуть легко єднатися з іншими приставками й таким чином творити нові приставки складені, напр.: *на-в-*, *на-ви-*, *на-до-*, *на-ді-*, *на-з-*, *на-с-*, *на-по-*, *по-в-*, *по-ви-*, *по-від-*, *по-до-*, *по-з-*, *по-за-*, *по-на-*, *попере-*, *по-під-*, *по-піді-*, *по-по-*, *по-про-* і ін.

Яка доля цих складених приставок?

Зовсім відмінна від приставок простих. Наша мова в зазначенні ступеня чи часу дії така тонка, що коли наша дія торкається багатьох предметів, то цю дію ми зазначаємо дієсловом, але конче зо складеною приставкою. Цебто, складені приставки визначають многоту осіб нашої дії чи многоту предметів дії.

Приставка **на-** для цього рідка.

Напр.: *навиносити, назносити, напросити* й т. ін., це значить багато чогось: *назносити купу дров; жебрак напросив собі на день; досить п'яниця навиносив з комори* й т. ін.

Але **по-** в цьому випадку часте: *повносити, по-виносити, повідносити, подоносити, позносити, по-заносити, понаносити, пообносити, попереносити, поприносити, понадкушувати, порозносити*, — усі 15 приставок еднаються з **по-** для зазначення дії при чисельності предметів при одному чи кількох підметах. Напр.: *я повносив усе до хати; сестра по-виносила квіти на дощ; батько повідносили позичені речі; брат попереносив книжки до своєї кімнати; щурів повбивали чи позабивали* й т. ін.

Таке значення **по-**, як я сказав, іде з глибокої давнини. Дієслівна приставка **по-** сама дуже давня: її знає мова литовська (як **ра**), знають її і всі мови слов'янські, а тому приймаємо її за форму ще балтицько-слов'янську.

Цю складену приставку добре знають давні нам'ятки. Напр.: у «Слові о полку Ігореві» 1187 року читаємо: «*Свати попоїша, а сами полегша*», цебто: «*Сватів попоїли, а самі полягли*». Це важливе значення **по-**, і цього не можна забувати нашим письменникам. Ось ув одного читаю: «*Люди збіглися і винесли з хати все*», — ні, не «*винесли*», а «*пови-*

носили”, Або ось у “Людоловах” 1958 р. З. Тулуб читаю: “Татари розклали вогнища”, а краще було б: порозкладали.

Іще приклади на складені приставки з *по-*: *повикидати, повкривати, повискакувати, позливати, позмінювати, діти подушки позминали, кайдани руки поз’їдали, понавозити, поопускати, пооббивати, пообмальовувати, пообмивати, поперекручувати, попризвичаюватися* — при таких дієсловах зі складними приставками завжди кілька чи багато предметів, незалежно від підмета, — він може бути один або кілька. Звичайно, щоб усе це поробити, потрібна й множинність дії, але тут на неї не звертається головної уваги.

Іще одна важлива ознака: при множинності предметів звичайно дієслово не буває зворотним, цебто не закінчується на *-ся*.

Щоб глибше все це зрозуміти, даю ще приклади з народних творів або з творів літературних.

С. Рудченко, “Казки”: «*Вони знов поприростали*», «*Стоять мажі, шкурами повкутувані*». Чубинський, “Труди”: «*Ти понаводив усіх*», «*Повиростали сини*», «*Були річки — повсихали, були кращі — поз’їжджали*». Драгоманів, “Нар. предання”: «*Всі троє були в мене поприв’язувані на оборі*», «*Брати позлазили з дуба*». Б. Грінченко: «*Понапікала хліба, понаварювала*». “Етн. 36.”: «*Від німців попереймали*». Котляревський: «*Поперевертав слова*». Квітка-Основ’яненко: «*Люди понапаковували хліба*», «*З своїм козаком поперехрещували нагайками*», «*Повелів повикупувати всю худобу*». Толстой Л.: Твори, т. II: «*Дівчата посхоплювалися з місць*». Марко Вовчок: «*Стежки все жовтим піском повищипувані*». Панас Мирний: «*Десть понабували дерева*», «*Хатів густо, мов їх одну до одної хто позсував*».

Ів. Левицький: «*Що вона на мене понабріхувала*», «*Мати понапікала й понаварювала*». Б. Грінченко: «*Люди поперескакували через рівчак*».

І сучасні добрі стилісти не оминають цих форм. Так, у «Людоловах» З. Тулуб, том I, читаю: «*Іконок та хрестиків понакуповує*», «*І чого тільки вони понакупували*».

Коли дію роблять багато осіб одна при одній чи одна за одною, а сама дія продовжується довго, тоді присудка вживаємо в множині конче з *по-*: «*Хлопці від галасу похрипли*». Звичайно, при збірному підметі присудок може бути в однині: «*Челядь цілісіньку ніч колядує, аж похрипне*» («Основа». — 1862. — Т. IV. — С. 27).

Але при малому числі підметів, наприклад, коли підмет двоїна, цього *по-* може не бути, напр., у «Слові о полку Ігоревім» 1187-го року: «*Ту ся брата (два) розлучиста*», теперішнє: «*Тут брати розлучилися*». А коли б було багато, то сказали б: «*Тут брати порозлучувалися*».

Приставка *без-* не є приставка дієслівна, але йменникова, звідки й забрела, а тому складені приставки з *без-* не визначають множинності ані предметів, ані дії, а тільки позбавлення чогось, як і при прийменниках: *збезумитися, збезчестити, обезвладнити, обезголовити, обезлюднити, обезкровити, обезчестити* й т. ін.

Отже, коли багато підметів, що роблять, або багато предметів, що з ними щось роблять, то дієслово (присудок) мусить бути конче зо складеною приставкою, найчастіше з *по-*.

У нас часто на це не вважають, а тому мова бідніє на свою ясноту. Напр., ось «Коротка історія України» Івана Крип'якевича 1920 року, і в ній я читаю: «*Святополк задумав убити всіх братів*»

(с. 16), – коли всіх, то тут предметів кілька, а тому має бути конче складена приставка: *не убити, а повбивати*. Далі читаю: “*Він братів убив*”, – треба: *повбивав*. Або ще приклад на с. 66: “*Мазепа і в інших городах заснував школи*”, знову-таки було кілька шкіл, а тому не “*заснував*”, а *позасновував*, або хоч *засновував*. Тут же на с. 16: “*Край був знищений і зруйнований*”, – відповідніш було б: «*Край був понищений і поруйнований*».

Складені приставки при дієсловах – сильно тонке синонімічне розрізнення, яке відчуває тільки той, хто глибоко знає нашу мову, хто виховався в ній ще з колиски. Хто знає мову тільки з шкільного вивчення, той цих глибоких тонкощів (нюансів) не збагне. Ці складені приставки при дієсловах – глуха стіна для чужинців, що вивчають нашу мову. Наприклад, по-українському буде таке розрізнення: «*Уб'ю тебе, і всіх повбиваю*». Пор.: *дав-роздав-пороздавав*.

7. Довгота дії (попо-)

Українська мова має ще способи зазначати довготу чи множинність дії, щоб підкреслити, що підмет (один чи кілька) багато разів щось робив, щоб задумане закінчити. Це завжди зазначається дієсловом з приставкою рідше простою, частіше складеною.

Із простих приставок таке значення можуть надавати тільки *до-* та *на-*, але при дієсловах зворотних, цебто з закінченням *-ся*. Напр.: *доходився до шибениці, дочиталися до Хреста*. У “Людоловах” Зинаїди Тулуб: «*Султана треба було дпрочити – і ось додочилися: найдорожчі люди у неволю потрапили*», «*Діти набігались і поснули*», «*Находилися досить*», «*Наплакалися вволю, намучилися*» і т. ін. Пісня: «*Та*

вже мої ніженьки находилися, та вже мої рученьки наробилися». Номис, “Приказки”, 4560: «З рук наробитись, з ніг находитись».

Певну здовженість дії може визначати й *по-*, але меншу, напр. у Котляревського, “Енеїда”: «От тільки йще тут побарись». У Шевченка: «Гарненько побалакай з нею».

Це давня наша форма, нерідка в Лаврентієвому літопису, напр.: «Аще поидемъ к Торжку, попустошимъ волость», «Все попровадиль прочь», «Дошедше Горины. пополошившесея, бѣжаша». Або в Літопису Іпатієвому: «Русь всю страну пополошили», «Стражъе, то видивше, пополошившася».

Добре знає такі форми і мова російська, див. Даля, т. III: *попостничать, пополонить* і т. ін. Знає це й стара російська мова, напр.: I-й Псковський Літопис 6720: «Села ихъ попустошиша». Псковська судна грамота: «Попродаютъ да за свою покруту поимати».

Звичайно кажемо *любити*, але до цього є й здовжена форма *полюбляти*, досить часто вживана. Напр., у “Наталці Полтавці” Котляревського маємо: «Дівчата поглядають — всі сусіда полюбляють».

Але з бігом віків у нашій мові поставали й складені приростки, і цю функцію довготи дії значно виразніше перейняли на себе власне вони.

Із складених приставок зазначення многоти дії виконує приставка *пона-*, напр. Г. Барвінок: «Ми понавчались». І. Левицький: «Верби понагиналися над водою». Часом інші приставки. Драгоманів: «Яблука поосипались». Номис, “Приказки”, ч. 2085: «А вже ж тії кучері мені надокучили».

Часта приставка *попід-*, напр.: *попідвозити, попідпихати, попідкладати* і т. ін. Або *понад-*: *понадщерблювати, понадкушувати*.

Але українська мова має ще особливий спосіб зазначати довготу дії, іншим слов'янським мовам невідомий, — це цікава й часта в нас дієслівна приставка *попо-*. На жаль, форма ця тепер помалу забувається, бо сучасні письменники мало знають її. Навпаки, старші наші письменники, глибше йдучи за народною мовою, добре знали цю форму й часто її вживали.

Отож, коли треба зазначити, що хтось (підмет, один чи кілька) робив щось чи терпів що дуже довго, а це допроваджувало його до перевтоми, до гніву, до жалю й т. ін., то це конче зазначаємо складеною приставкою *попо-*. Напр.: *попоходив я біля такої роботи; попобігали ми, поки дістали; попосміявся я з такої пригоди* і т. ін.

Подам трохи більше прикладів на цю цікаву форму з етнографічних матеріалів та з творів наших старших письменників. Номис, "Приказки", ч. 5632: *«Попом'ятаєш московський місяць»*. Драгоманив: *«Нехай трохи попомучаться»*. Грінченко, Матеріяли, т. I: *«Так вона мені попокланялась, попросила мене»*. "Основа" 1862 р.: *«Багато треба поповтузитися»*, *«Що попоплакала мати»*, *«Коло кожного воза треба попосваритися»*.

Старші письменники добре знали цю форму, й глибоко відчували, що вона сильно й виразисто тонко віддає множинність і протяжність дії чи стану. Ось приклади. Шевченко, "Кобзар": *«У школу оддали, і там чимало поповчили»*, *«Далекий шлях... попоміряв і я колись, щоб його не мірять»*, *«Ось я тебе попомуштрую»*. Марко Вовчок: *«І попоплаче над ними, і попосміється»*. Куліш, "Петро Сагайдачний": *«Попоносив по келійках води»*. Свидницький, "Люборацькі": *«Попотупкалися коло нього»*. Панас Мирний, "Повісті": *«Ще мало поповиварював»*.

Г. Барвінок: «Що вона попожурилась», «Що було я попонуджуся», «Добре, що я перша прийшла, а то б попостояла».

Для зазначення найдавнішого часу дії чи стану часом уживається навіть потрійна приставка **попона-**, але дуже рідка. Напр.: «До хати снігу попонаносили, аж калюжі пішли», «Вона попонабрівувала, скільки хотіла», «Попонаписував по всіх повітах», «Попонастоявся під ворітьми», «Попонаробився по жидах».

Приставка **попо-** — це притаманна наша приставка, до того ж з певним окресленим значенням, а тому оминати її — то збіднювати нашу мову. А в нас змінюють це **попо-** словами “багато” чи “довго” при дієсловах. Напр., пишуть: «Я багато просив, поки випросив його. Я довго стояв, поки прийняли мене». Це не буде в дусі нашої мови, і відповідніше сказати: «Напросився я, поки випросив його. Настоявся я, поки прийняли мене». А коли треба ще сильніше означити більшу довготу дії, говоримо: «Попопросив я його, поки випросив. Попостояв я, поки прийняли мене».

8. Приросток **по-** в дієслові-присудку¹

Крім згоди в числі, роді й відмінку, українська мова часто знає ще цікаву згоду присудка зо своїм підметом чи об’єктом — іще й дієслівним приростком. Справа в тому, що українська мова знає дієслівні приростки прості й складені, й уживає їх у певних окреслених випадках.

Українська мова кохається в складених дієслівних приростках **пови-**, **пові-**, **поза-**, **пона-**, **понад-**,

¹ Цей восьмий розділ — коротке повторення деяких попередніх розділів.

попер- й т. ін., і легко вживає їх у часі минулому та будучому (ніколи в теперішньому). Цим занадто частим та легким уживанням складеного дієслівного приростка українська мова помітно вирізняється серед інших слов'янських мов, що цього явища в такому великому числі не знають.

Коли підмет у множині, а його дієслово-присудок визначає закінчену дію (час минулий або давноминулий), або дію, що конче відбудеться, а особливо коли й об'єкт у множині, тоді дієслово-присудок неодмінно приймає приростка **по-**. Напр.:

<i>В і н:</i>	<i>В о н и</i>
<i>заснув</i>	<i>позасинали</i>
<i>сів</i>	<i>посідали</i>
<i>вибіг</i>	<i>повибігали</i>
<i>навів</i>	<i>понаводили</i>
<i>зубожів</i>	<i>повбожіли</i>
<i>перекинув</i>	<i>поперекидали</i>
<i>угадав</i>	<i>повгадували</i>
<i>закинув</i>	<i>позакидали</i>
<i>видурив</i>	<i>повидурювали</i>
<i>забагатів</i>	<i>побагатіли</i>
<i>вижав</i>	<i>повижинали</i>
<i>виріс</i>	<i>повиростали</i>

Ось трохи на це прикладів. Чубинський, II: «Вони повпивались», «Уже старі повмирили», «Ми повиростали», «Воли та корови — все повиздыхає». Марко Вовчок: «Повибігали якісь панночки», «Синиці, шпаки поназлітуються». Панас Мирний, «Хіба ревуть воли»: «Голови шовковими хустками прив'язують». Номис, «Приказки», ч. 7894: «Всі собаки повиздыхали». М. Стороженко: «Повитикались ті

скелі». Є. Гребінка: «Пташки поодлітали». Г. Барвінок: «Вікна в землю повгрузали». Г. Квітка: «Дівчата повбираються».

У “Кобзарі” Т. Шевченка це звичайна річ: «Вони з холери повмирили», «Старі зарання повмирили», (але: пан умер), «Повсихали три явори», «Повсихали сади зелені, погнили біленькі хати, повалились стави бур’яном поросли, неначе люди подуріли», «Раби посходяться докупи», «Паничі на третє літо поз’їжджались», «Дівчата аж понедужали за ними», «Самі потруїлись тим зіллям поганим».

Те саме явище відбувається й при дієприкметнику минулого часу на **-тий** або на **-ний**: він зутий, але: вони повзувані; яйце зварене — яйця поварені. Марко Вовчок: «Стежки вже жовтим піском повищипувані». Номис, ч. 1183: «Пані повзувані». І. Левицький, “Повісті”: «Були повироблювані клумби для квіток». Рудченко, “Казки”: «Стоять мажжі, шкурами повкутувані». Свидницький, “Люборацькі”: «Всі двері повідмикані були».

Коли об’єкт у множині, а присудок — дієслово визначає закінчену многократну дію, а до того й підмет у множині, тоді цей присудок так само конче приймає приростка **по-**. Наприклад:

Й о г о, о д н о г о:

убив

збештав

збудив

звалив

збентежив

одягти

виберу

роззявив

вибудував

У с і х, б а г а т ь о х:

повбивав

побештав

побудив

повалив

побентежив

повдягати

повибираю

пороззявляли

повибудовували

<i>вивести</i>	<i>повиводити</i>
<i>вивіз</i>	<i>повивозив</i>
<i>замів</i>	<i>позамітав</i>
<i>надів</i>	<i>понадівав</i>
<i>нагодував</i>	<i>понагодовував</i>
<i>перевернув</i>	<i>поперевертав</i>

Ось на це приклади. Котляревський, «Енеїда»: «Полковників *понаставляли*». Чубинський: «Бродя *понапускав*», «Повідривала *всіх*», «Повидираєш *очі*», «Назад *руки їм позав'язували*», «Вони *сірі воли повпрягали*». Рудченко, «Казки»: «Той *кінь їх повбивав*», «Пиріжечки *повибіраю з печі*», «Повидовбував *йому очі*», «Ви *мені очі повибиваєте*», «Можна *всі бочки повивозити*», «Пан *звелів, щоб повигонили кури*». Шевченко: «Бодай *кати їх постинали*». І. Левицький, «Повісті»: «Чимало *дочок повідавав уже заміж*». Драгоманів: «Поодрубувала *голови*». Словник АН: «Побравши *вони коси, та й пішли косити*».

Коли декілька осіб роблять одну річ, то такого *по-* не вживаємо: *він зробив хату – вони зробили хату, але: вони поробили хати*.

Коли якась дія чиниться в багатьох місцях, тоді *конче присудок має таке по-*:

<i>В одному місці:</i>	<i>В багатьох:</i>
<i>виступила вода</i>	<i>повиступала</i>
<i>прорвалась</i>	<i>попроривалась</i>
<i>вигнило</i>	<i>повигнивало</i>
<i>навалило</i>	<i>понавалювало</i>
<i>намело</i>	<i>понамітало</i>
<i>нанесло</i>	<i>понаношували</i> .

Напр., у Шевченка: «*На ногах і на руках повиступала од стужі кров*», «*Козацькая кров позасихала*».

Так само вживемо *по-*, коли щось робиться багато разів: «*Понаводив хлопців*», «*Повисьорбувала все*». Рудченко, “Казки”: «*Понаносив намиста*». Ще Шевченко: «*Якби тобі довелося в нас попанувати*», «*А я косу розплітаю, з дружиною походжаю*», «*То виринав, то потопав*».

Коли щось робиться багато разів, аж до пересичення, до обридження, тоді присудок приймає в нашій мові приростка *попо-*. Це дуже помітна ознака української мови, бо цього *попо-* не знають інші мови. Уживається його часто й легко, особливо в живій народній мові. Напр., Котляревський, “Енеїда”: «*Уже і так пополякали*». У “Кобзарі” Т. Шевченка: «*Попоміряв і я колись, щоб його не мірять*». «*Я їх чимало попоїв*», «*Ось я тебе попомуштрую*», «*Зимом в Київ одвезли і там у школу оддали, і там чимало поповчили*». Марко Вовчок, “Твори”: «*Провела його, попоплакала*», «*Попоплакала там*», «*Попомучилась вона*»; Її ж “Посмертні оповідання” 1910 р.: «*Потім, попоплакавши обоє, узяли мене за руку*». Г. Барвінок: «*Попосмутував я на чужині*», «*Що я попотужила, що я попонудила, що я пополамала рук*», «*А то б я попостояла*». Рудченко, “Казки”: «*Ті його попобили*». М. Рильський, “Пан Тадеуш”: «*Попоїсти дати*».

Старослов’янська мова звичайно не нотує цього явища. Напр., в Апокаліпсисі Івана читаємо: «*Старці падоша*» (старші попадали), «*Царіє скрившася*» (царі поховалися), «*Падите на ны и покрыйте ны*» (попадайте на нас і позакривайте нас), «*Падоша на лицы*» (попадали на обличчя) і т. ін. Або ось приклади з Псалтиря, тепер перекладаємо: «*Вони пороззявляли (ц. сл.: отверзоша) на мене пащі свої*», «*Га попадали (ц. сл. падоша) ті, хто чинить беззаконня*». Форми на *пови-*, *поза-*, *пона-*, *попере-* дуже рідкі в давній мові.

Але все-таки ці форми прориваються в давніх пам'ятках, хоч і не часто. Остромирова Єв. 1056 р. (Мт. 21.35): «Свого же оубиша, а другато каменимь побишия». “Збірник” 1073 р.: «Правдьно бо єсть и повеселитися и поплакати», «Члвкъ погоубляєть своя пути».

Але в пам'ятках, де жива мова пробивається сильніше, там форма з *по-* а навіть із *попо-* не рідка. Напр., “Слово о полку Ігоревім” 1178 р.: «Свати попоиша, а сами полегоша за землю Русскую». Слово Данила Заточника: «Злая жена всю жизнь мужа своего погубляєть». Іпатіїв Літопис 1657 р.: «Стражъе же Изясвлли, то видивше, пополошишася». Лаврінів Літопис 6647 р.: «Дошедше Горины, пополошившеся, бѣжаша». Пересопницька Євангелія 1556 р.: «На пути попрацуйся».

Крехівський Апостол десь 1560-х років знає форми з *по-* уже часто: «Поблудили у вѣри», «Якъ би их позабивати» (ц. сл.: *оубити*), «Поздыхала третья часть», «Много людей померло», «Помордували людей», «Поприсегаю вас», «Попродавали», «Во што ж ся есте похрестили».

Ось іще приклад із “Скарбниці потрібної” 1676 р. нашого славного письменника Іоаникія Галатовського: «Володимиръ Церкви побудувал І» (але: «Святослав будоваль Церкви» — інше значення), «Іншіи познаходили великіи таблицы» (але з іншим значенням: «Штуки великіи знаходят»).

Правильне вживання складеного приростка на *по-* належить до тих явищ, що набуваються в нашій мові природно. Власне це *по-* в теперішній час сильно затирається в літературній мові, бо покоління молодих наших письменників мало слідує взагалі: за своєю мовою. Але, як виразну нашу ознаку, таке *по-* треба залюбки культивувати, як то

робили старші письменники, взуруючись на живій народній мові.

9. Види протяжний і наворотний

Вид доконаний, як ми бачили, позначається легко: це дієслова приставкові, а час їх — минулий або будучий (приставковий): *написав, напишу*.

Але складніша справа з дієсловами недоконаними. Річ у тім, що може бути різний ступінь їхньої дії чи стану: він може бути *п р о т я ж н и й*, цебто такий, що триває довго без перерви, але триває нормально, як і треба (інакше було б *попо-*); може бути *й м н о г о к р а т н и й*, коли дія робиться може з перервами, не однократно, ніби наворотами.

Обидва види недоконані, але між ними глибока різниця, яку треба тонко відчувати й якої звичайно не знають ті, кому українська мова не рідна.

Протяжність і наворотність дії постала в нашій мові з глибокої давнини, і вже перші наші пам'ятки з XI віку знають її зовсім розвиненою. Щоб ліпше зрозуміти їхню різницю ось трохи прикладів:

<i>Протяжні</i>	<i>Наворотні</i>
<i>не до ко на ні:</i>	<i>не до ко на ні:</i>
<i>вчити</i>	<i>навчати</i>
<i>іти</i>	<i>ходити</i>
<i>вкрити</i>	<i>вкривати</i>
<i>ломити</i>	<i>ламати</i>
<i>нести</i>	<i>носити</i>
<i>плести</i>	<i>заплітати</i>
<i>шити</i>	<i>зашивати</i>

Приставка звичайно робить дієслівну дію доконтанною, напр.: *писати* — *написати*, *нести* — *віднести*

й т. ін. Але українська мова знає ще один важливий спосіб зазначення довготи дієслівної дії: приставкове дієслово може бути й не конче наворотним. Ось приклади:

<i>Протяжні</i>	<i>Наворотні</i>
<i>не до ко на ні:</i>	<i>не до ко на ні:</i>
<i>взяти</i>	<i>брати</i>
<i>вкритися</i>	<i>вкриватися</i>
<i>втекти</i>	<i>втікати</i>
<i>напасти</i>	<i>нападати</i>
<i>побити</i>	<i>побивати</i>
<i>прийти</i>	<i>приходити</i>
<i>скочити</i>	<i>скакати</i>

Це дуже тонке розрізнення, і його часом не вміють у нас уловлювати. Я запримітив, що ця дієслівна форма так ніби завмирає в Галичині, і в своїй “Рідній Мові” не раз подавав приклади такого нерозрізнення її західними письменниками.

Ось трохи прикладів з “Короткої історії України” 1920 р. І. Крип’якевича, який часто так ніби не відчуває наворотних форм, у дужках подано наворотні форми, як вимагає дух нашої мови: «*Нераз з-за дерева напав* (треба: *нападав*) *на ловця ведмідь*», «*Нераз рись скочив* (треба: *скакав*) *з гори на прохожого*», «*Як небо вкрилося* (треба: *вкривалося*) *чорними хмарами, вони казали*», «*Як вороги напали* (треба: *нападали*) *на край, люди втікали до города*», «*Слов’яни були народ мирний і лагідний, але як напав* (треба: *нападав*) *на них який ворог, вони боролися з ними хоробро*», «*Як прийшла* (треба: *приходила*) *ніч, козаки несподівано оточували турків, і турків побивали* (треба: *побивали*) *або взяли* (треба: *брали*) *в полон*», «*З усіх*

сторін приходили чужинці і взяли (треба: брали) панування в свої руки».

Або ось оповідання В. Хроновича (учитель з Галичини) “З далеких літ” (Київ, 1965): “*Миця доти була ніжкою в двері сіней, поки Орися не встала*” (треба: *вставала*) і *не пішла* (треба: *йшла*) з нею до *стайні доїти корову*”.

Таких прикладів недочування західноукраїнськими письменниками наворотного виду дієслів можна б було подати сотнями, але вистачить і поданих. Певне, це вплив польської мови, бо й там часом відчувається завмирання цієї форми.

10. Творення наворотного виду

Спинюся тут трохи докладніше, як саме творяться в нас многократні чи наворотні дієслівні форми. Як я вже зазначив вище, це дуже старі наші форми, відомі в нас з найдавнішого часу. І з того найдавнішого часу вони творяться зміною корінної голосної на іншу. Є чотири головні зміни, а саме: *е:о*, *е:і*, *е:и* та *о:а*, п'ята, зміна *і:а* дуже рідка.

Розгляну всі ці способи творення наворотних форм кожен окремо.

1. З дуже давнього часу корінна дієслівна *е* для утворення наворотного виду змінюється на *-о*. Ось приклади:

<i>Протяжні</i>	<i>Наворотні</i>
<i>-е-</i>	<i>-о-</i>
<i>брести</i>	<i>бродити</i>
<i>везти</i>	<i>возити</i>
<i>вести</i>	<i>водити</i>
<i>нести</i>	<i>носити</i>

Але багато дієслів уже не роблять цього розрізнення, і мають одну спільну форму для протяжності й для наворотности, напр.: *косити, просити, брати* й т. ін.

2. У нашій мові наворотна форма часто твориться зміною корінного дієслівного *e* на *i*, напр.:

<i>Протяжні:</i>	<i>Наворотні:</i>
-e (ѣ)-	-і-
-берегти	-берігати
-гребти	-грібати
-коренити	-коріняти
-летіти	-літати
-мести	-мітати
-пекти	-пікати
-плести	-плітати
-ректи	-рікати
-стрибнути	-стрібати
-стерегти	-стерігати
-текти	-тікати
-чепити	-чіпати
-щепити	-щіпати

Рискою перед дієсловом я зазначив тут якубудь приставку. Яку воно може приймати: *викоренити, згребти* й т. ін.

Зазначу, тут, що дієслова з приставкою ви-розрізняються ще й наголосом: у протяжних доконаних формах наголос конче падав на це *ви-*: *вигребти, вилетіти, вимести* й т. ін., але в формах наворотних наголос конче на передостанньому *a* чи *я*: *вигрібати, вилітати, вимітати* й т. ін.

У всіх цих дієсловах при зміні їх у формах теперішнього часу корінне *e* не випадає: *гребу, течеш, мече, печуть* і т. ін.

3. Коли дієслово має в корені *p* перед *e*, цебто має *ep* (давнє *ьp*), тоді це *e* для створення наворотної форми змінюється не на *i*, але на *u*. Наприклад:

<i>Протязні:</i>	<i>Наворотні:</i>
- <i>ep</i> (<i>op</i>)-	- <i>up</i> -
- <i>брати</i>	- <i>бирати</i>
- <i>дери</i>	- <i>дирати</i>
- <i>жерти</i>	- <i>жирати</i>
- <i>мерти</i>	- <i>мирати</i>
- <i>перти</i>	- <i>пирати</i>
- <i>терти</i>	- <i>тирати</i>

Корінне *e* в цих формах випадає: *терти* — *тру*, *треш*; *мерти* — *мруть*; *перти* — *пру* й т. ін. Тут *e* випадне, бо походить з давнього *ь*, і цим воно відрізняється від *e* невідпадного, що змінюється на *i*: *пекти* — *випікати*.

Форми *-бир-*, *-мир-*, *-пир-* — живі з західноукраїнській мові й прийняті до мови літературної, хоч у живій східноукраїнській мові часто чуються форми *-бір-*, *-мір-*, *-пір-*: *умірати*, *забирати*, *перепирати* й т. ін., але до літературної мови вони не прийняті.

4. З дуже давнього часу наворотні форми творяться ще так, що корінне *o* змінюється на *a*. Ось приклади, як прийнято в мові літературній:

<i>Наворотні:</i>	<i>Протязні:</i>
- <i>o</i> -	- <i>a</i> -
- <i>гонити</i>	- <i>ганяти</i>
- <i>клонити</i>	- <i>кланятися</i>
- <i>котити</i>	- <i>качати</i>
- <i>кропити</i>	- <i>крапати</i>
- <i>ломити</i>	- <i>ламати</i>

-могти
-скочити
-хопити

-магати
-скакати
-хапати

Рискою зазначено тут різні приставки, які може прийняти це дієслово.

Цих форм у давнину було дуже багато, але з бігом віків наворотні форми з *a* простиралися й позбігалися з прояжними формами, цебто *o* позостається незмінним, і так тепер прийнято писати й вимовляти їх у нашій літературній мові, напр.: -горяти, -клонятися, -мовляти, -мотати, -мочати, перешкоджати, повторяти, дозволяти, потопати, прощати, -робляти й т. ін., — у всіх цих дієсловах уже не міняємо *o* на *a*, воно тут функціонально завмерло.

Але в деяких говорах, особливо ж у говорах західноукраїнських, це *a* ще зовсім живе, тому, скажемо, галицькі письменники пишуть: *розмавляти, вмачати, перешкаджати, потапати, пращати, вирабляти* й т. ін., але літературна мова цього вже не знає.

5. Є ще одна форма, а саме, — зміна *i* на *a*, *я*, але цих форм мало. Тут це *i* походить з давнього *ѣ*, і знаходиться не в корені, а в дієслівній прикметі Напр.:

Протяжні:

-і (ѣ)-
-воркотіти
-горіти
-дріботіти
-кипіти
-летіти

Наворотні:

-а-
-воркотати
-горяти
-дріботати
-кипати
-літати

Рискою зазначено можливу дієслівну приставку. А часом, але дуже рідко, така зміна може бути і в корені:

<i>Протяжні:</i>	<i>Наворотні;</i>
-і (ї)-	-а-
-лізти	-лазити
-різати	-разити
-сісти	-(сядати) сідати

6. Є ще один спосіб творення наворотних форм — це дієслівний наросток *-ув-*, *-юв-*, якого вживаємо для означення явної довготи, частоти й многоразовості. Своєї окремої протяжної форми ці дієслова звичайно не мають, бо персяймають її на себе. Таких дієслів у нас немало, напр.: *будувати, горювати, дарувати, торгувати, хвилювати, шанувати, переховувати, перебувати, перепасувати* й т. ін.

У давнину знані були форми на *-ив-*, і спочатку їх не було багато. Пор. у Лавріновім Літопису: «*Умыкиваху у воды дѣвиця*». Але з часом ці форми сильно розвинулись та поширились — вони висловлюють многократність та повторність (ітеративність) дії. Добре знані ці форми і в стародавніх українських пам'ятках аж до кінця XV віку, а далі вони зникають, і тепер цих стародавніх форм у нашій мові мало.

Широко розвинувся цей *-ив-* у мові російській, але головно на півночі її, а в мові південноросійській ці форми зовсім позникали.

Українська мова в давнину знала тут наростка *-ов-*, *-ев-*, але він, як ненаголошений, змінився в нашій мові на *-ув-*, *-юв-*, хоч стародавній наросток *-ов-* ще тримається по наших говірках. Коли ж на-

голос падає в дієприкметникових формах від цих дієслів на *о*, то воно позостається, не змінюється на *у*, напр.: *купований, збудований, подарований, уторгований*.

Але: *вибудований, виторгований, силований* і т. ін., наголос на початковому складі.

Коли хочемо зазначити найбільший ступінь сили дії, показну її многоразовість, тоді подвоюємо цього наростка, і вживаємо *-ов-*, *-ув-* (наголос на першому *-ов-*, тому він не змінився, а другий змінився на *-ув-*, бо ненаголошений), напр.:

*Протяжно-
наворотні:
купувати
танцювати*

*Многоразово-
наворотні:
накуповувати
витанцювувати*

Протяжні дієслова, що мають *е* в своїм корені, творять свою наворотну форму через наросток *-ув-*, *-юв-*, а при цьому конче змінюють своє *е* на наголошене *і*. Напр.:

*Протяжні:
-е-
-брехати
-коренити
-перезатися
-тесати
-чекати
-чесати
-щепати*

*Наворотні:
-і- -ув-
-бріхувати
-корінювати
-перізувати
-тісувати
-чікувати
-чісувати
-щіплювати*

Коли це *е* знаходиться перед *р*, цебто маємо *-ер-* (*рѣ*) тоді *е* не міняється тут на *і*, але наголос приймає таки на себе:

*Протязні:**-вертіти**-вершити**-смердіти**Наворотні:**-верчувати**-вершувати**-смерджуватися*

11. Закінчення

Оце найголовніше, що треба було розповісти про дієслівні види в українській мові. Я про них розповів тільки під кутом зору літературної мови і скрізь підкреслював, яку важливу функціональну роль вони грають у мові. Це ж душа нашого дієслова!

Як ми бачили, це дуже тонкий мовний засіб, який почасти в деяких своїх діяннях уже й завмирає, але в головному — це двигун розросту нашої мови, бо ж дієслово — це присудок у реченні, а присудок — душа речення!

Як ми бачили, з бігом часу в дієсловах стало виразно розвиватися зазначення доконаності чи недоконаності дії, а це повело до постановня процесу приставкування дієслів. Розвій дієслівних форм ішов від форм безприставкових до зприставкованих. З часом зникали деякі форми часу, зате зростали форми дієслівних видів.

Поширення й усталення видів у нашій мові йшло рівномірно з зникненням стародавньої системи зазначення часів. Видові стосунки помалу перейняли на себе й те, що в давнину визначали тільки форми дієслівного часу. Закінчилося тим, що позосталося тільки три (чотири) формі часу, але розвинулися форми доконаного й недоконаного виду.

Написав я цю популярну працю на те, щоб ті, хто прагне учитися мови, могли в простому моєму

викладі пізнати важливу ланку нашої мови взагалі, а літературної зокрема.

5. III. 1947
Лозанна в Швейцарії

VI. “Оженитися з ким”, а не “на кому”

1. Орудний соціятивний

Відмінок орудний т. зв. соціятивний (цебто спільнотний, громадський, соборний) витворився в людській мові дуже рано, ще за часу індоєвропейської мовної спільноти народів, і перейшов і в мову праслов'янську. Як явище праслов'янське, орудний соціятивний став відомий усім без винятку слов'янським мовам. І по всіх слов'янських мовах цей орудний соціятивний відмінок здавна уживається невідмінно з прийменником *з*, напр.: *говорити з батьком, працювати з сином, танцювати з дівчиною* і сотні т. ін. форм.

У глибоку давнину орудний соціятивний був безприйменниковий, цебто дієслово вимагало по собі предмета в орудному, але вживалося без прийменника *з*. Таких безприйменникових форм узагалі в глибоку давнину було багато, пор. у Літопису: “*Живяше Києв?*”, цебто в Києві.

У мові праслов'янський розпочався живий процес творення форм прийменникових, а форми безприйменникові стали сильно зникати. Тоді замість них постали й форми орудного соціятивного з прийменником *з*. А форми безприйменникові (без

з) зовсім позникали вже на XI вік, виключаючи мови сербохорватської, де їх і тепер ще чимало¹.

Орудний соціятивний надзвичайно частий і в нашій мові, і по всіх мовах слов'янських. І по всіх мовах прийменниковий, невідмінно з прийменником *з*, ніколи з яким іншим. Напр.: *товаришувати з сусідом, співати з сестрою, дружити з учнем* і сотні т. ін. форм.

Істотною ознакою орудного соціятивного є те, що дієслівна дія зовсім однаково захоплює спільність обох частин чи обох осіб, та й сама істота прийменника з якогось підлягання один одному ніколи не визначає. Наприклад: "*Батько товаришує з сусідом*" визначає, що батько й сусід товаришують однаково як один, так і другий, а підлягання кого другому нема.

Усе це треба нам глибше знати, щоб повно зрозуміти віковичну українську (і всеслов'янську) форму "*оженитися з дівчиною*", а не суперечне формі орудного соціятивного "*оженитися на дівчині*". "*Оженитися на кому*" — це унікум у мові всього слов'янського світу, відомий тільки в мові російській.

2. Правний стан жінки

Культура народу дуже сильно і постійно впливає на мову свого народу. Впливає вона на зміст слів, на їх форму, на складневі стосунки слів. Віра народу — в слова його, у мові його, у складні його. І зо зміною віри чи культури часто змінюється й значення слів, а то й той чи інший складневий устрій мови.

¹ Див. "Творительный падеж в славянских языках". — М., 1958.

Коли західні українці нормально вживають виразу “*дівчина віддалася*”, то вони вже не в’яжуть його до стародавнім нашим звичаєм “*умикати*” (*хапати, ловити*) дівчат. А незвичкий до цього українець со сходу тепер тільки насилу догадається, що це “*дівчина вийшла заміж*” (*вийшла за мужа*).

Історія становища жінки показує, що вона дуже довгий час була в тяжкому безправному стані. З найдавнішого часу вона волі не мала, була ніби річчю свого чоловіка-власника, тому й “*віддавалася*” йому.

Тяжкий стан жінки був на сході, але не легшим він був і на католицькому заході. Напр., ще року 1690-го у Франкфурті вийшла книжка латинською мовою “Жінка – не людина”. Року 1753-го в Ляйпцігу вийшла книжка німецькою мовою: “Цікаві докази, що жінка не належить до людського роду”¹.

І в усіх народів світу тяжкий неправний стан жінки відбивався й на їхніх мовах. Досить виразно бачимо це і в мові українській.

3. Жінка – чоловікова

Виходячи заміж, жінка втрачає своє родове прізвище, бо єднається з новим родом, родом свого чоловіка і приймає його прізвище, стає по чоловікові *-ова*: *Шевченкова, Столярєнкова* і т. ін. До заміжжя панна зветься за батьком: *Шевченківна, Столярєнківна*.

У давнину слово “*оженитися*” визначало просто збагатитися чи збільшитися ким. Напр., так маємо в старослов’янській мові: «*Женяйся пущеницею*», «*Женяйся пущеною от мужа*», «*Оженися*

¹ Див. “*Энци. Словарь*” Блокгауза. Півтом 22, с. 875.

сю», «Оженися Іною». Пор. Остромирова Єванглія 1056 р. (Мт. 19.9): «Женяйся потѣбѣгою прѣлюби творить».

Отже, у давнину слово “оженитися” заховувало свою праслов’янську форму, цебто вживалося з орудним відмінком без прийменника, було дієсловом перехідним. А коли так, то орудний по “оженитися” був орудний ніби знаряддя. Вираз “оженитися пущеною” розуміється як “збільшити свою родину розвідною”.

І так довго було в українській мові. Напр., Лаврінів Літопис дає: «Всеволодъ ожени сына своего Святослава Василковною Полотскаго князя» (під 1143 роком). Там же під 1250 (6758) роком: «Тое же зимы оженися князь Ярославичь Андрѣй Даниловною Романовича». Там же: «Князь Юрій ожени сына своего Володимерною». У “Повісті временних літ” 6496 (978) р.: «Попове одиною женою оженився служатъ». Літопис Іпатіїв під 6663 (1155) роком: “Той же зимѣ повслѣ Дюрги Мьстиславу сынови своему женитися Петровною Михалковича”.

У мові сербській ця форма держиться і до сьогодні.

І правильно писав наш великий мовознавець О. Потебня, що давньослов’янське “женитися” не мало обопільного значення, цебто однакової рівності з двох сторін.¹ Слово *оженитися* визначало в давнину дати кому чи взяти жінку.

Отже, давнє “оженитися дівчиною” визначає не “з дівчиною”, а набути жінку при допомозі дівчини, цебто так само як *оконитися* — взяти коня, *опішитися* — стати пішим, *ошоломити* — затуманити, *ударивши по шолому*, *огорошити* — сипнути горохом,

¹ “Изъ Записокъ по русской грамматикѣ”. — Т. I-II. — С. 461-462.

збентежити і т. ін. Через це оженилися вимагало по собі не орудного соціативного, як сьогодні, а орудного якби знаряддя.

4. Жінка – то дружина

Час ішов, минали віки, погляд на жінку, під впливом християнства й Церкви, сильно мінявся, жінка набувала собі більші права.

Християнство сильно впливало на родинні й громадські відносини, і рано жінка стала зватися в Україні “дружиною”, цебто помічником і товаришем чоловікові. Книга Буття (2.18) подає: “*І сказав Господь Бог: Недобре, щоб бути Чоловіку самотнім. Створю йому п о м і ч (помічницю), подібну до нього*”. Про цю Божу Заповідь Церква всі віки нагадувала, і в Україні стан жінки пішов за цією Заповіддю, і вона ставала чоловікові помічницею, товаришем, дружиною.

Слово “дружина” зродилося рано від слова “друг”. Довго в Україні “дружина” визначало збір друзів, товаришів, а також княже військо. Пізніше “дружина” – це ближчі товариші князя, а вкінці – жінка: *найближчий друг – товариш чоловікові.*

І нема слова кращого над дружина! Давнє жона, жінка – визначає взагалі “родяца”, і як вище від цього “дружина” – товариш!

Давнє “супруг” визначає “пара волів” у праці, спряжених (супряжених) разом. Але слова *супруг, супруга* в українській мові тепер не вживаються.

Слово “дружина” нерідко вживав уже Т. Шевченко. Так, у його “Кобзарі” читаємо: «*Люблю як щиру, вірную дружину*», «*З дружиною Яриною стане*».¹

¹ Митр. Іларіон. Словник Шевченкової мови. – Вінніпег, 1961 рік.

Чоловік для жінки так само “дружина”. У “Кобзарі”: «Той мені дружиною стане».

Гарне в нас слово і для означення чоловіка й жінки разом: *подружжя*.

Від слова *друг, дружина*, у парі до них, рано витворилися в українській мові відповідні дієслова: *дружити, дружитися, одружитися* в значенні *женити, женитися, оженити, оженитися, побратися*. У “Кобзарі” Т. Шевченка часті ці слова, і вже як звичайні, напр.: «*Одружилась би я з чорнобривим сиротою*», «*Одружилася з безталанним сиротою*», «*Кохалися б та дружились*».

Часті ці слова і в записах із живої народної мови. Наведу приклади. П. Чубинський, “Пісні”, т. V: «*Ой ожени, ой одружи мене молодого*», «*Встаньте, батьку, не лежить, візьміть мене одружіть*», «*Ясна зіронька закотилася, — да на чужині подружилася*». “Казки” Рудченка: «*Взяли їх поблагословили та й подружили, та весілля справили*», «*Удова, що бажає вдруге одружитися, надіває червоний очіпок*». Словник Б. Грінченка, т. III: «*Уже бідна вдова сина подружила*».

Ще приклади. Б. Грінченко, “Під тихими вербами” 1910 р.: «*Зінько одружився з Гаїнкою*», «*Тоді б я з Ївгою одружився*». Є. Гребінка: «*Може, з іншою одруживсь*». Б. Лепкий, “Мотря”: «*Одружуся з нею*».

Як бачимо, форма “*одружитися з кимсь*” дуже сильна й часта в українській живій народній мові, а тому вона почала часто заступати форму “*оженитися з кимсь*”, що помітно позначається і в нашій літературній мові.

5. Нова форма: оженитися з ким

В українській мові рано постав і все збільшувався так званий орудний “соціятивний” (громад-

ський), що звичайний при дієсловах з прийменником *з*. Це ті випадки, коли що робимо або в чому знаходимось разом з іншими особами, спільно, вкупі. Ці форми рано постали в нашій мові.

Людина живе і діє в громадській обстанові, тому поставали і відповідні слова та форми. Це будуть такі слова, як: *радитися, зближатися, розлучатися, сперечатися, сваритися, лаятися, прощатися, вітатися, стрічатися, товаришувати, знайомитися, миритися, розходитися, сходитися* і десятки т. ін. Усі вони — дієслова перехідні, усі вимагають по собі прийменника *з* з орудним соціятивним й іменника: з ким. Напр.: *сходитися з товаришами, розлучатися з дітьми* і т. ін.

Орудних соціятивних форм було повно в українській мові, і вони потягли за собою і форму *“одружитися”*, а також і *“оженитися”*. Думаю, що перехід стародавнього *“оженитися дівою”* був прямий на *“оженитися з дівою”*, але різниця поміж цими складневими формами величезна! І справді, *“оженитися дівою”* — тут *“дівою”* орудний знаряддя, а *“оженитися з дівою”* — форма соціятивна, громадська, товариська. Довгі віки були потрібні, щоб форма безправ'я замінилася формою рівнорядности.

Українська мова знає багато найрізніших дієслів з приставкою *о-*, і ця сильно впливова і жвава приставка визначає велике чи щедре набуття чогось, повне поєднання з кимсь-чимсь, доповнення себе ким-чим, так що з нею предмет чи особа набуває велику зміну свого першого стану.¹ Напр., давній вираз *“оконитися”* — *сів на коня, поєднався з конем*.

¹ Див. мою працю “Дієслівні види” у “Віра й культура” 1960 р.

Такі самі: *огородити* — *оточити* “городом”, *горожесю*; *оживити* — *поєднати* з життям; *озвірити* — *набрати* ознак звіря; *охолонуту* — *поєднатися* з холодом, *окрилитися* — *набути* ніби крил і т. ін. В давину було слово “*окняжити*” — *віддати* в володіння князеві.

За цими формами пішло й наше “*оженитися*”. Його перше значення — *набути жону*, *поєднатися* близько з жоною. Сама ж форма набула виразного соціятивного значення.

Ця соціятивна (громадська) форма з бігом віків набрала великої рясности, напр.: *одружитися*, *повінчатися*, *побратися*, *шлюб узяти*, *виходити заміж* (за мужа, замуж) чи просто *виходити* і т. ін. стародавнє західноукраїнське ще з поганського часу — *віддаватися*. Це останнє постало, певне, з *дати* кому *дівчину* за жінку.

Коли саме постала нова форма “*оженитися з ким*”, трудно це встановити, бо бракує належних матеріалів, а головно — нема в нас Історичного словника української мови.¹ У всякому разі, ця форма явилася вперше в живій народній мові, і вже пізніше перейшла в мову літературну.

У мові польській маємо також ту саму форму — орудний соціятивний з прийменником *z*.

У мові білоруській відома тільки ця форма. Проф. Є. Ф. Карський підкреслює, що ця форма “*женитися з ким*” панує в білоруській мові “*усупереч* вживанню в російській літературній мові”: *З гетою паненкою оженився*.²

¹ Історичний словник української мови. — Київ, 1930-1933. Склавав проф. Є. Тимченко. Цього словника советська влада наказала спалити й його нема.

² Белорусы. — Вып. 2-3. — М., 1956. — С. 443.

6. "Оженитися з ким" у наших класиків

Коли в кінці XVIII ст. почалася нова літературна мова, вона взорувалася більше на мову народну, але й російські впливи в ній були великі й помітні.

Ось трохи прикладів на цю загальнознану нашу народну форму.

П. Чубинський, "Пісні" 1876 р.: «*Із іншою оженився*», «*Як з дороги повернуся, то з тобою ожениюся*». Нечуй-Левицький 1876 р.: «*Бородавкин ще студентом женився з нею за її красу*», «*Оженився з Мотрею*». Ганна Барвінок, 1902 р.: «*Я з тобою ожениюсь*».

Ця сама форма панує і в мові Марка Вовчка: «*Хотіла сина оженити з дочкою Ганни*», «*Оженився з Оксаною*», «*Оженився з наймичкою*».

Письменники Західної України так само вживають цієї ж соціятивної форми. А. Чайковський, "На уходах" 1921 р.: «*Оженився з нашою землячкою*», «*Він хоче з нею женитися*». Б. Лепкий, "Мотря": «*Бажав оженитися з нею*», «*Женитися з хрещеницею*», «*Може з нею оженитьсся*». О. Кобилянська: «*Не оженитьсся з нею*», «*Оженився з багатою*». І. Киріак, "Сини землі": «*Женився з нею*».

Правда, як я зазначив уже вище, у нас сильно шириться форма "одружитися з кимсь" замість застарілої "оженитися з кимсь". Форми ці рівнорядні своїм змістом, але форма "одружитися" переважає своєю культурністю, тому вона й шириться більше.

7. Російська форма: женитися на кому

Стан жінки в Московії-Росії довго йшов зовсім відмінно, як ішов він в Україні. Україна з 1320-

1340-х років попала в литовську окупацію, і вже цим Україна роз'єдналася а Московією, і їхня культура пішла різними стежками.

В російській мові постала зовсім окрема своя форма: *женитися на кому*. Напр., у О. Пушкіна читаємо: «*Царь женился на другой*», «*Женится на Марье Ивановне*», «*Женился на той, которую любил*» і т. ін. Це панівна форма в російській мові, в літературі обов'язкова.

Коли постала ця форма — трудно встановити. “Матеріяли” Срезневського (т. I с. 858) подають неясне: «*А не женюсь язъ ... ино на мнѣ*» (“Рядная запись” 1549 року). Певне, це форма не молода, бо тепер вона єдина панує по всій Росії.

Праця “Творительный надеж в славянских языках” (Москва, 1958) на с. 41–75 докладно розповідає і про орудний соціятивний, але про російську форму “*жениться на соседке*” навіть не згадує. І в “Матеріалы для Словаря древнерусского языка” І. І. Срезневського не знаходжу форми “*женитися на*”.

Як саме постала ця форма “*жениться на ком*”, не маю матеріалу сказати певно. На мою думку, ця форма зродилася через т. зв. *придане* — жінка приносила свій маєток на маєток чоловіка.

“*Придане*” молода конче приносила молодому, і звичайно перед шлюбом писався т. зв. “*Рядний Запис*”, в якому докладно описувалося, що саме приносила з собою молода, — що вона додавала на себе.

Серед інших слов'янських мов російська форма з *на* ніде не повторюється — вона неповторна серед усіх мов світу.

Російська форма “*женитися на ком*” довго й сильно впливала на українську мову і зацепилася

в ній досить широко, хоч вона чужа нам не тільки своєю формою, але й культурним значенням.

Ось трохи прикладів на це. Уже в І. Котляревського в його "Енеїді" 1809 р. читаємо: «*Жениться син на сові*», «*На другій женився*», «*Женитись на тобі хочу*». Треба сказати, що в "Енеїді" взагалі багато різних русизмів.

Ці русизми знаходимо і в мові Г. Квітки-Основ'яненка. Ось його "Твори" (Київ, 1956, т. II): «*Збирався на панні Йосиповні женитись*», «*Оженився на панночці*». У творах Основ'яненка взагалі багато русизмів.

З російського впливу вживає цієї форми і Т. Шевченко в "Кобзарі": «*Не женися на багатій, не женися на убогій, оженися на вольній волі, на козацькій долі*». Ось іще в "Кобзарі": «*Треба одружитись хоча б на чортовій сестрі*».

Ще приклади. Панас Мирний: «*Ожениться на мені*», «*Оженився на старій*», «*Ожениться на міщанці*». А. Свидницький, "Люборацькі": «*Женився на попівні*».

Звичайно добра народна мова не знає цього русизму, але в "Піснях" видання Чубинського (т. V, 1876 р.) проте їх таки знаходимо, хоч дуже рідко: «*То комар та на мусі оженився*», «*Женюся на Марусі*».

8. У советах викинули з ужитку українську форму

Року 1917-го молодий приват-доцент Київського університету Іван Огієнко читав окремий курс "Українська культура". На виклади збиралася повнісінька аудиторія (ч. 14), що була в університеті найбільшою.

Одного разу на своєму викладі проф. І. Огієнко сказав: “У самій мові нашій (українській) одбиває дух нашого народу, по корнях слів можна довідатись і про культуру нашу. Давне наше слово “дружина” (супруга) яскраво показує про стан нашої жінки, про те, що вона друг своєму чоловікові, тоді як загальнослов’янське “жена” значить тільки “рождающая”. Слово “супруг” перше значило пара волів, що вкупі запрягають.

Або наш вираз: ми кажемо “одружитися з нею” або “оженитися з нею”: тут жінка зразу стає рівноправною поруч з чоловіком. Цей вираз “оженитися з нею” далеко культурніший од московського “жениться на ней”.¹

Розповів я також і про велику духово-культурну різницю українського слова “свято” і російського “праздник”. А саме: *свято* — це *святий день*, призначений усьому святому. А *праздник* — це “*порожній день*”, день нічого нероблення. Як свідчать давні пам’ятки, в Росії по “праздниках” усі н’янствували і всі дороги й рови були повні тими, що “праздновали”...

Цей мій виклад негайно ж облетів увесь Київ, — його скрізь повторювали: українці — з задоволенням, а вороги гризли, але науково збити не могли. І цей вираз кілька разів попадав і в пресу, і в літературу. Наприклад, наприкінці 20-х років один автор у своєму оповіданні повторює його докладно, змальовуючи проф. І. Огієнка на катедрі.²

Пізніше письменник Микола Куліш дослівно повторив вищеподане в своїй комедії 1929 року “Мина Мазайло”.

¹ Цитую з своєї праці: Українська культура. — Київ, 1918. — С. 22.

² Це пригадую тепер, хто був цей автор.

Комедія ставилася по всіх театрах України 1929-1930 рр., але з середини 1930 р. була заборонена.¹

Спершу приймали все це в “Мина Мазайло” як насмішку на українських “шовіністів”, але незабаром таки догадалися, що тут не про насмішку мова. І власне “Мина Мазайло” сильно поширив різницю українського “*женитися з нею*” і російського “*жениться на ней*”.

Мало цього. Проти української мови того часу скрізь запекло виступали вороги своїми “*скороперами*” (*автомобіль*), а українці по всій Україні замикали їм рота яскравим “*жениться на ней*”.

Розповідаю про все це тільки тому, що це допровадило до того, що советська влада в Україні рішуче заборонила вживати української форми “*оженитися з нею*” і наказала вживати тільки форми російської: “*женитися на ній*”.

Коли форма невідповідна, то вживайте її й ви! А народна й притаманно українська форма “*оженитися з нею*” оголошена була шовіністично-націоналістичною, якої вживають тільки “вороги народу”.

Так само, як тепер урядове заборонено писати “*в Україні*”, – мусить бути тільки “*на Україні*”!

І по процесі “Союзу Визволення України” українська форма “*оженитися з дівчиною*” цілком зникла – її заборонено. Стали вживати тільки форми російської “*женитися на дівчині*”.

Правописні словники і словники української мови були побентежені і подавали різне. Правописний Словник Г. Голоскевича 1930 р. добре подавав:

¹ Микола Куліш дослівно цитував в “Мині Мазайло” устами Мокія та Улі уривки з “Української культури” І. Огієнка 1918 р. Пор. с. 22-23 “Української культури” і “Мина Мазайло” с. 132, 155 і 156 вид. 1955 року в Нью-Йорку.

“Женитися з ким” (с. 119), “Оженити (ся) з ким” (с. 57), “Одружитися з ким (а не на кому)” (с. 256). Виразно й ясно!

Зате «Українсько-російський словник» (1953, т. I, с. 494) подавав уже інше: “Женитися на кому і з ким”, і приклад (русизм) із Т. Шевченка. Зверніть увагу: перше “на кому”, а потім “з ким”.

Російсько-український словник 1955 р. замовчав цю справу і прийменника не подав.

Щоб позбутися клопоту, і письменники, і преса стали вживати тільки “оженитися на кому”.

Ось у мене довгі десятки прикладів, що всі письменники мусіли вживати несприродної нам форми. Письменники малі й великі. Те саме аж до сьогодні по всій українській пресі.

І почалось таке, що слово “оженитися” стали оминати, замінюючи його чимсь іншим, а головню своїм добрим словом “одружитися” з нею.

Ось “Твори в 12 томах” Л. Толстого. У томах 4-7 дано “Війну і мир”, томи вийшли 1958-1959 роках. Переклав О. Кундзич. І цікава річ: у всіх чотирьох томах “Війни й миру” нема ані одного разу заброненої форми “оженитися з ким”!

А там, де Л. Толстой пише форму “жениться на ком” (пише так часто), перекладач оминає її, або замінює формою “одружитися з ким”, Напр.: «Ви з нею не одружилися», «Одружився з Лізою», «Говорив про намір одружитися з нею», «Андрій одружився з нею», «Він обіцяв одружитися з Сонєю», «Миколенько одружився з княжною» і т. ін.

Дійшло було навіть до того, що деякі письменники писали так само і “одружитися на кому”, а не по-українському “одружитися з ким”, а на доказ наводили приклада з “Кобзаря”, хоч там цей приклад — живий русизм.

Подаю трохи прикладів. Ось повість “Остап Вересай” Ф. Бурлаки 1959 року, а в ньому знаходимо: «*Ти чому не женишся? — опитав. — «Нема на кому», «А на іншій женитися не хочеш?».* «*Оженишся на Глікері», «Одружився на Катерині Дарагановій».*

Або ось “Хліб і сіль”, роман Михайла Стельмаха, 1959 року: «*А я женитись маю на тобі».* «*Женись, парубче, на волах, коли не міг на дівчині», «Батько оженив парубка на рябій дівці», «Довелося одружитися на вдовиці з чужого села», «Він був одружений на одній з його дочок», «Він на кращій міг би одружитися».*

9. Повернення до української форми

Такою справа була аж до сьогодні. Але з останнього часу, з 1959—1960 років, по українських книжках, виданих у Києві, помалу починають появлятися форми “*оженитися з нею*”. Ось у мене X том творів Л. Толстого, переклади різних авторів (Київ, 1960), і тут раптом знаходжу правильні українські форми. Напр.: «*Женити та й женити, а з ким женити*», «*Не захоче він з нею женитися*», «*Чого ж це ви надумались женити мене з нею*», «*Женюсь, каже, з нею*», «*Кого з Килиною женити*», «*Може з Килиною женити хочуть*», «*Батя зо мною й женити хотів*».

Останнього 1960 року у Києві вийшов том XI Творів Л. Толстого, це роман “Воскресення” у доброму перекладі А. Хуторяна. І в цьому перекладі панує українська форма одружитися з нею, див. ст. 128. 131. 137. 138. 265. 396. 451 і ін.: *одруження з Міссі, заміжжя з вами*.

Але є й слово *женитися: він жениться* (с. 212). Один раз є й проскрибована форма на с. 215: «*Хоті-*

ли оженити з своєю вихованкою». Чисто російської форми “оженитися на ній” нема ані разу.

* * *

Як бачимо, слово “женитися” пережило довгу й дуже цікаву історію — воно змінювалося разом зі зміною нашої культури, а то й залежно від того, хто володів Україною.

“Nabeant sua fata libellil” (мають свою долю книжки!) — каже латинське прислів'я. Так, але час-то мають свою долю й слова та окремі мовні форми. Про один з них, про вираз “оженитися з нею” (а не “на ній”) я й розповів у цій статті. Крутили цього вираза на всі боки, московщили його, як тільки можна було, а він таки не вмер і знову живе ...

Бо мови вбити не можна!

По смерті Сталіна (5.III.1953) ніби наступила полегкість і в правопису... Дуже й дуже поволі наступає... А заборона писати в українській літературі букву *г* суворо дотримується й сьогодні!

VII. Вигуківі дієслова

1. Істота цих форм

У додаток до моєї короткої праці про дієслівні види розповім іще про т. зв. в и г у к о в і д і є с л о в а, бо й вони ясно показують окремий ніби дієслівний вид. Це дуже часта давня форма в нашій мові.

Вигуківі дієслова — на зразок *зирк, луп, плиг, сін, рип* і довгі десятки таких подібних — дуже часті

в українській мові, особливо в мові народній, і творять її істотну давню ознаку. А між тим форми ці зовсім мало вивчені в нашій мовознавчій науці.

Яка саме істота цих форм? Що власне вони визначають? До якої з десятиох існуючих у граматиці груп слід їх віднести?

По-перше, це форми дієслова, може нерозвиненого, але дієслова. Своєю істотною і слуховою формою вони стоять поміж дієсловом і вигуком, і власне останнє ніби відтягує їх від дієслова. Форма: “*А він цап її по лобі!*”, — це безумовно форма дієслівна: “*Він цапнув її по лобі*”. А що це так, на це вказує найперше їх дієслівний к о р і н ь з дієслівним значенням. Звичайно, форма “*цап*” не є чисте дієслово, але воно своїм істотним значенням дуже близьке до нього.

По-друге, ці форми в реченні виразно однократного й доконаного виду, і так ми їх і сприймаємо, а це вже свідчить, що форма ця — дієслово.

По-третє, такі форми — *цап, скік, цюк, грюк* — виразно минулого часу. В оповідному реченні ці форми часом можуть сприйматися і як час теперішній, але вже історичний, цебто знову таки час минулий. А часову ознаку можуть мати тільки дієслова.

По-четверте, ці форми виразно мають дієслівний вид, і то особливий: однократний раптовий, неочікуваний, а то й наглий. Ці форми визначають сильну раптовість дії, моментальність її. Це надто швидка дія, і вона надає реченню великої ясної енергії.

По-п'яте, вигукове дієслово в реченні служить присудком, а це ясно свідчить, що правдива істота його — таки дієслівна. Ці присудки — незмінні, ніби окаменілі корені.

Ці форми мають у своїй вимові велику експресійну силу, а це наближує до вигуків взагалі, які

так само в більшості односкладові. Але все вище подане говорить, що не сама експресійність становить їхню істоту. Це дієслова вигукowego виду.

2. Вигуківий вид

Усі вигуківі дієслова можна легко змінити на справжні дієслова з вставним *-ну-*, напр.: *зирк* — *зиркнути*, *луп* — *лупнути*, *брязь* — *брязьнути* і т. ін. Але в однократних дієсловах з *-ну-* нема такої великої раптовості, як у вигуківих дієсловах. Напр.: *хлопець зиркнув на неї*. Тут звичайна дія однократного виду. Але коли треба зазначити ще й моментальність та швидку раптовість дії, тоді вживаємо виду вигукowego: *хлопець зирк на неї!*

Ось іще приклади, які показують істотну близькість вигуківих дієслів до справжніх дієслів з *-ну-*. Квітка-Основ'яненко: «*Так і бризнула вона губернаторові до ніг*». Марко Вовчок: «*На небо з землі не зиркнеш*». Нечуй-Левицький, том III: «*Погонич хрьопнув гарбузом об землю*», «*Гукнула мати*». Л. Толстой, «Твори», т. 2: «*Справник на весь зріст брязнув посеред танцюристів*». Пор. з цими дієсловами форма: *бризь*, *зирк*, *хрьоп*, *гук*, *брязь*.

Сюди треба віднести й незмінну форму хода, — ніби дієслово «*ходанути*». У Словнику Б. Грінченка (IV. 407): «*Чорт баче, що біда, та хода! Вона за ним, він хода, біжить!*»

3. Вигуківі дієйменники

Своєю істотою вигуківі дієслова дуже наближуються до дієйменників. Форму «*скік*» ми приймаємо як «*скікнення*» або «*скікнути*», або й як «*скік, скоку*». Тому вигуківі дієслова можуть пере-

ходити і на іменника, наприклад, у Котляревського в “Енеїді”: «Твій смачний і ласий цмок». А це все показує й дорогу до виникнення цих вигуккових форм. Пор. ще в “Словнику” Б. Грінченка: «Розмовляти на кивах та моргах» (з кив, морг). Г. Квітка-Основ'яненко, «Твори» (Київ, 1956, т. II, с. 248): «Отих кивух-моргух, що, маючи своїх мужів, та на чужих або на парубків кивали та моргали».

4. Односкладові й двоскладові вигуккові дієслова

Вигуккові дієслова звичайно односкладові, і тоді вони мають найбільшу силу раптовості та експресійності. Є й двоскладові форми з таким значенням, напр.: *чичирк* (у формі: *ані чичирк*), *беркуць шубовсть*.

Нерідко бувають ці форми повторні — повторюється чи те саме вигукове дієслово, чи яке інше, напр.: *гур-гур*, *луп-луп*, *зирк-зирк*, *стук-стук*, *пурх-пурх*, *зирк-позирк*, *зирк та зирк*, *стук-грюк* і т. ін. Ці подвоєні форми мають трохи зменшену раптовість та експресійність, але збільшену силу, визначаючи їх задоволення.

У “Народних оповіданнях” Марка Вовчка є навіть потроєна форма: «*Крутиться, вертиться, тільки рукава май-май-май!*». При такій формі дія не раптова, а більше продовжена.

5. Назва цієї форми

Оце коротенько про граматичну істоту вигуккових дієслів. Як ми бачили, істота цієї форми широка своїм ужитком і синонімічно-складнево тонка для відчуття. Тому зрозуміло, що в науково-

му мовознавстві вона не має усталеної назви для себе: одні звать їх “незмінні предикативні слова”, інші “незмінні присудки”. Я ці форми відношу до дієслів і зву їх “вигуковими дієсловами” або “вигуковим видом”, беручи на увагу і їх велику експресійну силу.

О. Потєбня за І. Срезневським звав їх дієслівними частками, але при теперішньому стані науки ця назва невідповідна.

Б. Грінченко в своєму “Словарі української мови” (Київ, 1907–1909 рр., чотири томи), не прийняв ці форми за дієслова і подав їх поза ними, означаючи: междометіє, цебто вигук. А в томі IV, с. 516, зве форму “шубовсть” нарѣчіє, цебто дієприслівник. Ці окреслення сьогодні застаріли.

6. Стародавність цих форм

Вигукові дієслова — слова давнього походження. Форма ця в народній українській мові дуже часта і широко розповсюджена по всій Україні. Цю форму знають, як живу оповідну форму, усі говірки української мови.¹

Що вигукові дієслова дуже давнього походження, на це вказує й те, що вони добре відомі й іншим слов'янським мовам у живій оповідній розмові. Напр., у російській мові їх багато: *скок, глядь, цап, прыг, бух* і т. ін. І скрізь ця форма вживається в живій народній мові, головно в мові оповідній.

¹ Можливо, що й частий вираз “Цур і пек тобі”, своєю формою такого ж походження. Пор. у *Нечуя-Левицького* (1950, т. III, с. 11): “Цур їм, пек їм, тим думкам!” Але часто *цур і пек* приймають за стародавніх наших божків. Звідси дієслова: *цуратися, відпекуватися*. Див. мою працю “Дохристиянські вірування українського народу” (1965 р., с. 125).

Але мова українська найбагатша цими формами, і вона істотна ознака її.

7. Уживання дієслівних вигуків у мові літературній

Форми вигуків дієслів, таким чином, постали з давнього часу в живій народній мові, проте до мови давньої літературної вони спочатку не входили. Але з бігом часу вони стали входити й сюди, і їх знаємо як у мові українській, так і в мові російській.

Ось чому М. Ломоносов, російський учений XVIII в., хоронячи чистоту “високого стилю” у своїй Граматиці 1755 року остерігав, що дієслівні вигуки можна вживати тільки “в простом языкѣ”.

В українській літературній мові М. Ломоносове остереження першим свідомо знехтував Іван Котляревський, і широко ввів вигуків дієслова в свою літературну мову.

Письменники першої половини XIX століття кохалися в формах вигуків дієслова і вживали їх дуже часто. Літературна українська мова зродилася на живій народній мові, а в ній вигуків дієслів дуже багато, і письменники залюбки переносили їх до своєї літературної мови.

8. Вигуків дієслова у Котляревського і Квітки

Іван Петрович Котляревський (1769-1838), основник нової української літературної мови, просто кохався в формах вигуків дієслів.¹ Народив-

¹ *Іларіон*. Котляревський як основоположник української літературної мови. Див. “Слово Істини”, числа 31-40 за 1950-1951 рр.

ся він у Полтаві, а в мові народній там повно цих форм. Його “Енеїда” 1798 р. пересипана ними.

Подаю тут трохи прикладів з “Енеїди”, як однокладових, так і інших: *«Ірися виль, скользнула з неба», «Еней про тес ні гу-гу», «Кіть-кіть з Олимпа», «А шинкарка на їх морг», «Дід у воду нир», «К Амуті шусть», «До Турна в північ шусть в намет», «І Ремула по лобу хвись», «Та в воду стриб», «Стриб-стриб з човнів, Енею на поміч», «По пояс в воду з човна плиг», «Турн зирк, Турн глядь», «Тут хвись, — шабельки за-свистіли, цок-цок — і іскри полетіли».*

Це були істотні ознаки живої оповідної нашої мови, якою багато користався І. Котляревський.

Те саме бачимо й далі. Григорій Квітка (1778-1843) був першим великим прозаїком у нашій літературній мові, власне — основником нашої літературної прози. Народився він у селі Основа під Харковом, звідки й постав його псевдонім, — Квітка-Оснoв’яненко. Він глибоко знає говірки Харківщини (Слобожанщини), і живу народну мову переносив у свої твори.

Форми вигуків дієслова Квітка-Оснoв’яненко вживає дуже часто: *«Одна зирк! та й каже нищечком. А тут його за мішок сін! Аж ось двері рип! і Василь у хату. А сама у віконце все зирк та зирк, чи не йде. І вже ні чичирк! З силою черк його в пику!»*

Ось, іще приклади з Квітки-Оснoв’яненка (Повісті та оповідання. Київ, 1956 р., т. II) і тут знаходжу: *«Охрім луп очима! — стоїть салдат», «Василь зирк! — і вздрів Марусю», «Маруся буцім-то і слуха, аж зирк! — і пізнала свого Василя», «Насилу вже, гульк! — лізе до дому», «А зась, циганчата! Чін відсілля!», «От він очима лін! аж — зирк! перед ним піп», «Писар чирк! — і підписав “рукою власною”».*

«Аж ось — рип у двері і увійшли пан сотник з писарем. Поможі, паньматіночко! — та беркиць їй у ноги», «Явдоха його за руку дьорг!», «Та сеє кажучи, беркиць з ліжка до ніг Зубаших та й лежить», «Аж рип! і увійшла в хату бабуся». «Олена його за руку сіп!», «Аж ось ... брязь клямка! рип двері! шасть у хату Явдоха», «Хома хряп дідуса по щоці, а той бебех об землю», «Юдин зараз ляп себе по кишені», «Зирк, — вже тарілки й нема», «А він разом луп!», «Узяв сокиру, хряп по замкові!», «А охвицер його за руку сіп», «Як ось рип у двері!», «Мелася рип у хату», «Тиць! і наткнулась на ляхів», «Як зирк: доганяє його Денис», «Сказавши, стриб-стриб з хати до копитана», «То з сим словом — чирк! як не було пишної коси!».

9. Форми ці у Гулака, Гребінки і Вовчка

Петро Гулак-Артемівський (1790-1865) народився в містечку Городище на Київщині, і в свої твори вносив живу народну мову Київщини.¹

Як і його попередники, він вільно вживає форм вигуків дієслів, наприклад: *«Беркиць, об землю брик!»*, *«Дурень здуру бовть!»*, *«Шука бовть»*, *«Тепер верть в собаку!»*, *«Аж гульк, — німець стоїть!»*, *«Гульк у хату!»*, *«Дриг ногою»*, *«Аж зирк у кухоль»*, *«На мене зирк і в жменю пирк»*, *«Круть ріжками»*, *«Скік в стремена»*, *«Що рибка смик, то серце тьох»*, *«Стриб по хаті, хап за клямку, трісь по гирі»*, *«В лоб ногою стук»*, *«Рибалка хлюп, за ним шубовть вона»*, *«За удку хіп, а удка сіп!»*, *«А батька за чуб хап!»*.²

¹ *Іларіон*. Мова творів Петра Артемівського-Гулака. Див.: «Слово істини». — 1951 — Ч. 41. — С. 19-24.

² Приклади подаю з видання: Твори Івана Котляревського, Петра Артемівського-Гулака, Євгена Гребінки. — Львів, 1908.

Євген Гребінка (1812-1848) народився на Полтавщині біля м. Пирятин. Так само широко знає форми вигуків дієслів.¹

Подаю ці форми: «*А місяць блись із-за вікна*», «*Сонце з хмари блись*», «*А трохи згодом глядь*», «*Мазепа гульк*», «*На шиї дзвін дзень-дзень*». «*Зирк, зосталась ззаду*», «*Раз лусь замок*», «*Лебедь плись на дно*», «*Двері скрип*», «*А клямка стук*», «*Хазяїн шасть у хлів*».

А то й подвоєні форми: «*Аж ось лулусь щось під ногами!*», «*Дитя на світ сусіль!*».

Марко Вовчок, Марія Вілінська (1834-1907), народилася на Орловщині в Росії, а української мови навчалася в Україні головню в Києві та в м. Немирові на Поділлі. Вона свідомо навчалася живої народної мови серед народу і глибоко вивчила її.²

Глибоко вивчивши народну мову, Марко Вовчок дуже часто вживає живих форм вигуків дієслова. Подаю тут частину з них:³ «*Обхрестивсь та й беркиць із верби!*», «*Панок верть за двері*», «*В ноги ген!*», «*Коли гульк у хату — кумина сестра*», «*Коралі тільки гургур, розкотилися!*», «*А вона в мене попід рукою дзиг у хату*», «*А Гершко дзиг-дзиг, дзигує*», «*Коли зирк, — а перед ним стоїть Хима*», «*Стара зирк на дочку*», «*Зирк-зирк по хаті, — бігма Чайченка!*», «*А сам зирк та зирк на Охріма*», «*Зирк-позирк на Хапка*», «*Зараз люльку ковть!*», «*Стоїть, сам тільки очима луп-луп!*», «*Крутиться, вертиться, тільки рукави май-май-май!*», «*А птаство в березі пурх-пурх!*», «*Бджола гуде та пурх по куцах!*», «*Чую — рип!*», «*А вона скок до две-*

¹ Іларіон. Мова Євгена Гребінки. Див. "Слово істини". — 1951. — Ч. 43. — С. 22-26.

² Іларіон. Мова Марка Вовчка. — 1948 р.

³ Приклади даю з "Творів" Марка Вовчка, за редакцією Ї. Ленкого. — Ляйпциг, том II-III: "Народні оповідання".

рей та з хати!», «*А вона у двері стриб!»*, «*Лікар стриб вікном»*, «*Сиджу я, пряду, коли стук-стук!»*, «*Щось у віконце стук-стук!»*, «*Сидимо, коли у двері хтось стук-стук!»*, «*Велетень хап бісеня!»*, «*Яким мене хіп за рукав!»*, «*Підняв косу та черк себе!»*, «*А я скоком на пеньок та з пенька черк на вербу»*, «*Ногами човп»*, «*А тут хтось штовх його злегенька»*, «*Вона шторх мене у плечі»*, «*Шубовсть в озерце!»*

10. Форма ця в Шевченка і в пошевченківській добі

Так справа йшла аж до Т. Шевченка – він перший став уживати цих форм значно менше від своїх попередників. Шевченко добре й не рідко знає ці форми, але вже мало: «*Аж глядь»*, «*Заридала Катерина – та бух йому в ноги!»*, «*До вдовівни навпротець шелесть за рушниками!»*

Так пішла справа й далі – форма вигукового дієслова позостається вживаною у всіх наших письменників, але не часто.

Напр., Нечуй-Левицький: «*Рип у хату»*, «*Шусть у шинк»*.

Ганна Барвінок, “Оповідання з народніх уст”, Київ, 1902 р.: «*Коли ж тут у сінях двері – рип!»*.

К. Шейковський “Опыт южнорусского словаря”, Київ, 1861 р.: «*Баран, баран буц!»*

11. Вигукові дієслова у народних творах

У народних творах форм вигукового дієслова завжди багато, а коли це мова розповідна (напр., казки), то їх надто багато. Це жива форма, і в живій мові вона часта аж до сьогодні і то певне з глибокої давнини.

Я подам тут небагато прикладів, бо їх можна б приводити сотнями.

“Українські приказки”, спорудив М. Номис (СПб., 1864): «*Та в дірку шморг!*», «*Мені з уст, а тобі за пазуху шусть!*», «*Ків-морг на його*», «*Щуп та луп – сховав у кишеню*», «*Сюди виль, туди виль – аж за п’ять миль!*», «*Ні чичирк! – і дух притаїв*», «*Шубовсть – як чорт у воду*».

“Народныя южнорусскія сказки”, видав І. Рудченко, томи I-II (Київ, 1869-1870). Тут, звичайно повно цих форм: «*Беркиць у яр!*», «*Аж лукавий скіс до його на плечі*», «*Протиус у двері, та цмок його*», «*Потім глядь – стоїть Іван*», «*Стук-стук у віконце*».

“Труды этнографической Комиссії”, зібрав П. Чубинський, сім томів (СПб., 1872-1878). Форм вигукового дієслова тут скрізь багато: «*Вовк при-зостався – хан гуску й ізів*», «*Сіли татко коло печі, мамка татка бух у плечі*».

“Малорусскія народныя преданія и рассказы”, видав М. Драгоманов (Київ, 1876): «*Бух у воду, ніби втопився*», «*Коли це з лісу бух-бух!*».

“Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси”, зібрав Я. Головацький, чотири томи (М., 1878) – нашої форми тут скрізь повно. Напр.: «*Мене за чуприну сіп!*».

“Сказки, пословицы”, зібрав І. Манжура (Харків, 1890): «*Беркиць обидва під лаву!*».

12. Дієслівні вигуки в гумористичних творах

За нових часів народилася в нас нова гумористична література, а її автори вводять до своєї мови більше число дієслівних вигуків. Вводять цю форму, як ніби явище гумористичне.

Російські гумористи, напр., Зоценко, у своїх творах багато послуговуються живою народною мовою, яка в них сильно відрізняється від мови літературної.

Слідом за цим і українські гумористи часто основуєть свій гумор на вживанні спрощеної народної мови — і часто вживають вигуків дієслів. Думаю, що це сумнівний гумор!

Напр., Євген Кравченко у своїх “Ноти й оселедці” (Київ, 1959) подає: «Я про це ніколи ані мурмур», «Я за віжки — шарп, шарп», «Раптом — гец ... дзінь ... бах!», “Христос воскрес!” — і хода!», «Він бах мене в обличчя» і ін.

Ось “Соборний борщ” Миколи Понеділка (Буенос-Айрес, 1960): «Він блим-блм на мене, мов на божевільного», «Чутно лише свої кроки — хруп-хруп, а серце — тьох!», «І бух! — по рогатій пиці», «Блм-блм на мене», «І на тобі — хвиць», «Буль-буль, гур-гур — тоді враз - смик!», «Лиш бац — і нема», «Я хутчій у кочегарку, зирк — а води нема!», «Вода крап-крап — і перестала», «А я — драла!», «Перепусточку у рученята — тиць!», «Чоловік на мене — зирк», «Я луп на полковника», «І засвистіло ... Загупало ... Залопотіло... Туп! Бах! Трах! Мах!» і т. ін.

Погляд на вигуків дієслова, як на гумористичний засіб, постав з російського насмішливого погляду на українську народну мову. Росіянам - з незвички — така форма може й смішна, але для українців вона звичайна народна форма, часта в нас і в мові літературній ще від Котляревського.

13. Загальний висновок

Отака паша форма вигуків дієслова, форма жива оповідної мови аж до сьогодні. Уживання її

помалу робиться нечастим у мові літературній, але в живій народній мові вона жива й часта.

Не забуваймо цієї нашої частої народної форми, бо ж вона істотна й притаманна в нашій народній мові. Звичайно, зловживати цією формою для гумористичних цілей — це тільки непорозуміння, — гумористика з незнання своєї мови.

VIII. Знахідний відмінок множини для назв живих істот

1. Стародавня форма

В старослов'янській мові, як і в давній українській, знахідний відмінок множини формою своєю часто відрізнявся від відмінку називного. Але вже в давнину ця різниця стерлася, і в множині називний та знахідний відмінки звичайно бриніли однаково, цебто мали одну форму. Тому й прями́й предмет, коли він був множини, мав закінчення однако́ве з відмінком називним.

У давній мові, коли прями́м предметом була назва живої істоти, то по вимові своїй цей знахідний відмінок був однаковим із називним (хоч по формі їх ще довго розрізняли), а не з родовим. Так, уже в нових церковнослов'янських текстах маємо: «*Иродъ изби всядѣтъ*» и (Мт. 2.16), «*Упасеть люди моя*» (Мт. 2.6), «*Иродъ тайъ призва волхвы*», «*Возрите на птицы небесныя*» (Мт. 6.26) і т. п.

Ось приклади з давньої української мови. Лаврентієв Літопис: «*Послаша деревляне лучьшиє мужи*», «*Святославъ бияше Переяславци*». Литовська Метрика, том 199: «*Абы тыи кони вернул*». Краківська

грамота XV в.: «А при томъ оставляемъ его дѣти». Львівський приговор 1412 р.: «Его дѣти има спасти». Книга Луцька 1565 р.: «Кони, воли, коровы, козы, гуси, кури побрали». 1582 р.: «Прилучивши кони, воли, коровы, бычки», Пересопницька Євангелія 1556 р.: «Не потребуют здоровым лѣкарѣв, але немоцным». Волинська Євангелія 1571 р.: «Любіте неприятели ваші», «Молѣтес за противники ваші», «Прізвавши ученикі», «Пріносили дѣти», «Навели люди», «Наоучал люди», «Сбірает курчатка», «Бѣсы выганяю». Київська Учительна Євангелія 1637 р.: «Гнѣвъ Божій пришол на грѣшники», «Блудници и мытники приймоваль». Полтавські акти 1665 р.: «Взявши жону и дѣти». Лемківський переклад О. Преслопського Псалтиря XVIII в.: «Буду гониль неприятели мои».

Як бачимо, в давнину назви всіх живих істот — чи то тварин, чи людей — в знахідному множини завжди мали свою старшу форму, однакову з відмінком називним, і не змішували її з формою родового.

2. В українській мові позосталася давня форма

Ця ж стара форма аж до сьогодні панує в живій українській мові, особливо західній, а також у мові письменників, що органічно знають живу народну мову.

Ось низка прикладів. Номис, “Приказки” 1864 р.: «Перебиває бики на барани», «Кози пасти», «Опанас воли пас, а дівчина бички», «Чорт діти забрав», «Багатому чорт діти колише», «Чорт панам люди не настаче», «Юстина повіддавала свої сестри».

Т. Шевченко, “Кобзар”, видання 1910 р. В. Доманицького: «Я пас ягнята за селом», «Свої ягнята і те-

лята пас чабан», «Свині пас», «Буду чужі воли пасти», «Пасли коні», «Розкаже по нашому про свої гетьмани», «Старий воли випрягає», «Господь любить свої люди», «Їдять люди замість хліба», «Місяць пливе глянуть на люди», «Серце люди полюбило», «Постав Ти Анголи Свої», «Удвох ягнята пасли», «Сватів упоїли».

П. Куліш, «Чорна Рада» 1857 р.: «Узяли козаки од їх коні», «На radoщах понаймали музики», «Забрали свої коні», «Гукнув на свої слуги», «Чудно було дивитись на тії музики».

Б. Грінченко: «Водив коні», «Забіраючи коні», «Доглядатиме діти», «Йому велено, щоб пташки їсти», «Людям можна пташки їсти», «Пасе телята».

М. Коцюбинський: «Різав віці», Франко, «З вершин»: «Хто буде свині пас», Франко, «Захар Беркут»: «Бояре гляділи на малі медведята». Маковей, «Ревун»: «Били миши по кутках». Б. Лепкий, «З життя»: «Хоч дрібку любили свої власні діти».

Інші слов'янські мови вживають такої самої конструкції, напр.: польська: «*Pobil wszystkie dzieci*», чеська: «*Zamordoval vsecky ditky*», болгарська: «*Погуби всичкы тѣ младенцы*».

Тільки мова російська в цім випадку має знахідний відмінок однаковий з родовим (а не називним): «*Ирод избил всѣх младенцев*». А підо впливом мови російської часто і в Україні вживають у цих випадках форми родового відмінку: «*Пас коней*» (а треба: *пас коні*).

3. Нова форма

Перші випадки заступлення форми знахідного формою родового множини живих осіб та тварин по перехідних дієсловах відноситься тільки до XIV в. Так, у Лаврентієвому Літопису маємо (рідко):

«Страньствующих убиваху», «Созва боярь и киян». Київська Учительна Євангелія 1637 р.: «Пасту свиній».

З бігом часу, форми родового множини в мові російській зовсім заступили знахідний живих осіб, але в мові українській того не трапилось, — родовий відомий тут рідко, а в говорах західних навіть дуже рідко, і то переважно тільки в назвах осіб чи людей.

У сучасній українській літературній мові запанувало таке розрізнення: знахідний осіб (людей) може бути однаковий і з родовим, але знахідний тварин позостається стародавній, цебто однаковий із назовним.

Ось приклади на нову форму. “Приказки” Номиса: «Дітей годуи, а сам торби готуй». Т. Шевченко в “Кобзарі”, під впливом мови російської, знає нові форми не рідко: «Коней посіддали», «Пасту свиней», «Свиней пасло», «Орлят стереже», «Несе дітей поховати», «Розіб’є дітей своїх», «Бере синів», «Людей у ярмо запрягли». Приклади з “Кобзаря” 1910 року (видання В. Доманицького).

4. Сучасна форма

Російський советський уряд всіма силами пильнує русифікувати українську мову, а тому послідовно затирає притаманну окремішність української мови.

Ще недавно, у мові наших класиків, не було кінцевого розрізнення мовною формою осіб від тварин. Однаково писали: *спаси, Боже, люди Свої, і: паси коні.*

“Український правопис” 1946 року уже урядовим наказом (через школу, пресу та видавництва)

сильно затирає цю українську особливість. На с. 76 наказується: “Іменники, що визначають істоту, у знахідному відмінку множини мають форму родового відмінка множини: *учителів, товаришів, робітників, піонерів, оленів, жуків, горобців* (але: *у робітники, в партизани*).

І до цього додається примітка: іменники назв деяких свійських тварин мають переважно форму називного відмінка: *коні* (і *коней*), *воли* (і *волів*). Слово *дитина* у знахідному відмінку множини має форми: *дітей* і *діти*.

Отже, урядові мовні Правила навмисне встановили дві форми: чисто українську і російську. І з цією формою трапилося те саме, що й з іншими такими: учителі по школах, а письменники в своїх писаннях просто “страха ради юдейська” бояться вживати української форми, щоб їх не назвали “буржуазними націоналістами” ...

До 1930-х років вільно вживали чисто української форми, а по цьому — змушені вживати форми російської.

Напр., цієї архаїчної форми часто вживає в перекладі “Пана Тадеуша” М. Рильський: «*Вже коні стомлені заведено до стайні*», «*Пустили коні вряд*», «*Сусіда мій тримав хорти*», «*Додому шле жокеї*», «*З лісу зносити зайці йому велить*», «*Я їх обох люблю, неначе рідні діти*», «*На люди подивлюсь*», «*Підняті вбогі люди*», «*Мастак вибирати коні*», «*На возі діти посадивши*» і т. ін.. Як бачимо, М. Рильський широко вживає замінну форму і при об’єкті назви тварин, і людини.

Але далі так ніби забулася наша притаманна форма “*пасти коні*”, і скрізь запанувала форма російська: “*пасти коней*”.

Ось роман Петра Гандзюри: “Назустріч бурі” (Київ, 1958): «*Чоловік припнув коней*».

“Ревізор” М. Гоголя, переклад О. Вишні, видання 1952 р., том II: *«Ад’ютанти скрізь уперед: коней!»*

Ось “Привіт! Привіт!” Остапа Вишні (Київ, 1957): *«Пригнавши коней»*. А на с. 465 дав добре: *«Та запряжіть коні!»*

Але останнього часу письменники знову-таки вертаються до своєї віковичної форми, і часто пишуть форму *“насти коні”*.

Ось роман “Хліб і сіль” Михайла Стельмаха. (Київ, 1959) і в ньому вже повно правильних українських форм, напр.: *«Іван вйокнув на коні»*, *«Пани забирають воли»*, *«Дам лошата»*, *«Левко притримує коні»*, *«Він заводить коні в засторонок»*, *«Може вам мої рисаки віддати»*, *«Наша мати смажила в’юни»*, *«Боюсь ваші коні втомити»*, *«Пророки воли запрягли»*, *«Він любив коні»*, *«От там Роман воли пасе»* (пісня), *«Воли й вози забирають»* (пісня), *«Гончар пригнав дідові воли»*, *«Волошин привів коні»*, *«Може дешевше воли випустить»*, *«Почав запрягати воли»*.

Поруч з цими звичайними формами в цьому романі знаходимо чимало й форм російських типу *“запрягати коней”*.

А часом знаходимо в цьому романі Стельмаха ці форми і при назвах осіб: *«Солов’єві діти попалили»* (пісня).

Отже, в українській мові, особливо в мові живій народній, звичайні й часті форми *“насти коні”*, а форми *“насти коней”* – це форми російські.

ІХ. Знаки розділові

1. Сильний упадок знання розділових знаків

За теперішнього часу правильне вживання т. зв. знаків розділових чи інтерпункції сильно падає.

Падає, бо школа аж надто мало звертає увагу на належне навчання їх. Кожен редактор сьогодні добре знає, що рукописи, які присилають йому до друку, аж соромно неграмотні щодо знаків розділових... Так само кожен професор знає, що наші студенти аж надто неграмотні в розставленні знаків розділових... А правильне ж уживання розділових знаків — це свідоцтво культури автора чи письменника!

Ось у мене на столі новий роман, на жаль, автор не звернув уваги на знаки розділові, зокрема на перетинку.. І що ж вийшло: роман цікавий і цінний, а його оформлення — невідповідне.

Так не повинно бути!

Бо ж ця неграмотність кидає недобру тінь на всю нашу закордонну літературу, особливо на ті видання, що виходять у нас на власну руку, власним коштом.

За теперішнього часу особливо забувають, скажемо, за знаки т. зв. психологічні, цебто за ! або ... Виходять цілі повісті або романи з глибоко драматичним змістом, де треба було б неодмінно вживати і три крапки (...), і знака оклику (!), і знака здивування для збільшеного виявлення нашої експресії (?! чи !! або !!! або !...) чи ще якого іншого. Але про все це забуто, і автор чи редактор ставить ті самі знаки розділові і в скучному опису якогось випадку, і в психологічній драмі.

Це явна ознака падіння нашої літературної культури, — ми просто не знаємо (бо не навчаємось!) правил уживання знаків розділових.

Ще на одне сумне явище з цієї ланки зверну увагу — “Кобзар” Тараса Шевченка своїм змістом неповторно емоціональний та експресійний, але означення цього психологічними знаками в ньому невідповідне. Чому?

На жаль, Шевченко мало цікавився правописом, бо не перейшов належної школи, і писав маловідповідно. А знаків розділових уживав і неправильно, і зовсім мало, — уживав головню крапку та перетинку (кому).

Теперішні видавці “Кобзаря” сильно виправляють його на сучасний правопис, але психологічних знаків не ставлять. Чому? А це веде до того, що нам тяжче читати “Кобзаря”! І коли даємо сучасний правопис, то треба ставити і сучасні розділові знаки.

Взагалі, відповідне й належне розставлення знаків розділових та відповідного сучасного правопису в “Кобзарі”, — це чергове завдання нашого шевченкознавства.

Нижче я подаю повну систему ставлення знаків розділових, подаю її коротко та стисло. Подаю за порядком самих знаків розділових, а не за складневими формами, бо так буде значно зручніше для читача, — легше схопити й запам’ятати цілу систему. Подаю ясно і просто.

Я подаю кожному, хто хоче навчитися правильно ставити знаки розділові (чи інтерпункцію), повну змогу таки знати їх, — мати їх під руками і частіше заглядати до правил ставлення їх.

Але зазначаю, що навчитися правильно ставити знаки розділові може тільки той, хто знає бодай основи граматики нашої мови, — без цього навчитися повно не можна. Ніякий простий і ясний виклад про розділові знаки граматики таки не заступить.

2. Історія знаків розділових

В старовину писали без жодних знаків розділових і тому часто трудно було точно зрозуміти зміст написаного. Через це і сам автор не все був певний,

що його зрозуміють точно так, як він думає. Власне через це, скажемо, в давніх писаннях грецьких, латинських, або, скажемо, в грецькій чи гебрейській Біблії маємо багато неправильних читань, неправильних власне тому, що текст (а він у давнину був т. зв. непереривний, цебто слово не відривалося від слова) не мав жодних знаків розділових.

Так довго було, поки культура писання таки дійшла до великого відкриття: придумали розбивати писану мову на окремі речення, а в кінці речення ставити крапку. Це було високої ваги культурне відкриття, бо воно сильно допомогло обох сторонам: авторові — точніше передати свої думки, і читачеві — точніше їх зрозуміти.

Історія знаків розділових дуже довга, творилася довгими віками, і я хоч коротенько подам її тут.

Знаки розділові в сучасному нашому письмі — то необхідна й дуже потрібна та важлива частина його. Розділові знаки чи інтерпункція роблять нашу писану мову нагляднішою — вони полегшують розуміння писаного тексту й допомагають скорості його читання. Окрім цього знаки розділові допомагають і правильному й виразному читанню вголос.

Сьогодні нам трудно уявити собі письмо без інтерпункції, а між тим наша теперішня система знаків розділових — це витвір головно XIX віку. Давнина обходилася меншим числом цих знаків. У глибоку давнину панував звичай писати слово за словом без перерви (*scriptura continua*), і звичайно, крім рідкої крапки, ніяких знаків розділових не було.

Але таке писання було дуже тяжким для читання і зрозуміння, тому почали думати про полегшення його. Початки інтерпункції сягають глибокої давнини. Уперше появились вони в Греції, де про них розповідає вже Аристотель (384-322 до Христа),

хоч і не ясно. Але давні греки звичайно плутали синтактичний бік справи з логічним, і більше дбали про те, щоб інтерпункція служила для ораторської штуки, — для вправного й виразного читання текстів уголос.

Батьком інтерпункції звичайно вважається вчений грек А р и с т о ф а н Візантійський (260-180 до Христа). Це був найкращий грамати́к свого часу, і взагалі т. зв. Олександрійської доби. Під кінець життя він став бібліотекарем славної Олександрійської бібліотеки. Ось цей Аристофан і склав першу більш-менш послідовну систему знаків розділових, він же перший почав вживати і знаків наголосу. І все це пізніше сприйняла вся Європа.

Аристофан жадав, щоб знаки розділові були знаками не тільки для мови, але й для розуміння, визначаючи пристанки для віддиху й голосу, надаючи їм певні місця й сталі значення. По закінченій думці ставив крапку, яку містив вгорі на полі рядка, бо ж від неї (крапки) залежить уся вага мови й голосу. Крапка другорядна, долі рядка, обмежувала неповні думки, в очікуванні того, що мало наступити, ніби чекано дальшого продовження мови. Нарешті крапка посередині рядка не мала закінчувати думки, але давала можливість відітхнути на потрібному місці по довшому говоренні одното́нним голосом, якщо речення було довге й складалося з багатьох частин”.¹

Таким чином, Аристофан знав три знаки: *distinctio* — крапка вгорі, *distinctio media* — крапка посередині і *subdistinctio* — крапка долі рядка.

Ось ця Аристофанова система й запанувала в грецькій письменності на довгі віки; прийняли її

¹ A. Bie ling. Das Prinzip der deutschen Interpunktion. — Berlin, 1880.

й римляни, і теж вживали довгий час з дуже малими змінами. Так дожила ця стара грецька система аж до часу короля Карла Великого, коли складено нову, вже відповіднішу за Аристофанову. Творцем цієї нової системи був Алкуїн (735-804), найславніший учений VIII віку, дуже добрий педагог, товариш учитель і дорадник Карла Великого, родом англосаксонець. Алкуїну допомагав відомий учений того часу Павло Диякон Варнефрид (720-800), лонгобардець. Алкуїн уживав уже перетинки (*коми*), правда, не самої, а в злученні з крапкою, одною чи двома (цебто ; або .;), знає він і знака оклику (!) та знака питання (хоч і відмінної від нашої форми).

Давня Аристофанова система збудована була на одній крапці, а вже система Алкуїнова має сполучення крапки з перетинкою.

Грецькі рукописи IX-X століття, коли розпочинається слов'янське письменство, звичайно вживають старої Аристофанової системи крапок (точок) долі, посередині або вгорі рядка, уживаючи часом і двокрапки (:), але в значенні крапки або середника. Крім цього, грецькі рукописи знають ще знака в кінці певного уривка чи якоїсь закінченої частини: тут ставиться найрізніший знак: груба крапка, хрестик або хрестик з опущеними додолу кінцями, чотири крапки . . . або :: чи .. чи : і т. ін.

Уся ця грецька система цілком перейшла й до наших українських рукописів і панувала в нас аж до XVI віку. З часом прибавилася тільки пертинка (,), що прийшла до нас з південнослов'янського, головню болгарського, письменства. Властиво, у давній нашій письменності ніякої послідовної системи інтерпункції не було, а крапку ставили в Богослужбових Книжках головню як вказівну при читанні чи співанні в Церкві. Мало не кожний дав-

ній рукопис знає звичайно свою осібну систему знаків розділових.

Такою справа була аж до середини XV віку, до початку європейського д р у к а р с т в а. Нову систему інтерпункції дав Альдо - Мануцці (1448-1515), основник славної для свого часу друкарні в Венеції, що випустила багато гарних видань, відомих під назвою "альдин". Коло своєї друкарні Альдо зібрав цілу академію відомих учених, що займалися виправленням текстів для друку. Ось тут власне й зродилася нова система знаків розділових, на якій базується нова загальноєвропейська система.

Правда, альдини не дають чогось зовсім нового — вони послуговуються тими саме знаками, що були й до них по ліпших грецьких рукописах, тільки надають їм певну послідовну систему. Так, скажемо, року 1462-го Nicolas von Vyle написав трактата про інтерпункцію, — це трактат уже дуже відмінний від попередніх. Знаки розділові по силі діляться тут так: перетинка латинської форми (цебто риска /, чи лінія з нахилом справа наліво, двокрапка (:)) і крапка (.). Єсть ще знаки ?, () і середник ;. З такою власне інтерпункцією видрукувано Нового Заповіта в перекладі Лютера 1523 р.

Альд Мануццій систематизував усе те, що було до нього, особливо в ліпших грецьких рукописах, — він уживає чотирьох знаків, а саме: крапка, двокрапка, дужки і питальник. Крім цього, у текстах грецьких уживає круглої перетинки (,), а не риски /; крапка у нього буває велика й мала, по першій іде велика буква, по другій мала.

Року 1566-го Мануццій-молодший (1547-1597), маючи тільки 19 років, випустив у Венеції свій твір: "Orthographiae ratio", а в ньому подав цілу систему інтерпунктуацій, — розказує про вживання шести

знаків . , ; : ? (). Ця власне система й панує в Європі, з різними замінами, аж до XVIII віку.

Перші друковані українські книжки звичайно вживають традиційної в нас давньої системи знаків розділових, яка панувала в рукописах XV-XVI віків. Але й система венеціанська чи альдинська з часом входить до наших друків усе більше та більше, правда, входить дуже поволі. Так, перший друкар на українській землі, москвитин о. диякон Іван Федорович у своєму львівському друкові, в Апостолі 1574 року, вживає лише двох знаків розділових, перетинки і крапки, але вживається їх у широкому значенні, бо й замість наших : ; ? ! Трохи пізніше, уже в XVII віці, в українських друках появляються знаки ! ? ; , а в кінці й (.) та “ “.

Але дуже довгий час, бо аж до XIX-го віку, у розставленні знаків розділових не було в нас повної єдності — кожна книжка мала свою власну систему, цебто так, як було і в давнину. Індивідуальність проявлялася й проявляється власне в інтерпункції дуже помітно, чому й тепер у наших письменників часто виразно проявляється захопання до тих чи інших знаків розділових, особливо до так званих з н а к і в п с и х о л о г і ч н и х.

Найбільше послідовну систему інтерпункції склали вже в XIX віці німці, а від німців взяли й ми свою систему. На сьогоднішній день в Європі властиво панує одна система інтерпункції, головню німецька, правда, з незначними змінами; напр., в англійському та французькому правопису звичайно не ставиться перетинка для відділення побічних речень там, де ми її ставимо.

Форма самих знаків розділових також вироблялася довгий час, а їх значення так само довго не відповідало сучасному. Найстарший знак — це

к р а п к а, тонка або товста, яку ми ставили вгорі, долі або посередині рядка.

Рано появилася, але вже по Христі, й д в о к р а п к а (знак :), тільки в значенні нашого середника чи крапки. Пізніше двокрапку вживають як знака скорочення, що лишилося в церковнослов'янським правопису й досі.

С е р е д н и к (знак ;) появился вже по Христі, визначав перше знака питання, що й перейшов з грецького письменства до наших Богослужбових Книжок.

П е р е т и н к а чи кома, як знак розділовий, появляється пізно, перше в рукописах грецьких, де її взято з т. зв. тонкого придиху ‘; послідовно круглої перетинки вживають тільки з XV віку, особливо з альдин. У рукописах латинських звичайно уживано не круглої перетинки, а похилої риски /.

Більш послідовне вживання знаків ? ! () чи (..) іде з XV віку.

Л а п к и появляються рано, перше мали форму ., . Форма “ “ значно пізніша; замість “ “ чи « » тепер шириться в Європі простіше , ‘ або ‘ ‘ або вживаються всередині “ “ для зазначення другої мови.

Х. Сучасна система знаків розділових

1. Знаки розділові граматичні

Найважливіші і найперші знаки розділові — це знаки т. зв. г р а м а т и ч н і, цебто такі, що відділяють одне речення від другого, відділяють речення прості чи зложені, і цим служать граматичні, а власне — складні, реченням.

Таких головних знаків маємо чотири: 1. крапка (.), 2. середник (;), 3. перетинка (,). Сюди ж стосується і двокрапка (:).

За своєю силою зупинки ці знаки діляться так: 1. крапка, 2. середник і 3. перетинка. Двокрапка силою своєю рівняється звичайно перетинці. Це сила від найбільшої до найменшої.

Крім цих знаків, є ще два нові знаки, а саме:

1. Крапка і риска (.—)
2. Новий рядок (абзац).

Знак розділовий визначає певне закінчення чи зупинку в думанні чи в писанні. П е р е т и н к а — найменший знак, показує кінець нашої малої думки, але повно ще не закінченої. К р а п к а ж, навпаки, показує кінець окремого речення — воно граматично закінчене. С е р е д н и к (;) розділює два речення, але однієї більшої думки.

Кілька близьких думок зазначаємо крапкою з р и с к о ю (.—), або просто наступне починаємо писати з н о в о г о рядка (абзаца).

Головне завдання розділових знаків — дати змогу читачеві також правильно читати. П е р е т и н к а вказує (сигналізує), що там, де стоїть вона, треба трохи спинитися, а голос підвищити, і зараз читати далі.

К р а п к а наказує спинитися в читанні, спинитися довше, як по перетинці, а голос знизити. І може й подумати над прочитаним, чи точно ми його розуміємо.

С е р е д н и к (з латинського *media nota* — середній знак) має середню силу, але більше схиляється до крапки; цебто сила його більша за перетинку.

Хто хоче писати просто, той пише короткими реченнями і вживає більше крапок та більше нових рядків (абзаців).

Тепер розповім докладніше про всі граматичні знаки, про кожного зокрема.

а. К р а п к а

§1. На кінці розповідального речення ставимо крапку: *Синє небо всипане було зорями. Зорі тихо тремтіли. А місяць плив по небу, як той човен по морю.* Пор. §43.

§2. По непрямому (або залежному) питанні (цебто по питанні, висловленому підрядним реченням) ставимо крапку, а не знака питання: *Море знає, де мій милий.* Пор. §64.

§3. На кінці назви творів ставимо крапку навіть тоді, коли ця назва – питальне речення: *Нам завдано написати вправу: “Як провів я Різдво”.* Пор. §64.

§4. По числівниках рядових можна ставити крапку: *Прочитав 1. том (перший том).* Так писали головню в Галичині, за німецьким правописом.

Скорочуючи слова, крапку ставимо замість голосного звука, цебто спиняємось по останній приголосній: *напр.(иклад), див.(ись), гл. (яди), і т.(ак) д.(алі), і т. (акє) ін.(ше).*

§5. Так звана б і б л і й н а цитація чи відсилачі робляться так: розділ Біблійної Книги від вірша його розділяємо крапкою. Напр.: *Мт. 5. 10*, це: *Матвія розділ 5, а вірш 10.* Двокрапки чи перетинки в цьому випадку не вживаємо.

Коли віршів кілька, то їх відділюємо перетинками. Напр.: *Мт. 5. 10, 12.* це: *Матвія розділ 5, а вірші 10 і 12.*

б. С е р е д н и к

- §6. Коли речення не зовсім близькі до себе змістом, але все-таки говорять про одне, то відділюємо їх с е р е д н и к о м (;).

Середник – це середній знак поміж крапкою (найбільшої сили знак) і комою (найменшої сили знак), переклад із латинського *media nota*. На середника кажемо ще: крапка з комою. Наприклад: «Зацвіла в долині червона калина; ніби засміялась дівчина-дитина; пташечка зраділа і защебетала».

Дбаючи про більшу ясність писання, тепер часто замість середника ставлять крапку.

§7. Коли єднальні рівнорядно-зложені речення поширені, або близькі до себе думкою, або мають при собі ще підрядні речення, тоді їх одне від одного відділяємо середником: *Ішов кобзар до Києва та сів спочивати; торбинками обвішаний його повожатий; мале дитя коло нього на сонці куняє*. Пор. §39.

§8. Коли співпідрядні речення мають при собі ще підрядні речення або коли вони дуже поширені, то між ними ставимо середника: *Я чув, як бадьоро співають козаки по багатих ланах Київщини; як голосять лемки, що живуть по вбогих горах над Попрадом; як тужать гуцули в Карпатах, мало родючих і суворих...* Див. §38.

§9. Коли окремі речення в частинах періода розділювано перетинкою, то підвищення від пониження його відділюємо середником (або й перетинкою з рискою). Приклад див. в §79.

в. Кома чи перетинка

§10. Перед причиновими сполучниками *бо, тому що, то, отже, тим то* ставимо кому, коли ними розпочинається рівнорядно-зложене речення: *Нанялася носить воду, бо грошей не стало*. Пор. §11.

§11. Перед протиставними сполучниками *а, але, або, то, та, так, проте, тільки, зате, однак*, якщо вони розпочинають рівнорядно-зложене

речення, ставимо перетинку: *Соловейко щebetав, а я сидів та сумував. Широкий світ, та тісно жити. Не родить рілля, але Божжа воля.* Пор. §10.

Цeбто перед *та*, що значить *але*, треба ставити кому; коли ж *та* значить *і*, коми перед ним не ставимо: *Брехнею світ пройдеши, та назад не вернешся. Пішов я в поле та й сів собі на межі.*

§ 12. Перед *аж* ставимо перетинку тільки тоді, коли воно розпочинає підрядне речення способу.

Коли ж *аж* не розпочинає підрядного речення, тоді перед ним перетинки не ставимо: *Виспівує, вимовляє, аж калина плаче. Коні аж змокли від роси.*

§13. Частки *так, ні, еге, ет, дарма* на початку речення відділюємо перетинкою, коли їх вимовляємо з притиском: *Ет, глупа ніч не буде вікувати! Ні, я хочу крізь сльози сміятись!* Пор. §60.

§14. Прийменники *окрім, крім, опріч* з тими словами, що від них залежать, відділюємо перетинкою: *Не маємо царя іного, окрім кесаря одного.*

§15. Прикладку (appositio) беремо в перетинки, якщо вона стоїть по тім слові, що до нього відноситься: *У Луцьку, славнім місті, зібрався люд увесь. Жив у Києві в неволі ханський син, малий хлопчина.* Пор. §§72, 87.

Коли ж прикладка стоїть перед словом, до якого відноситься, тоді перетинки по ній не ставимо: *У славнім місті Луцьку зібрався люд увесь.* Пор. §§72, 87, 32.

§16. Коли прикладка має сполучника *або, чи, тобто, як от, от-як*, то перед ними завжди ставимо перетинку: *Ботаніка, або наука про рослини.*

§17. По вигуку ставимо перетинку: *О, не одна ти не в рідній оселі! Гей, розіб'є, Дніпро, турчин скоро шатро! Ой, сама я, сама, як билинька в полі!* Пор. §57.

§18. Коли кличне слово стоїть на початку речення, то по ньому ставимо перетинку, а на кінці

речення знака оклику (або знака питання, за §64); або: по кличному слові ставимо знака оклику, а на кінці крапку (або знака питання): *Країно щаслива, країно кохана, пусти нам Бояна з могили! Всесильний! я Тобі молюся.* Пор. §59.

§19. Коли кличне слово стоїть у середині речення, то відділюємо його п е р е т и н к а м и з о б о х б о к і в, а на кінці речення ставимо знака оклику (або знака питання, за §64): *Сміливо ж, браття, до праці ставайте!* Див. §58.

Підкреслюю, що в цьому випадкові перетинку ставимо з обох боків кличного слова, а не з одного тільки (по ньому), як це тепер часом роблять. Напр., пишуть: *Ходімо брате, зо мною!* Треба писати за нашою віковою традицією: *Ходімо, брате, зо мною!*

§20. Коли кличне слово стоїть у кінці речення, то перед ним ставимо перетинку, а на кінці речення знака оклику (або знака питання): *Нумо до праці, брати! Чого ти все плачеш, мій друже?* Пор. §58.

§21. Коли при кличному слові є займенник *ти* або *ви*, то перетинку ставимо по цих займенниках, а не перед ними: *Замовчіте ж ви, пишні! Чому не їмеш віри ти, брате мій рідний?*

§22. Коли кличне слово має ще прикметниковий додаток, то додатка від кличного слова перетинкою не відділюємо: *Скажи, віще серце, чи скоро світ буде?*

§23. Між однаковими словами, що повторюються в реченні, ставимо перетинку: *А вже красне сонечко припекло, припекло. Довго, довго дивувались на її уроду.* Пор. §88.

По останньому слові, що повторюється, перетинки не ставимо.

§24. Коли сполучник повторюється перед однопорядними членами стягненого речення, тоді перед

кожним із повторених сполучників ставимо перетинку: *Трохи згодом і слаба мати, і копи на полі, і русалки, і вовки, і ясне вікно на комині змішуються в якійсь дивній плутанині. І брат, і сестра порозходились.*

§25. Коли в стягнутому реченні два чи декілька присудків зв'язані сполучником, а останній присудок виявляє вислід із першого, то й перед сполучником може бути перетинка, або перетинка з рискою: *Вернулася, – і раденька, що ніхто не бачив.*

§26. Однорядні (чи рівнорядні, що відповідають на те саме питання) члени стягнутого речення, не зв'язані сполучниками, розділюємо перетинками: *А музика реве, грає, людей звеселяє.*

§27. Коли перед останнім однорядним членом стягнутого речення є сполучник *і, й, та*, то перед ним перетинки не ставимо: *Нащо мені те багатство, червінці та дукати?*

§28. По останньому однорядному члені стягнутого речення перетинки не ставимо: *Живиця, сірка, нефть кипіла (Котляревський).*

§29. Однорядні прикметникові додатки (цебто додатки, що їх висловлено однаковими прикметниками, – чи якості, чи походження, чи присвійні) стягнутого речення розділюємо перетинками: *Прийшла весна, прийшла красна, розкішна, люба, чарівна.*

§30. Коли прикметникові додатки не однорядні, або коли один пояснює другий, тоді між ними перетинки не ставимо: *Запалили у сусіда нову добру хату. Козак був підперезаний широким шовковим поясом.*

§31. Головне речення від підрядного, чи то повного, чи скороченого, відділюється перетинкою (цебто перетинку ставимо перед сполучниками: *що, щоб, який, котрий, де, куди, звідки, як, поки, доки,*

бо, *аби, хоч і ш.*): *Все, що мав у житті, він віддав для одної ідеї. Душа, переповнена щастям, часто буває німа.* Пор. §74.

Відділяти головне речення від підрядного перетинкою (комою) — це давня українська традиція, якої не знають деякі європейські мови.

Звичайно, треба хоч трохи знати граматику, щоб уміти легко знати й відчувати, де головне речення, а де його підрядне.

§32. Коли скорочене дієприкметником або прикметником підрядне прикметникове речення стоїть перед іменником, що до нього відноситься, або коли його висловлено по скороченні тільки одним словом, то воно перетинкою від головного не відділюється: *Переповнена щастям душа частенько буває німа.* Пор. §15.

§33. Коли якийсь підрядне речення скорочено йменником або дієйменником, то вочно перестає бути окремим реченням і від головного перетинкою не відділюється: *Доля велить полягти за Свій Край. Але: Доля велить, щоб полягти за Свій Край!*

§34. Короткі підрядні речення способу, що складаються тільки з самого дієприкметника, не вважаються за окремі речення, і тому перетинкою від головного не відділюються: *Похилившись слухали всі. Чайка скиглить літаючи.*

§34а. Підрядне речення порівняння з початковими: *як, мов, немов, ніби*, відділюється від головного перетинкою: *Усі захвилювались, як пшениця від вітру. Полюбила москалика, як знало серденько.*

Коли при *як* ужите одне тільки слово, то воно стає звичайним словом способу, тому перед таким *як* перетинки не ставимо. Напр.: *Повів себе як п'яний. Коло серця козацького як гадина (=гадиною) в'ється. Як голубка день і ніч воркує.*

§35. Скорочені підрядні порівняльні речення перестають бути окремими реченнями, і тому перетинкою від головного не відділюються: *Я прочитав книжку скоріш від брата. Але: Я прочитав книжку скоріше, ніж брат.*

§36. Коли підрядне речення – чи повне чи скорочене – вставлене в головне, то його беремо в перетинки з двох боків: *День за днем по моавських ярах, поки спека діймає, у дрантивих наметах своїх весь Ізраїль дримає.*

§ 37. Коли підмет головного речення стоїть по дієприслівнику підрядного, то перетинка ставиться тільки в кінці підрядного речення: *Розбивши вітер чорні хмари, ліг коло моря одпочить.*

§ 38. Співпідрядні речення відділюються одне від одного перетинкою: *Стережись, щоб обітниць своїх не відкликав Єгова, щоб за впертість на тобі одним не зламав Свого Слова.* Див. §8.

§ 39. Короткі рівнорядно-зложені речення, близькі до себе думкою, чи то зв'язані злучниками, чи ні, відділюються перетинкою: *Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє.* Пор. §7.

§40. Окремі пояснення до прислівникового додатку беремо в перетинки: *Край берега, у затишку, прив'язані човни. Рано, разом із сонцем, прокинулась і Харитя.*

§41. Вставні слова (цебто слова, що показують відношення розмовника до тієї думки, яку він висловлює) беремо в перетинки: *України далекої, може, вже немає.*

Вставними словами найчастіше бувають: *може, може бути, кажуть, говорять, здається, бачиш, бач, бувало, було, наприклад, мабуть, видно, певне, звичайно й т. ін.* Усі вони в реченні беруться в перетинки.

§42. Вставні речення, інколи вони не великі, беремо в перетинки: *Брехнею, кажуть люди, світ пройдеш, та назад не вернешся*. Пор. §§78, 86.

§43. Коли оповідні речення дуже близькі до себе змістом й описують те саме, то замість крапки може бути й кома (перетинка): *Рече та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива, додолу верби гне високі, горами хвилю підійма*. Пор. §1.

§44. Між підметом і присудком в одному реченні коми (перетинки) ставити не можна.

г. Двокрапка.

§45. Перед перерахуванням ставимо дво-крапку тільки тоді, коли перед ним є збірне слово, що розкладається на свої частини: *Скрізь гармидер та реготня: в хаті і на дворі. Із славного Запоріжжя наїхали гості: один — Семен Босий, другий — Іван Голий*. Пор. §§45.73.

§46. Коли ж перед перерахуванням нема збірного слова, що розкладається на частини, тоді дво-крапки не ставимо: *я купив собі ножика, паперу й книжку* (але, коли є збірне слово: *я купив собі речі: ножика, паперу й книжку*, за §45). Див. §73.

47. Між двома рівнорядними реченнями, що з них друге визначає причину, чи наслідок, чи пояснення для першого, коли ці речення не зв'язано причиновим злучником: *бо, тому що, то, адже, через те*, ставимо двокрапку: *Не вернувся Морозенко, голова завзята: замучили молодого вороги прокляті*.

§48. Перед назвою твору ставимо двокрапку тоді, коли ця назва в називному відмінку й якщо зазначено рід твору; коли ж назва твору стоїть не в називному відмінковів, то перед нею ніякого знаку не ставимо: *Я залюбки читав Франкову повість*:

“Захар Беркут”. Я залюбки читав Франкового “Захара Беркута”.

§49. Коли зазначаємо (напр., у списках) автора і його твір, то їх розділюємо двокрапкою: *Іван Франко: Захар Беркут*. У цьому випадкові назву твору не беремо в лапки.

§50. Коли одне речення пояснює друге, і коли між ними нема сполучників, то розділюємо їх двокрапкою: *Молися, сину: за Україну його замучили колись*. Пор. §76.

§51. Перед чужою мовою ставимо двокрапку: *Діти маленькі кликали маму: “Вставай, голубко, нене кохана!”*

§52. Коли чужу мову розірвано на дві частині, то по першій ставимо знака відповідного (перетинку, окличника, питальника, за §§6, 62, 64), а перед другою – двокрапку: *“Ні, не клич мене, весно”, казала я їй: “не чаруй і не ваб надаремно!”*

§53. Коли в частинах періоду вжито середника, то підвищення періоду від його пониження відділюємо двокрапкою: *Хто пророка із себе вдає і говорить без зв'язку, і обіцяє темній юрбі Божій гнів або ласку; хто до бунту посміє народ накликати до зміни, і манити за гори на стріть кінцевої руїни: той на пострах безумцям усім між оцим поколінням най опльований буде всіма і побитий камінням* (Франко). Пор. §§9, 79.

§53а. Двокрапка (:) і риска з перетинкою (,-) близькі своїм значенням і тому часто заступають одне одне. Але двокрапка так ніби має більшу й яснішу силу, як має їх перетинка з рискою.

д. Крапка з рискою

§54. Більшу закінчену думку, зложену з кількох близьких речень, відділюємо від дальшої більшої думки крапкою з рискою (. –).

Ще недавно багато було таких письменників, що аж надто кохалися цим знаком, бо взагалі любили оминати т. зв. *нового рядка*. Тепер крапку з рискою звичайно оминаємо — ліпше далі почати замість неї новий рядок (абзац).

е. Новий рядок

§55. Кожну окрему розвинену думку, що складається з кількох близьких речень, розпочинаємо писати з нового рядка чи абзаца. Нового рядка починаємо трохи відступивши вправо (абзацний відступ).

Ще недавно письменники вживали дуже довгий ряд думок, і їх починали новим т. зв. червоним рядком. Були письменники, що для 3-4-5 сторінок уживали одного початкового нового рядка, а це сильно затруднювало читання й зрозуміння тексту.

Тепер нові рядки звичайно часті, — 3-4-5 речень, думка закінчена, і по ній вживаємо нового рядка. Що більше даємо нових рядків, то легше наше читання, легше й розуміння читаного.

Старші письменники не любили нових рядків (абзаців), і писали довгими реченнями без абзаців. Напр. у творах І. Тургенєва один абзац часто займає одну-дві сторінки, а то й три. Це сильно утруднює читання. Те саме бачимо і взагалі в наших старших письменників.

§56. Сила зупинки всіх шести граматичних розділових знаків від менших до більших така: 1. перетинка, 2. двокрапка, 3. середник, 4. крапка, 5. крапка з рискою і 6. новий рядок (абзац).

2. Знаки розділові психологічні

Основних психологічних знаків три: 1. Окличник ! 2. Питальник ? і 3. Крапки ...

Психологічні знаки появилися в письменстві, як ми бачили, значно пізніше за знаки граматичні, бо для свого вживання вони вимагають більшої культури письменника.

Коли автор пише поетичний твір, то в ньому він звичайно висловлює і свої душевні переживання: схвилювання, здивування, душевний крик, стогін, чудування, сміх, сором, прохання і т. ін. Усе це автор зазначає відповідним знаком (! або !! або !..).

Може висловлювати також запит звичайний чи з підвищеним тоном і т. ін. Сам запит може бути з великим здивуванням чи з нервуванням і т. ін. (? або ?... або ??...).

А то автор подає дуже сумні або сильно тяжкі речі, а то й говорити не може через своє хвилювання. Це зазначаємо крапками ...

Усі ці душевні переживання треба неодмінно зазначити відповідними знаками — знаками психологічними, а не граматичними. Для цього вживаємо трьох головних психологічних знаків: 1. окличник (!), 2. питальник (?) і 3. крапки (...).

Крім цього вживаємо ще кількох складених знаків, складених з основних (!?) та крапок (...).

Психологічні знаки сильно допомагають читачеві — вони диктують йому, як він має поставитися до того чи іншого речення. А хто читає вголос, то психологічні знаки показують йому, як треба вібрувати (змінити) голосом, передаючи ту чи іншу думку-речення. Цього читач чи декламатор легко не вробить, коли нема належної пунктуації.

Психологічні знаки мають дуже велике значення — це жива душа й живе серце автора. Писання без цих знаків — мертво й сіре.

На жаль, у нас і “Кобзаря” Т. Шевченка видають без психологічної пунктуації й сотні тисяч його пускають у світ з неправильною пунктуацією.

Тепер докладніше розповім про психологічні розділові знаки — про кожного зокрема.

а. Знак оклику чи окличник

§57. Коли вигука вимовляємо з більшою силою, то по нім ставимо не перетинку, а знака оклику: *Ух! Ух! Солом'яний дух! Ова! таки я дійду до кінця в цій роботі.* Пор. §17.

§58. Коли в реченні знаходиться кличне слово, то на кінці його ставимо знака оклику (або знака питання, за §64): *Сій, сівачу, в людські груди Правди Вічної зерно!* Пор. §§20, 18.

§59. Коли кличне слово стоїть на початку речення й вимовляється з більшою силою, то по ньому ставимо не перетинку, а знака оклику: *О, Богдане, нерозумний сину! Подивись тепер на матір, на свою Україну!* Пор. §18.

§60. Коли ці частки: *так, еге, ні, дарма, ет* на початку речення вимовляємо з особливим притиском, то по них ставимо не перетинку, а знака оклику: *Дарма! Прийде коза до воза, а ми козу батіжком...* Пор. §13.

§61. На кінці наказового чи бажального речення ставимо знака оклику: *Благословіть дітей своїх твердими руками! Дяка і шана робітникам щирим, сором недбалим усім!*

§62. На кінці речень, що їх вимовляємо з душевним зворушенням, ставимо знака оклику з крапками: *А я ж так чекав! ...*

Своє іронічне відношення до когось чи чогось зазначаємо знаком оклику в дужках по цім слові: *Мій приятель (!) таки підвів мене... Див. §§65, 83.*

§63. Коли чужа мова стоїть на початку речення, а по ній ідуть слова автора, то по чужій мові ставимо знака відповідного (окличника, питальника або перетинку): *“Добре, батьку отамане!” – кругом заревіло.* Див. §§ 61, 54.

б. Знак питання чи питальник

§64. На кінці питального речення ставимо знака питання: *За що ж кара? За що мені мука? Кому я що заподіяв?*

В кінці непрямого питання (цебто питання, висловленого підрядним реченням), ставимо знака питання тільки тоді, коли головне речення є питальне: *Чи ти не знаєш, куди пішов брат?* Пор. §2.

По питальній назві твору питальника не ставимо: Повість Мирного *“Хіба ревуть воли, як ясла повні”* я прочитав з зацікавленням. Пор. §3.

§65. Свій сумнів до когось чи до чогось зазначаємо знаком питання в дужках по цім слові: *Мій приятель (?) таки підвів мене...* Див. §§62, 83.

в. К р а п к и

§66. Недокінчене в реченні з причини душевного хвилювання чи з причини піднесеного настрою зазначаємо крапками: *Ніч зоряна... блідий місяць... соловей співає. Зима... холод... діти плачуть...*

Скорочуючи якусь цитату, опущене зазначаємо крапками.

§67. Коли бажаємо зазначити своє хвилювання або зазначити, що речення не закінчене, то в кінці такого речення ставимо крапки: *Храм Єгови в огні... А сей тлум... Мов комахи по полю, йдуть по тисячі сковані враз недобитки в неволю* (Франко).

§68. Коли ми в хвилюванні закінчуємо наші думки, і переходимо до зовсім іншого розділу, то часом ставлять цілий рядок крапок:

.....

Ці крапки часом (рідше) замінюють цілим рядком рисок:

§69. Крапки — це три крапки (...), а не дві, не чотири, не п'ять. У лічбу цих трьох крапок не входять крапки з-під знака питання чи оклику. Цебто, пишемо ?... або !..., а не ?.. чи !..

г. Знак здивування

§70. В кінці тих питальних речень, що в них висловлюється велике здивування, ставимо знака питання зо знаком оклику (це т. зв. знак здивування): *Чому не йде апостол Правди і науки ?!*

По знаку здивування часто ставлять ще й крапки (...) для зазначення душевного зворушення.

д. Складений знак

§71. Коли ми вживаємо якого психологічного знака (окличника, питальника чи знака здивування), то часто додаємо до них ще й крапки, — вони підсилюють нашу експресійність. Так родяться три головні складені психологічні знаки: 1. !... 2. ?... 3. ?!...

А то часом наша експресійність така помітна й велика, що ми подвоюємо або й потроюємо основні психологічні знаки. Напр. 1. !! 2. !!! 3. ?? 4. ???
А до цих знаків часом додають і крапки.

Ставити чотири !!!! чи ???? не прийнято.

3. Знаки розділові помічні

З бігом часу число знаків розділових ще побільшувалося, а тим самим побільшувалося й наше розуміння написаного тексту. Цебто збільшувалася культура читання-розуміння і культура читання вголос.

З бігом часу запроваджені були ще чотири розділові значки, а саме: 1. риска (—), 2. лапки (“ ”), 3. дужки () і 4. розділка (-).

Знаки ці допомагають нам ще глибше й скоріше розуміти написане, чому вони звуться помічними.

Ось чотири помічні розділові знаки, — про кожного з них розповідаю окремо.

а. Риска

§72. Коли при кличнім слові є й прикладка, що пояснює його, то між ними ставимо риску: *Сивий діду-Дніпро, свої води давно ти всі морю оддав!* Пор. §§15.16.87.

§73. Коли збірне слово, що ділиться на складові частини, стоїть по перерахуванні, то перед ним ставимо перетинку з рискою: *Гніт, і неволя, і кров, — все зникне навіки!* Пор. §§45. 48.

§74. Коли підрядне повне речення вжито без зв'язки, тоді його до головного приєднуємо рискою або перетинкою з рискою: *Хто йде, їде — не минає. Хоч у недолі й нещасті зві куєм, — долю онукам дамо!* Пор. §31.

§75. Коли в еліптичному реченні опущене слово не змінює інтонації (вимови) речення, тоді його нічим не зазначаємо, бо тут прогалина природна, і читаємо, як звичайне речення.

Коли ж опущений член, особливо присудок, зазначаємо відповідною інтонацією, тоді замість нього ставимо риску (—), а слово перед нею вимовляємо сильніше, напр.: *Земля — мати, Бог — батько*, опущено є, або є для всіх: *Хто йде, їде — не минає: хто — бублик, хто — гроші. Сьогодні — пан, а завтра — пропав.*

§76. Коли друге рівнорядне речення пояснює перше, то інколи між ними замість двокрапки ставимо перетинку з рискою або риску: *Прийшли вісті недобрії, — в поход затрубили* (Шевченко). Пор. §50.

§77. При розмовах, коли мову кожної особи подаємо з нового рядка (без лапок), то кожну мову зачинаємо рискою. Наприклад:

— *Що, сестро, як тобі здається:*

Побільшала хоч трохи я?

— *Та ні, голубонько моя...*

— *Ну, а теперечки? Дивися!*

— *Та годі, сестро, схаменися! ...*

(Глібів).

Коли по питальному реченні йде відповідь, то перед нею ставимо риску: *Чи купив? — Та купив.*

§78. Вставне речення, коли воно змістом своїм недалеко від того речення, що до нього його вставлено, беремо в rischi (або в перетинки, коли зміст ще ближчий): *Ті ридання металеві — знак, що хтось розстався з світом — тут нікого не тривожать.* Див. §§42, 86.

§79. Коли між підвищенням та пониженням у періоді опущено сполучника, або коли між ними відчувається більша залежність, тоді між ними ставимо перетинку з рискою: *Як терен посеред дерев непоказний на вроду, і не має він слави собі ані з цвіту, ні з плоду, — так і вибраний*

Богом народ між народами вбогий (Ів. Франко).
Пор. §§9, 53.

б. Л а п к и

§80. Назву твору беремо в лапки: *Я пильно читав Шевченкову "Катерину"*.

Назву пісень або їх початок беремо в лапки: *Старий кобзар "Ісуса" співає. До лоня руки притискає і стиха "Котика" співає.*

Але назви Книг Святого Письма, як загальнонознаних, не беремо в лапки: *Нема книжки понад Євангелію. У горі та в сумі читай Псалтиря.*

Усі назви Святих Книг завжди пишемо з великої букви.

§81. Назву часописів, журналів, збірників, пароплавів, фабрик та вілл беремо в лапки: *Читаю "Рідну Мову". Купив собі альманаха "Дніпро". З вілли "Затишок" поїхав брат пароплавом "Швидкий".*

§82. Чужу пряму мову беремо в лапки: *"Чому ти не спиш, доню?" — питає мати.*

Непрямої чужої мови в лапки не беремо. Див. §64.

Лапки ставимо по знаках оклику, питання чи хrapках, а не перед ними; тільки крапку ставимо по лапках.

§83. Слова маловідомі, що на них бажаємо звернути більшу увагу, беремо в лапки: *На Свят-Вечір татко внесли до хати "дідуха".*

Коли до когось чи до чогось відносимося іронічно, то беремо те слово в лапки: *Таких "добродіїв" розвелось тепер досить.* Пор. §§62, 65.

§84. Уривки з чужого твору завжди беремо в лапки. Коли ці уривки лапками не зазначаємо, то це — плагіят (свідома крадіжка чужих думок).

в. Д у ж к и

§85. Вставні слова, що пояснюють маловідомі вирази, беремо в дужки: *Легінів (парубків) повели на майдан.*

Відповідні розділові знаки ставимо не перед дужками, а по них; перед дужками взагалі ніякого знака, крім закінчених лапок, не ставимо.

§86. Вставне речення, що змістом своїм цілком відмінне від того, в яке його вставлено, беремо в дужки: *Мені до уст сьогодні донесли: один паливода (і цар перехрестився) з трьома жінками оженився.* Пор. §§42, 78.

По вставному реченні в дужках може бути і свій знак: окличник або питальник.

г. Р о з д і л к а ч и з л у ч к а

§87. Коли прикладка зо словом, що його вона пояснює, складає одне розуміння, то вона з'єднується з ним злучкою: *Мою душу самотню пожерла гадюка-нудьга.* Пор. §§15, 16, 72.

§88. Коли для збільшення сили слова ми його повторюємо, то між цими словами можна ставити злучку: *Нездужає Катерина, ледве-дедвє дише. Тихо-тихесенько несе річка воду.* Пор. §23 — ставимо перетинку.

§89. Коли однорядні члени речення складають ніби одне слово, то ми їх з'єднуємо злучкою: *Стукну-брязну підківками. В воді круглолиций пливепоринає, в саду соловейко голосить-співає.*

§90. З розділкою пишемо: *багат-вечір, батькомати (батьки), будь-що-будь, вряди-годи, де-не-де, де-де, дівич-вечір, кінець-кінцем, коли-не-коли, одним-одна, одна-однісенька, помалу-малу, раз-у-раз, сам-самісінький, сяк-так, так-сяк, хліб-сіль, хоч-не-хоч, рік-у-рік, день-у-день.*

§91. Складені сполучним звуком *о, е, и* слова загально вживані, що ми їх вимовляємо з одним наголосом, пишемо без розділки: *яснобарвний, сухоребрый, сизокрилий, східноукраїнський, західноєвропейський, церковнослов'янський, індоєвропейський, пройдисвіт* і т. ін.

Приставки *анти-, про-, проти-, напів-* пишемо разом зо словом і без розділки: *антипольський, проукраїнський, протиалкогольний, напівживий*.

Із злучкою пишемо тільки складені слова маловживані, що їх частини ще не злилися до купи в нашій розумінні і що ми їх вимовляємо ще з двома наголосами: *Німецько-український словник, Англо-французька спілка, Індо-Китай, Австро-Угорщина, Чехо-Словацщина, історично-філологічний* і т. ін. Також у подвійних прізвищах: *Гординський-Федькович*.

Правда, географічні імена часом пишуть таки без розділки: *чехословацький, Чехословацщина*.

4. Закінчення

Я коротко подав тут цілу систему знаків розділових. Подав із прикладами, по можливості просто, щоб читач міг легко схопити всю систему, запам'ятати її і вживати на практиці.

Пам'ятаймо: знання знаків розділових і правильне вживання їх у своїх писаннях — це ознака літературної культурності автора!

Звичайно, кожен письменник, кожен, хто пише, обов'язаний хоч трохи, а таки знати граматику української мови. Письменники — творці своєї літературної мови, цебто творці й знавці й практичної граматики її. Без знання граматики рідної мови письменник буде писати неграмотно.

Система знаків розділових, велика, сильна і віками вироблена, в руках письменників, — вони повинні її розробляти й доповняти. Але найперше — вони повинні її знати!

Я тут розглянув усі знаки розділові сучасної нашої літератури, — їх аж 15!

Чи це всі? Безумовно ні! Довговікова літературна культура створила їх по сьогоднішній день 15, але їх ще немало бракує нам, — створять їх наступні покоління. Особливо сильно відчувається в нас недостатність знаків психологічних: автор може мати таке гаряче серце й таку живу душу, що їй три наші класичні знаки (! ? ...) аж надто вузькі й малі.

Ось на наших очах народився новий розділовий знак, досі не знаний. Певний твір ми ділимо на розділи, зазначаючи їх цифрами римськими *I, II, III, IV* і т. д., або арабськими *1, 2, 3, 4* і т. д. А окремі частини розділів (підрозділів) звичайно закінчують лінією: _____ або крапками:

А тепер появився і новий знак, а саме: три крапки (...) на початку рядка, що починає новий підрозділ.

Творцем розділових знаків були греки, власне Візантія, а пізніше — Європа, головно — німці. Ми, слов'яни, в давнину не видвигнули ані одного великого граматака, і з багатовіковим спізненням ішли за Європою.

Але тепер всеєвропейська система знаків розділових розроблена глибоко, а ми обов'язані належно застосовувати й до свого писання. Що менше знаків ми вживаємо, то далі взад ставимо себе!

Є в нас твори загальноукраїнського значення, напр., “Кобзар” Тараса Шевченка. Він тепер розходиться в мільйонах примірників. Соромно

казати, – розставлення розділових знаків у ньому – неграмотне! Шевченко був поет високо емоційний, тому вимагає глибокопродуманої пунктуації, а в Києві видають “Кобзаря” соромно неграмотно в цьому відношенні... Це справа – всеукраїнська!

Те саме треба сказати про твори всіх наших класиків: передруковуючи їх, ми обов’язані розставляти знаки по-сучасному, а не за тими недокладними правилами, які існували за час класика. Колишній давніший наш правопис ми тепер змінюємо ж на сучасний, – те саме треба робити і з знаками розділовими.

Ще раз повторюю: переживаємо час, коли знання знаків розділових у нас аж надто падав, а це вказує і на упадок культури нашої літератури... Цього не повинно бути, і я поспішаю на поміч бодай тим, хто хоче навчатися!

24. IV. 1961

Коментарі

Текст книги приведено у відповідність із сучасним правописом при одночасному збереженні лексичних, морфологічних та фонетичних особливостей мови автора. Беззастережно виправлялися друкарські помилки. У випадках різночитання, строкатості й різнобою лексичних форм перевага надавалася літературній нормі.

Уникнено цілого ряду правописних анахронізмів. Замість застарілих форм *нарид, ріжний, жадних, манастир, християне, приняли, папирус, оден, псавтир, приблизно, косцьол, значіння, цитата, зберіглися* тощо подаємо *народ, різний, жодних, монастир, християни, прийняли, папірус, один, псалтир, приблизно, костьол, значення, цитата, збереглися*.

У дієсловах з префіксами *рос-* подано їх сучасне написання: *не розпочалися, розпрощалися, а розпочалися, розпрощалися*.

Суфікси прикметників і прислівників вищого та найвищого розряду *-иц* замінено на *-иш*: *не визначніщий, пізніше, раніше, а визначніший, пізніше, раніше*.

Водночас у багатьох випадках збережено традиції репресованого українського правопису 20-х років ХХ століття, якого дотримувався І. Огієнко. Зокрема, закінчення *-и* в іменниках жіночого роду однини: *радости, сучасности*; буква *-я* в іменниках називаного відмінка однини: *матеріал, ініціатива, патріярх*, буква *є-* замість *е-* на початку слова: *Європа*.

Враховуючи ту обставину, що праці І. Огієнка видавалися в різних країнах і в різних видавництвах, де вимог усталеного у видавничій практиці редакційно-видавничого процесу не завжди дотримувалися, а автор нерідко самостійно виконував функції редактора й коректора, упорядник подекуди виправляв деякі необґрунтовані повтори слів та втручався в пунктуацію текстів, однак прагнув у цілому

зберегти основний характер авторського синтаксису. Такий підхід застосовано й при підготовці посторінкових та по-розділових бібліографічних посилань – всі вони подаються за сучасними вимогами.

Бережімо все своє рідне

Вперше окремі фрагменти праці друкувалися на сторінках заснованого Іваном Огієнком у Варшаві в січні 1933 року науково-популярного місячника “Рідна мова”.

Окремим книжковим виданням твір побачив світ 1947 року у Вінніпезі. Брошура мала обсяг 30 сторінок і стала сьомим випуском серії видань митрополита Іларіона “з ділянки української культури, історії, мови та красного письменства”, що їх почало здійснювати перенесене на канадські терени з Європи видавництво цього автора “Наша культура”. Кошти на видання виділяв Вінніпезький Митрополитальний собор, православна громада якого зиніціювала переїзд митрополита Іларіона із Швейцарії до канадського Вінніпега.

Ціна кожного з таких видань, призначених “для всього українського громадянства”, не перевищувала 20 центів. В Канаді брошура виходила трьома накладками.

Примірник видання, за яким здійснювалася редакційна підготовка книги, упоряднику подарувала відома громадська діячка в Канаді, колишня співробітниця канадської канцелярії митрополита Іларіона, колишня співголова Фондації імені митрополита Іларіона (Огієнка) світлої пам’яті Анна Фігус-Ралько.

- В Україні твір публікується вперше.

Мова українська була вже мовою церкви

Вперше опубліковано окремим виданням (32 с.) 1921 року в Тарнові (Польща).

Ця брошура стала сорок п'ятим випуском започаткованої Іваном Огієнком серії популярних видань з різних ділянок українознавства у новоутвореному ним на теренах Польщі благодійному видавництві "Українська автокефальна православна церква". Редакція видавництва знаходилася в тарнівському готелі "Брістоль", де тимчасово мешкав Іван Огієнко зі своїми соратниками по уряду Української Народної Республіки після вимушеного полишення Кам'янця-Подільського.

Примірник цього рідкісного видання, за яким здійснювалася редакційна підготовка книги, упоряднику подарував колишній професор Богословського факультету Колегії Св. Андрія у Вінніпезі, священник Української Православної церкви в Канаді світлої пам'яті Тимофій Міненко.

В Україні твір друкується вперше.

Українська мова як мова богослужбова

Вперше опубліковано окремим виданням (32 с.) 1921 року в Тарнові (Польща). Брошура мала підзаголовок "Право живої мови бути мовою церкви".

Ця брошура стала другим випуском започаткованої Іваном Огієнком серії популярних видань з різних ділянок українознавства у новоутвореному ним на теренах Польщі благодійному видавництві «Українська автокефальна православна церква».

В основу праці автор поклав текст своєї лекції, з якою виступав 10 жовтня 1919 року перед духовенством Кам'янця-Подільського в ранзі новопризначеного С. Петлюрою міністра ісповідань. На жаль, як згодом зазначав І. Огієнко, "в той час лекція ця була значно більшою, бо мала багато фактичного матеріалу, якого я не маю під руками".

Примірник цього рідкісного видання, за яким здійснювалася редакційна підготовка книги, упоряднику подарував колишній професор Богословського факультету

Колегії Св. Андрія у Вінніпезі священник Української Православної церкви в Канаді світлої пам'яті Тимофій Міненко з Вінніпега.

В Україні твір друкується вперше.

Українсько-російський словник початку XVII століття

Вперше опубліковано окремим виданням (42 с.) 1951 р. у Вінніпезі (Канада) накладом Української Вільної Академії Наук. Це був 11-й випуск серії «Slavistika» наукових праць Інституту слов'язнавства цієї академії за редакцією Я. Рудницького. Розгорнутий титул наукового видання подавався двома мовами — англійською і українською.

У цій престижній серед українських учених-емігрантів серії побачили світ наукові розвідки зокрема Д. Чижевського, Л. Білецького, В. Дорошенка, А. Животка, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко.

Примірник видання, за яким здійснювала редакційна підготовка книги, упоряднику надіслав бібліотекар Бібліотеки і Архіву Св. Володимира в Калгарі (Канада) Микола Ворон.

В Україні твір друкується вперше.

Наша літературна мова

Вміщена в цій книзі праця митрополита Іларіона “Наша літературна мова” є другою частиною виданої 1959 року у Вінніпезі книги з такою ж назвою, яка в Україні побачила світ у восьмому томі мовознавчих творів І. Огієнка видавничої серії “Запізніле вороття” під назвою “Рідна мова”.

Друга частина цього своєрідного підручника для самостійного вивчення української мови вперше опублікована окремим виданням у Вінніпезі 1969 року — через десять років після виходу у світ першої частини. Як і попередня, книга

мала підзаголовок “Як писати й говорити по-літературному”. За жанром тексти розділів нової праці автор назвав “нарисами із складні української літературної мови”.

Видання вийшло під маркою відновленого Іваном Огієнком у Канаді свого видавництва “Наша культура”.

Примірник видання, за яким здійснювала редакційна підготовка книги, упоряднику подарував відомий громадський діяч у Канаді, колишній учень митрополита Іларіона, колишній декан Колегії Св. Андрія у Вінніпезі Степан Ярмусь.

В Україні твір друкується вперше.

ЗМІСТ

Урок синівського вболівання за долю української мови: до першодруку в Україні головних мовознавчих праць Івана Огієнка (Микола Тимошик).....	5
--	---

Бережімо все своє рідне 35

1. Бережімо всі свої рідні звичаї.....	36
2. Бережімо свою Віру й Церкву.....	40
3. Любімо свій рідний народ.....	43
4. Любімо свою рідну землю.....	44
5. Бережімо свою рідну мову.....	45
6. Бережімо свої рідні пісні.....	49
7. Бережімо свою рідну одержу.....	51
8. Горе зрадникам усього рідного.....	52

Мова українська була вже мовою церкви 59

1. Українська мова в церкві.....	60
2. Церковна проповідь виголошувалась українською мовою.....	62
3. Євангелію читали в церкві українською мовою.....	66
4. Учительна Євангелія була українською мовою.....	72
5. Книги Старого Завіту були в українській мові.....	76
6. Інші церковні книжки були українською мовою.....	79
7. Текст служб Божих вимовлявся по-українському.....	82
8. Стару українську церкву зруйновано.....	84

Українська мова як мова богослужбова 91

1. Церковна і народна мови..... 92
2. Зміна мови богослужбового тексту 96
3. Жива мова в церкві 97
4. Історія текстів Св. Письма 100
5. Переклади на живі народні мови
Св. Письма 105
6. Мова в православних церквах..... 107
7. Наука Христова – в живій мові
кожного народу 110
8. Українська вимова церковнослов'янського
тексту – наша давня традиція..... 111
9. Традиція і консерватизм 115
10. Мова українська має повну змогу
стати мовою церкви 116

Українсько-російський словник початку XVII віку 119

- I. Українсько-російські давні культурні взаємини 120
 1. Київ — мати культури всієї Русі 120
 2. Стара московська культура
була нижчою від української 124
 3. Українська книжка в Московщині 128
 4. Гоніння на українську книжку..... 133
- II. “Алфавит іностранных річей” 137
 1. Алфавит початку XVII ст. 137
 2. Зміст Алфавіту..... 143
- III. Українсько-російський словник 148

Наша літературна мова:

Як писати й говорити по-літературному.

Частина друга..... 159

I. Рід своїх слів в українській мові	160
1. Постання граматичного роду в мові	160
2. Рід слів в українській мові.....	164
3. Усталення форм мови	165
4. Як розпізнаємо рід слів	167
5. Рід слів з -ь на кінці	171
6. Чоловічий рід.....	174
7. Жіночий рід	176
8. Двородові слова	180
9. Ніякий рід	181
10. Спільний рід	183
II. Рід іншомовних слів	184
1. Українізація роду іншомовних слів	184
2. Чоловічий рід.....	187
3. Жіночий рід.....	190
4. Двородові слова	194
5. Ніякий рід.....	195
6. Насильне спинення фемінізації роду.....	195
III. Рід географічних назв.....	197
IV. Знахідний відмінок чоловічого роду	
в формі родового на -а	200
1. Історія постання цього процесу	200
2. Предмет на -а в речівниках неживих реальних	203
3. Які речівники підпадають процесові заміни	204
4. Предмет іменників уявних має форму називного.....	206
5. Замінний на -а від слів уявно-реальних...	207

6. Стародавні пам'ятки добре знають цей процес.....	210
7. Замінний відмінок на -а дуже частий у східноукраїнській живій мові	211
8. Так само цей процес сильний і в мові літературній	213
9. Західноукраїнська мова добре знає форми на -а	215
10. Наукові праці вимагають форми на -а	216
11. Вплив російської мови здержував цей процес.....	217
12. Польський вплив здержував цей процес.....	219
13. Боротьба обох форм.....	220
14. Радянські письменники спочатку широко вживають форми родового.....	222
15. Урядова мовна русифікація в Україні.....	225
16. Урядове правило помилкове і грубо ненаукове	226
17. Запанувала російська форма замість української.....	228
18. Стихійний поворот до замінного відмінка на -а	229
19. Стихія живої мови перемагає	233
20. Родовий відмінок на -а і на -у та замінний на -а	234
21. Висновки.....	239
V. Дієслівні види	242
1. Два головні дієслівні види	242
2. Вид однократний на -нути	245
3. Вид однократний на -онуті	246
4. Приставкування дієслів	249
5. Дієслівні приставки	251
6. Складені дієслівні приставки	260
7. Довгота дії (попо-).....	264
8. Приросток по- в дієслові-присудку.....	267

9.	Види протяжний і наворотний.....	273
10.	Творення наворотного виду.....	275
11.	Закінчення	281
VI.	“Оженитися з ким”, а не “на кому”	282
1.	Орудний соціятивний	282
2.	Правний стан жінки	283
3.	Жінка – чоловікова	284
4.	Жінка – то дружина.....	286
5.	Нова форма: оженитися з ким	287
6.	“Оженитися з ким” у наших класиків	290
7.	Російська форма: женитися на кому.....	290
8.	У советах викинули з ужитку українську форму.....	292
9.	Повернення до української форми	296
VII.	Вигуків дієслова	297
1.	Істота цих форм	297
2.	Вигуків вид	299
3.	Вигуків дієменники	299
4.	Односкладові й двоскладові вигуків дієслова.....	300
5.	Назва цієї форми.....	300
6.	Стародавність цих форм	301
7.	Уживання дієслівних вигуків у мові літературній	302
8.	Вигуків дієслова у Котляревського і Квітки.....	302
9.	Форми ці у Гулака, Гребінки і Вовчка	304
10.	Форма ця в Шевченка і в пошевченківській добі	306
11.	Вигуків дієслова у народних творах	306
12.	Дієслівні вигуки в гумористичних творах...	307
13.	Загальний висновок.....	308
VIII.	Знахідний відмінок множини для назв живих істот	309

1. Стародавня форма	309
2. В українській мові позосталася давня форма	310
3. Нова форма	311
4. Сучасна форма	312
IX. Знаки розділові	314
1. Сильний упадок знання розділових знаків	314
2. Історія знаків розділових	316
X. Сучасна система знаків розділових	322
1. Знаки розділові граматичні	322
а. Крапка	324
б. Середник	324
в. Кома чи перетинка	325
г. Двокрапка	331
д. Крапка з рисою	332
е. Новий рядок	333
2. Знаки розділові психологічні	333
а. Знак оклику чи окличник	335
б. Знак питання чи питальник	336
в. Крапки	336
г. Знак здивування	337
д. Складений знак	337
3. Знаки розділові помічні	338
а. Риска	338
б. Лапки	340
в. Дужки	341
г. Розділка чи злучка	341
4. Закінчення	342
Коментарі (Микола Тимошик)	345
Зміст	350

Науково-популярне видання

Іван ОГІЄНКО
(митрополит Іларіон)

НАША ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Упорядник, автор передмови і коментарів
Микола Тимошик

*В оформленні обкладинки книжки використано фрагмент картини
з колекції музею Івана Гончара*

Редактор	<i>Надія Тимошик</i>
Комп'ютерна верстка, та художнє оформлення	<i>Олександр Судариков</i>
Коректор	<i>Аліна Тимошик</i>

Формат 70×100 1/32. Обл.-вид. арк. 19,00.
Папір офсетний № 1.

Науково-видавничий центр “Наша культура і наука”
Поштова адреса: а/с 1, Київ-107, 04107.
Електронна адреса: nkin@ukr.net

Свідоцтво про державну реєстрацію
суб'єкта видавничої діяльності ДК №719 від 17.12.2001

Віддруковано з оригінал-макету видавництва в ПП “Рута”
10014 м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17а

Свідоцтво про державну реєстрацію
ДК №3671 від 14.01.2010

*Не цураймося своєї мови,
як не цуралися рідної мови
Христос та апостоли.
Цуралися мови —
то цуралися народу...
Хто зраджує й кидає свою
рідну українську мову
та переходить на чужу,
той легко зрадить
і батьківській вірі, і церкві,
і в кінці стане безвірним
та бездушним перекидьком.
Хай Господь береже нас усіх
від такого!*

*Іван Огієнко
(Митрополит Львівський)*

Серія II
Зарубіжні першодруки

